ӨЗБЕГИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЁКАРЫ ВЕ ЙӨРИТЕ ОРТА БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАК АТЫНДАКЫ ГАРАГАЛПАК ДӨВЛЕТ УНИВЕРСИТЕТИ

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТИ

ТҮРКИ ФИЛОЛОГИЯСЫ КАФЕДРАСЫ

ТҮРКМЕН ДИЛИНИ ОКАТМАГЫҢ МЕТОДИКАСЫ

ПРЕДМЕТИ БОЮНЧА ЛЕКЦИЯ КУРСЫ

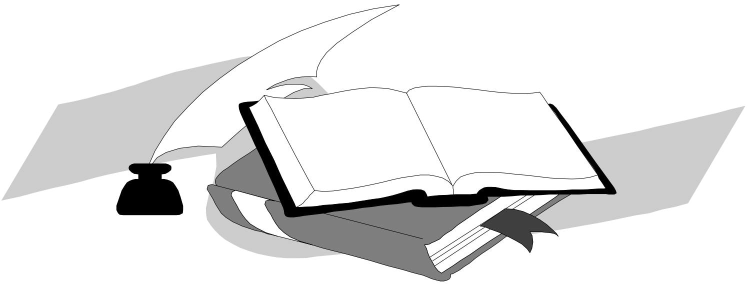

ДҮЗЕН: ХАНМАТОВ М.

Н Ө К У С

Түркмен дилини окатмагың методикасы предметиниң максады везипеси онда өвренилйән меселелер

ПЛАН

1. Эне дилини окатмагың везипелери.

2.Эне дили сапакларының эдебият сапаклары билен багланышыклылыгы.

3. Эне дилини окатмагың эсасы усуллары.

4. Сапагың методикасы

Даянч дүшүнжелери.

Эне дилини окатмак методикасының максады везипеси, онуң эдебият сапаклары билен багланышыгы, эне дилини окатмагың дөвребап усуллары, сапагы окатмагың усуллары.

Эне дилини окатмагың максады ве везипелери.

Гарашсызлыгымызе эе боланымыздан соң хер бир миллетиң өз дәп дессурларына, дилине хорматы хас хем артды. Өзбегистан Республикасында яшаян бейлеки миллетлер билен бир хатарда түркмен миллет векиллериниң хем дәп-дессурыны, медениетини, дилини өсдүрмек үчин зерур болан шертлер дөредилип берилди. Милли Медени меркезлериң дөредилмеги, Гарагалпак дөвлет университетинде газак, түркмен бөлүмлериниң ачылмагы мунуң айдың мысалыдыр. Президентимиз И. А. Карымовың «Түркистан умумы өйүмиз» диен шыгарындан угур алып бейлеки миллетлер билен бир хатарда азгыбир, Ватанымызың гүлләп өсмегинде ватансөйүжи яшлары тербиелемекде агзыбир зәхмет чекйәрис. Ватанымызда яшаян түркмен халкының яшлары өз эне диллеринде окап билим алярлар.Бу болса ресбубликамызда бейлеки миллетлере болан улы хорматдыр.

Мекдеплерде эне дилини өвретмегиң эсасы максады хем мазмуны окувчыларың аңына тәзече дүнйәгарайшы сиңдирмекден, олара өз эне дили-ниң грамматикасыны ве дүрс язувыны чуңңур өвредип, яш несли тербиеләп етишдирмекден ыбаратдыр.Шонуң үчинде эне дили сапаклары аркалы дурмуша гечирилйән бүтин окув-тербиечилик ишлири, оны амала ашырмагың усуллары, хем еллары диңе шу эсасы мөхүм талаба гөнүкдирилендир.

Эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча өвредилйән хемме материаллар дил хакындакы таглымат эсасында практики тайдан өзлешдирилип гечилмелидир. Шунуң эсасында хем окувчылар түркмен эдеби дилиниң нормаларыны ве канунларыны дүйпли өвренип, шол барадакы алан билимлеринден хем эндиклеринден иш йүзүнде ерликли пейдаланып билмелидирлер.

Эне дили сапаклары бейлеки предметлер билен бирликде окувчыларың билим ве тербие алмакларында эсасы орны эелемелидир.Бу сапакларың үсти билен окувчылар өзлеринде дөвребап адамсына махсус мораль хәсиети тербиеләп, дил билими боюнча умумы дүшүнже алмалыдырлар. Галыберсе-де грамматика сапаклары окувчыларда өз эне дилине болан гуванч ве сөйги дуйгуларыныда ояндырмалыдыр.

Дурмушың талабына гөрә, хер бир окувчы гележекки дөредижиликли әхметинде ажайып дөврүнде йүзе чыкян әхли дуйгуларыны, пикир йөрет-месини дилден ве язув үсти билен догры, ынандырыжылыклы ве тәсирли беян эдип билмәге укыплы

болмалыдыр. Шоңа гөрә-де хер бир мугаллым эне дили сапаклары аркалы окувчыларың сөзлейиш ве язув дилини ызыгидерли өсдүрмәге хем-де шол барада алан билим ве эндиклеринден оларың гүнделик дурмушларында ерликли пейдаланып билмеклерини ела гоймага чалышмалыдыр.

<u>Эне дили сапакларының эдебият сапаклары билен багла-нышыклылыгы.</u>

Эне дили ве эдебият сапаклары аркалы окувчыларың сөзлейиш ве язув дили ызыгидерли өсдүрилйәр. Чагаларың сөзлейиш дили нәче бай болса, шонча-да олар эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча өвредилйән материаллара аңсат дүшүнйәрлер хем-де ол материаллары хертараплайын чуңңур өзлешдирйәрлер. Бу сапаклар окувчыларың умумы медениетини өсдүрмек билен бирликде, оларың сөз байлыгыны артдырмага, сөзүң манысына, сөзлемлериң айылышларына ве пикир аңладышларына, сөзлеме сөзлериң бири-бирине багланышларына, сөзлешикде текстде болса сөзлемлериниң бири-бирине болан мынасыбетине чуңңур дүшүнмеклерине мүмкинчилик бирйәр.Тексти аңлы-дүшүнжели окамак, ондакы сөзлемлери грамматик ве стилистик тайдан дүйпли дерңемәге ярдам эдйәр. Грамматик дерңев үчин берлен материаллары окамаздан, оны хертараплайын дерңемек болмаз, себәби аңлы-дүшүнжели окамак манылы ве тәсирли сөзлейшиң нусгасыны берйәр.

Дил материалы хем-де онуң формасы шол бир задың ики тарапы болуп, өзара берк багланышыкда өвренилмелидир.

Эне дилиниң ве эдебиятың өзара багланышыкда өвредилмеги окувчыла-рың пикирленишлерини сөзлейиш ве язув дилини өсдүрмек билен бирликде грамматика ве дүрс язув кадаларының-да дүйпли өзлешдирилмегини үпжүн эдйәр. Шоңа гөрә-де хер бир эне дили ве эдебият мугаллымы бу сапаклары бири-бири билен берк арабагланышыкда алып бармалыдыр.

Эдебият сапакларында анализленен текстлерден эне дили сапакларында пейдаланып, ондакы өвренилйән я-да гайталанылян форманы йүзе чыкармак, оларың хызматларыны гөркезмек, стилистик ролларыны айдыңлашдырмак максады билен дурмуша гечтрилйән ишлер аркалы бу сапаклары өзара багланышдырмак болар. Муны дегишли мысалларда гөрелиң.

(Сада ве гошма ишликлер) гечиленде,эдеби окув сапагында озал окалан чепер эсерлерден, айдалы, Х. Ысмайыловың (Ики атаның бир оглы) повес-тинден ашакдакы бөлек эсасында йөрите картачка тайярланыляр.

(Кичижик авчы үзүм дийилйән зады биринжи гезек шу ерде ийип гөрди. Бу ериң үзүми онуң агзына газ этинден хем сүйжи дегди. Шонуң үчин хем ол шундан бейләк үзүм авламагы йүрегине дүвди, чүнки үзүм, биринжиден, гаты сүйжи, икинжиден хем акыллы~ товук ялы гачмаяр. Шонуң үчин хем ол хер гүн эжеси сабыр эже билен бага гирип, бир бедре үзүм авлап гелерди).

Тема боюнча дүшүндириленлер беркидиленде, бу карточкада языланлар бир окувча лабызлы окатдырыляр.Соңра окалан бөлегиң хайсы чепер эсерден алнандыгы, онуң ким тарапындан языландыгы, бөлежикде нәхили пикириң өңе сүрлендиги, повестден алнан шу бөлежикден өң ве соң нәмелер барада пикир йөредилйәндиги барада гысгача гүррүң эдилйәр. Шондан соң болса бөлежикде уланылан сада ве гошма ишликлер йүзе чыкарыляр. Оларың өзара тапавутлары хем-де сөзлемдәки хызматлры аныкланыляр.Сада ве гошма ишликлери деңешдирмек аркалы оларың стилистик роллары айдыңлашдырыляр.

Гөрүшимиз ялы, шу хили методларың үсти билен эне дилиниң грам-матикасы ве дүрс язувы боюнча өвренилйән әхли материаллары эдебият сапак-ларында өвредилйән материаллар билен пугта багланышыкда дүшүндирмек мүмкин, хатда шейле эдилмеги хем зерур.

Эдебият сапакларында болса языжының индивидуал айратынлыгы белле-ниленде, текстиң стилиниң өзболушлы айратынлыгы дүшүнди-риленде, айры-айры сөзлере я аңлатмалара дүшүнмекде кынчылык чекиленде, грамматик дерңевлере йүзленмек әхмиетлидир. Шейле этмек билен, мугаллым эне дили сапакларыны эдебият сапаклары билен өзара багланышыкда алып баряр.

<u>Эне дилини окатмагың эсасы усуллары</u>

Эне дили боюнча өвредилйән материалларың көптараплылыгы онуң дүрли усулларда өвредилмегине мүмкинчилик берйәр. Шонуң үчинде эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча окувчылара дегишли билим бермекде хем-де олары дөвү талабына лайыктербиелемекде өвредилжек материалларың гөрнүшлерине гөрә дүрли усуллардан пейдаланыляр.Бу усуллар эсасан ашак-дакылардан ыбаратдыр:

<u>1. Мугаллымың сөзи, 2. Мугаллымың сораглары, е. Грамматик кесгит-лемелери ве кадалары өзлешдирмек үстүнде ишлемек. 4. Гүррүң, 5. Грамматик дерңе, у. Ялңыш үстүнде ишлемек.</u> Бу усулларың хеммеси-де өзара пугта багланышыклыдыр.

1. Мугаллымың сөзи. Окувчыларың шу гүнки дөврүң талапларына лайык тербиеленмеклеринде ве билим алмакларында мугаллымың сүзүниң улы әхмие-ти бар. Мугаллым окув процесинде эсасы фигурадыр.

Шоңә гөрә-де мугаллымың сөзи окувчылар үчин дүшнүкли ве сада болмалыдыр, онда дүшнүксиз сөз я-да пикир болмалы дәлдир.

Мугаллымың сөзи эдеби дилде болмалыдыр. Ол окувчыларың эдеби дилде геплемеклерини өвретмек ве кәмиллешдирмек үчин нусга хөкмүнде хызмат этмелидир.Себәби дүрли диалект шертлеринде окувчылар эдеби дилде геплемегиң илкинжи эндиклерини окув китапларындан ве мугаллымың сөзүнден алярлар.Шоңа гөрә-де айры-айры диалект шертлеринде түркмен дилиниң грамматикасыны окадян мугаллымлар бу меселә айратын үнс бермелидирлер.

Мугаллымың сөзи чепер болмалыдыр, онуң хер бир адан сөзлеми -пикири өзара багланышыклы,субут эдижи, образлы болуп, белли бир максада угрукдырылмалыдыр. Шонуң ялы-да онуң сөзи хем мазмун, хем стил тайындан догры дүзүлен сөзлемлерден ыбарат болмалыдыр.Мугаллым хайсы-да болса нобатдакы өвредйән материалларыны ченден артык гүррүң этмек билен дүшүндирмән, оны мүмкин болдугыча гысга ве чуң манылы сөзлемлериң үсти билен беян этмелидир.

Окувчыларың үнсүни мыдама өзүне чекер ялы дережеде мугаллымың сөзи гызыклы ве тәсирли болмалыдыр.Шонуң үчин хем онуң сөзүниң лабызлы болмагы хем герек. Мугаллым шейле лабызлы беян этмек билен, өзүниң дүшүндирйән материалының эсасы ерлерини айратын ныгтап гөркезмеги, нетиже чыкармагы, умумылашдырмагы башармалыдыр.Шейле боланда окувчылар өвренилйән материаллара хас дүйпли дүшүнйәрлер, хем-де өзлериниң сөзлейиш ве язув дилинде олардан гиңден пейдаланярлар.

Сапак вагтында бирмеңзеш иш гөрнүшинден пейдаланыланда я-да мугаллымың сөзи узак лекция өврүленде, окувчыларың бир максада угрук-дырылан, жемленен үнслери дүрли тараплара даргаяр, олар бу ишден ядаярлар. Мугаллым шейле ягдайы дуян бадына,окувчыларың үнсүни диңе белли макса-да угрукдырыланлыгында сакламак үчин дүрли усуллардан, практики ишлерден, хат-да грамматик оюнлардан пейдаланмага чалышмалыдыр.Кәбир сораглара, окув-гөркезме эсбапларына,окув китапларына, язгылара ве башгалара салгыланмак билен, окувчыларың дүрли практики ишлери ерине етирмеклерини гурамалыдыр.Шейле эденде окувчыларың пикири дүрли тараплара даргаман,олар гайталаныляն я-да өвренилйән материаллары үнс берип диңлейәрлер хемде дүрли юмушлары ерине етирмек билен мешгул-

ланярлар.Окувчылар мугаллымың сөзүни үнсли диңләп, дүрли практики ишлер билен гүмра боланларында, дерңелйән материаллары чуңңур өзлеш-дирйәрлер. Шу ягдайлара эсасланып, мугаллым хер бир материаллары нәхили еллар эсасында дүшүндиржекдигини хем-де оны нәхили практики ишлер аркалы беркитжекдигини шол сапакдан озал кесгитлемелидир.

2. Мугаллымың сораглары.

Мугаллымың сораглары окатмак ишинде иң эсасы методларың биридир. Мугаллымың сорагы хер бир өвредилйән хем гайталанян материаллары окувчыларың ядына салмагы, оны нәхили дережеде өзлешдирендиклерини барламагы хем-де беркитмеги максат эдинйәр. Шунуң билен бирликде бу хили сораглар хер бир дерңелйән материаллара окувчыларың чуңңур дүшүнмеклерини үпжүн эдйәр. Шоңа гөрә-де бу сораглар адаты сораглардан бүс-бүтинлейин тапавутлыдыр.

Мугаллымың сораглары дүрли-дүрлидир. Шейле болса-да, олары өзара меңзешликлери тайындан, ягны өвренилйән я гайталанылян материаллары окувчыларың өзлешдирмеклеринде эдйән хызматларына гөрә ашакдакы топарлара бөлмек мүмкин:

1) өвренилйән материаллары өзлешдирмәге көмек эдйән сораглар~

2) дүшүндирилен материаллары беркитмәге ярдам эдйән сораглар~

е) өвренилен материаллларың нәхили дережеде өзлешдирилендигини барламага көмек эдйн сораглар~

4) ятладыжы (дуйдурыжы) сораглар.

1. Өвренилйән материаллары өзлешдирмәге көмек эдйән сораглар. Бу хили сораглары хем гезегинде ики топара бөлмек мүмкин: а) аналитик ве б) синтетик гөрнүшдәки сораглар.

Аналитик гөрнүшдәки сораглар. Аналитик гөрнүшдәки сораглар хем үч хили боляр: 1) риторик, 2) гөс-гөни аналитик ве е) гөнүкдирижи сораглар.

1. Риторик сораглар. Мугаллым анализ эдйән материалларың эсасы ерлери барада кәбир сораглары орта атяр ве ол сораглара өзи жогап бермек билен, дүшүндиришини довам этдирйәр.

Риторик сораглара диңлейжилер тарапындан хич хили жогап берилмейәр. Бу хили сораглар диңе анализ эдилйән материалы окувчыларың үнсли диңлемеклерини хас активлешдирмек максады билен уланыляр. Бу сораглар аркалы окувчылар анализ эдилйән материаллары хас үнсли диңлейәрлер.

Мысал үчин, дар чекимлилериң дүшйән ве дүшмейән кадалары дерңеленде, (Икинжи богундакы дар чекимлилериң дүшүп галмагы үчин нәхили шертлер герек? Нәхили сөзлер бу када лайык гелмейәрлер?) диен сораглары орта атмак билен, мугаллым бу орфографик дүзгүни долы анализ эдип билер.

2. Гөс-гөни аналитик сораглар. Берлен материалы окувчыларың өзбашдаклыкда анализ этмеклерини талап эдйән сораглара гөс-гөни аналитик сораглар дийилйәр.

Мысал үчин, мугаллым (Бу текстде чалышмаларың нәхили гөрнүшлерине душ гелинйәр?) диен сорагы орта атмак билен, тексти окувчыларың өзбашдаклыкда анализ этмеклерини гурап билер.

3. Гөнүкдирижи сораглар. Окувчыларың материалы беян эдишлерини догры угра гөнүкдирмек, соралян меселе боюнча ондан догры жогап алмак ниети билен берилйән гошмача сораглара гөнүкдирижи сораглар дийилйәр. Шейле сорагларың-да тапавутланяндыклары үчин, олары хем гезегинде: а) соралян материалы озал өвренилен материаллар билен багланышдырып гөнүкдирмек~ б) соралян материаллары эсасы ерлерини йүзе чыкармага гөнүкдирмек максады билен берилйән сораглара бөлмек мүмкин.

Эгер-де окувчы жогап берйән меселе боюнча умумы гүррүң этсе я-да онуң эсасы ерлерини анык хем-де ынандырыжыклы беян эдип билмесе, шонда соралян материалларың эсасы ерлерини йүзе чыкартмак максады билен оңа кәбир гөнүкдирижи сораглар берилйәр. Меселем, гошма ишликлериң өзүне махсус болан айратынлыкларыны айдып бермеклик теклип эдиленде, окувчы диңе гошма ишликлериң бирден артык сөзден дүзүлйәндиклери, оларың бейлеки ишликлер ялы гымылды-херекети аңладяндыклары барада гүррүң эдип, соралян материалларың эсасы ерлерини айдып билмесе, шонда оңа шу хили гөндерижиликли сораглар берилйәр: (Гошма ишлик нәхили бөлеклере бөлүнйәр? Гошма ишлигиң эсасы сөзи хайсы сөз топарларындан боляр? Гошма ишлигиң эсасы сөзи нәхили хызматы ерине етирйәр? Көмекчи ишлиги нәхили хызматы ерине етирйәр?) ве башгалар.

Эгер-де окувчы соралян материаллары озал гечиленлер билен гарышдырса я-да ол меселәни бир бада ядына гетирип билмесе, оны окувчылара озалындан таныш болан материаллар билен багланышдырмак үчин кәбир гөнүкдирижи сораглар-да берилйәр. Меселем, эржеңли гошма сөзлемлер гечилйән дөврде, окувчы эржең сөзлем билен айыклайжы сөзлери гарышдырса, оны шу хили гөнүкдирижи сораглар аркалы угрукдырмак болар: (Ядыңдамы, айыклайжы сөзлериң эржең сөзлемден нәхили тапавуды бар? Айыклайжы сөзлер маны аңледышы тайындан нәхили болярлар? Айыклайжы сөзлери эржең сөзлемлерден сөзлемде багланышлары тайындан нәхили тапавутландырмак болар? Эржеңли сөзлемлерде хайсы агзалар болуп билер? Айыклайжы сөзлерде шонуң ялы агзалар бармы?) ве башгалар.

Б, Синтактик гөрнүшдәки сораглар. Өвренилйән я гайталанян материаллары жемләп билмеклиге я-да ондан дегишли нетижелер чыкармага гөнүкдирйән сораглара синтетик гөрнүшдәки сораглар дийилйәр. Мугаллы бу гөрнүшдәки сораглардан пейдалананда, соралжак материалларының эсасы бөлүмлери боюнча окувчылара жемлейжи хәсиетде болан бирнәче сораг берйәр. Шунлукда, мугаллым шол сораглар эсасында өвренилйән хем гайталанян материаллардан окувчыларың дегишли нетижелер чыкармакларыны, жемлемеклерини газаняр.

Булардан нәхили пейдаланыляндыгыны айратын мысаллырда гөрелиң.

Айдалың, клас тагтасының бир четинде дымык (к, п, т, ч) сеслериниң ачык (г, б, д, ж) сеслерине өврүлишлерине дегишли таблица асылыпдыр. Шу таблица эсасында мугаллым окувчылара шейле сораглар берип билер: (Дымык сеслериң ачык сеслере өврүлшини хем-де өврүлмейишлерини деңешдириң. Нәхили ягдайларда дымык сеслериң ачык сеслере өврүлйәндигиниң ве өврүлмейәндигиниң дүзгүнини айдып бериң).

Башга бир мысал, (Башганың сөзи) авторың сөзүне (дийип, дийшип) ялы сөзлер аркалы баглананларында, шол багланшыгы амала ашырян (дийип, дийшип) сөзлерини айдып бериң, оны шейле мысалларың үсти билен субут эдиң ве башгалар.

2. Өвренилен материаллары беркитмәге көмек эдйән сораглар. Бу хили сораглар озал ве яңы- якында өвредилен материаллары окувчыларың нәхили өзлешдирендиклерини илки йүзе чыкармак, ондан соң шолары гайталап беркитмек максады билен уланыляр. Олар өзлериниң ролларына гөрә ики топара: 1) гечилен материаллары гайталамак, ол барада өврениленлери ятламак максады билен уланылян сораглара ве 2) өвренилен материалларың практикада нәхили уланыляндыгыны барламак ве беркитмек ниети билен берилйән сораглара (табшырыклара) бөлмек мүмкин.

Биринжи топара гирйән сораглары хем гайталанылян материалларың гөрнүшине гөрә ашакдакы бөлеклере бөлмек болар:

а) Эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язув боюнча өвредилен кәбир дүзгүнлери, кесгитлемелери, терминлери ве башгалары гайталамак ве беркитмек үчин уланылян сораглар. Бу хили сораглар көпленч яп-яңы дүшүндирилен материаллар боюнча я-да ара аз-овлак вагт салмак билен, өң гечилен материаллар соң гайталанылар.

Мысал үчин, мугаллым инче-егын чекимлилериң язув дүзгүни барада гечен сапакда өвредиленлери гайталажакдыгыны мәлим эдип, ашакдакы ялы сораглара дегишли жогап аляр:

(Чекимли сеслер нәче топара бөлүнйәрлер? Олар хайсылар? (Окувчы) диен сөзде хайсы чекимлилер бар? (Ишчилер) диен сөзде хайсы чекимлилер бар? Сөзүң биринжи богнунда инче чекимлилерден бири гелсе, ондан соңкы богунларда хайсы чекимлилер гелйәрлер? Эгер сөзүң икинжи богнунда егын чекимлилерден бири гелсе, ондан соңкы богундарда хайсы чекимлилер уланылярлар? Булара дегишли ким мысал гетирип билжек? Нәхили сөзлерде инче-егын чекимлилер гаржашып гелйәрлер? Ким муңа дегишли мысал айдып бержек?) ве башгалар.

б) Умумылашдырыжы (обзорный) сораглар, ягны орфографиядан, пунктуациядан, грамматикадан гечилен хайсы хем болса айратын бир теманы я окув программасы эсасында гечилен бүтин бир бөлүми, я-да бирнәче бөлүмиң умумы мазмуныны ятладыжы сораглар.

Мысал үчин, эе билен хабарың арасында кесе чызыгың гойлушы барадакы пунктуация кадалары өврениленден соң, (Эе билен хабарың арасында хачан кесе чызык гоюляр?) диен сорагы бермек болар. Башга бир мысал-сөзлемде сөзлериң багланышлары барадакы материаллар өвредиленден соң, (Сөзлемде сөзлериң хайсы серишделер аркалы багланяндыгыны ким дегишли мысалларың үсти билен субут эдип билжек?) диен сораглардан пейдаланмак мүмкин.

Синтаксис курсы гечиленден соң, (Отур нирелерде гоюляр?) диен сораг аркалы окув программасында гечилен бирнәче бөлүмиң умумы мазмуныны-да ятлатмак, гайталатмак болар.

в) жемлейжи хәсиетдәки сораглар, ягны сапак довамында өврениленлери ятладыжы, беркидижи сораглар.

Мысал үчин, сапакда (е) херпының язув дүзгүни барадакы орфография кадалары дүшүндириленден соң, (е) харпы нирелерде язылян экени? дийип, окувчылара йүзленмек билен, бүтин сапак довамында дүшүндириленлери жемлемек, ятлатмак ве беркитмек мүмкин.

Эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча теория тайдан өвредиленлериң практикада нәхили уланыляндыгыны барламак ниети билен уланылян сораглар, болса дегишли гөнүкмелериң ишленилмегинден я-да хут дурмушдан алнан дүрли табшырыклы юмушларың ерине етирилендигинден угур аляр.

3.Өвредилен материалларың нәхили дережеде өзлеш-дирилендигини барламага көмек эдйән сораглар. Бу хили сораглар эсасан дүшүндирилен материаллары окувчыларың нәхили өзлешдирен0-диклерини айдыңлашдырмак, өвредилен материаллар боюнча нәмелериң олар үчин дүшнүкли хем дүшнүксиз болуп галандыгыны барламак максады билен уланыляр. Шоңа гөрә-де бейле гөрнүшдәки сораглар өзлериниң сораян, дер3ейән меселелерине баглылыкда өзара үч топара бөлүнйәр:

1. Дүшүндирилен фактларың, терминлериң, дүзгүнлериң, кесгитлемелериң, умумы нетижелериң ве башгаларың мазмунына хем хызматына окувчыларың дүшүнишлерини, шол барада ятда сакланларыны барлаян сораглар.

Бу хили сораглар дүшүндирилен грамматик материаллары окувчыларың нәхили өзлешдирендиклерини йүзе чыкармага ярдам эдйәр. Мысал үчин, сөз топарларындан

сыпатларың кесгитлемеси айдыңлашдырыландан соң, (Сыпатларың өзүне махсус болан нәхили айратынлыклары бар экен?) диен сорагы орта атмак билен, шол кесгитлемә окувчыларың нәхили дүшүнендиклерини анькламак болар.

2.Өвредилен фактларың, дүзгүнлериң, умумы нетижелериң ве бейлекилериң өзара багланшыкда дүшүнилишини, ягны оларың белли бир системада өзлешдирилишини барлаян сораглар.

Мысал үчин, дүзмели гошма сөзлемлер боюнча өвредилмели материаллар окувчылара озалындан таныш болан деңдеш агзалар билен баглылыкда, олары өзара деңешдирмекликде беян эдиленден соң, (Дүзмели гошма сөзлемлер билен деңдеш агзаларың өзара нәхили меңзешликлери бар?) я-да (Дүзмели гошма сөзлемлер билен деңдеш агзаларың өзара нәхили меңзешлиги бар?) диен сораглар аркалы шол барада дүшүндирилен материалларың белли бир системада өзлешдирилендигини я-да өзлешдирилмәндигини анькламак мүмкин.

3. Өвредилен теоретики материаллары дегишли гөнүкмелер, шейле хем дурмуш ягдайлары эсасында окувчыларың хут өзүнден тапан мысаллары билен субут эдишиниң догрудыгыны ве оны тизликде ерине етирип билшини барлаян сораглар. Бу хили сораглар ерине етирилен юмуш билен баглылыкда (Нәме үчин?) я-да (Онуң шейле болмагының себәби нәме?) диен сораглардан ыбарат болуп билер.

Мугаллым екарда гөркезилен сораглардан максада лайык педаланмак билен, өвредилен материаллара окувчыларың нәхили дүшүнендиклерини ызыгидерликде барлап бармалыдыр. Шонда өвредилен материаллары окувчыларың диңе догры айдып бермегини ве субут этмегини талап этмән, оларың шол барада дүшүненлерини хут өз сөзлери хем-де өзүнден тапан мысаллары билен айдып бермегини, эсасландырмагыны талап этмелидир.

4. Ятладыжы (дуйдурыжы) сораглар.Кәбир ягдайларда бирнәче окувчылар соралян материалы кынлык билен ядына салярлар, хатда дүйбүнден ядына салап билмейән вагтлары-да боляр. Шейле боланда, бейлеки окувчылар тарапындан жогап берйән окувча шол соралян материалы ятлатмак, дуйдурмак мейиллери дөрейәр. Шу хили ягдайларың бозулмагы үчин, мугаллым сапак вагтында ятладыжы, дуйдурыжы сораглардан пейдаланяр.

Меселем: (Гириш сөзлери билен гириш сөзлемлериниң нәхили тапавуды бар?) (Сөз үйтгедижи гошулмалар сөзлере нәхили тертипде гошулярлар? Илки йөңкеме, соң сан, ахырда хем дүшүм гошулмасы гошулярмы?) ве башгалар.

Окувчыларың жогапларындан эдилйән талаплар ве оңа мугаллымың гатнашыгы.

Мугаллым соралян меселе боюнча окувчыларың догры ве ынандырыжылыклы жогап бермеклерини ела гоймалыдыр. Шейле этмек үчин-де гозгалян меселе боюнча окувчыларың хемише тизликде, шол барада жогап бермеклерини талап этмән, эйсем, сорагларың гөрнүшлерине: аңсат я кынлыгына баглылыкда олара пикирленмек, өврененлерини ядына салмак үчин етерлик вагт бермелидир. Окувчылары ченден артык ховлукдырмак, гошмача сораглар бермек я-да шол сорагы башгача айтмак билен, оларың пикирленишлерине пәсгел бермели дәлдир. Эйсем-де болса, берилйән сораглара окувчыларың вагты билен жогап бермеклерини газанмалыдыр.

Эгер-де гозгалян меселе боюнча окувчы йүзлей жогап берсе онда ятладыжы гөнүкдирижи сораглар аркалы онуң шол материал барадакы дүшүнжесини барламак болар. Барды-гелди, окувчы соралян меселе боюнча дүйбүнден жогап берип билмесе я-да нәдогры жогап берсе, шейле ягдайда хем шол материаллары онуң ядына салжак болмалыдыр. Соралян материал боюнча окувчының хич хили дүшүнжесиниң екдугы

я-да ол барада жуда йүзлей дүшүнжесиниң бардыгы әшгәр боландан соң, бу сорагы көпчүлиге бермек билен, чөзмек әхмиетлидир.

Берилйән сораглара ве жогаплара әхли окувчыларың үнсүни чекмек билен, мугаллым класдакыларың хеммесиниң сапага актив гатнашмакларыны гурамага чалышмалыдыр. Кәбир тежрибесиз мугаллымың эдиши ялы, диңе соралян окувчы билен ишләп, бейлекилери ятдан чыкармалы дәлдир.

3.Грамматик кесгитлемелери ве кадалары өзлешдирмек үстүнде ишлемек

Эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча окувчыларың дегишли билим алмаклары үчин оларың шол барадакы кесгитлемелери, дүзгүнлери, терминлери чуңңур өвренмеклери зерурдыр. Буларың дүйпли өзлешдирилмеги болса агзалян грамматик дүшүнжелериң хакыкы манысына айдың дүшүнилмегинден, оларың узак вагтлап ятда берк сакланмагындан хем-де практикада дөредижиликли пейдаланмагындан ыбаратдыр. Теория тайдан өвредиленлериң практикада дөредижиликли пейдаланып билинмеги шол барада алнын дүшүнжелериң жуда мәкәмлигине ярдам эдйәр.

Мекдеп практикасындан мәлим болшы ялы, грамматик кесгитлемелер , дүзгүнлер көпленч ягдайларда биртараплайын - диңе формасы тайындан дүшүндирилйәр. Оларың хакыкы аңладян манылары болса долы айдыңлыкда йүзе чыкарылмаяр. Шонуң үчин-де грамматик дүшүнжелериң механаки ат тутулян халатларына-да сейрек душулмаяр. Ят тутан грамматик дүшүнже-лерини болса окувчылар тиз вагтда унудярлар.

Грамматик кесгитлемелер ве дүзгүнлер өвредиленде, айратын-да буларың чылшырымлылары барада дүшүнде бериленде, мугаллым оларың хайсы ериниң окувчылар тарапындан кынлык билен өзлешдирилжекдигине гөз етирип билмелидир. Шонда дүшүндирилйән я гайталанылян грамматик дүшүнжелериң чуңңур өвредилмеги үчин хөдүрленйән практики ишлерде дөредижиликли ишленмегини үпжүн эдйән табшырыкларың болмагына айратын үнс берилмелидир. Бу хили практики ишлер болса окувчыларың теория тайдан өврененлерини практикада беркитмеклерине ярдам эдер.

Грамматик кесгитлемелер, дүзгүнлер өвредиленде, олары дүзүлишлери тайындан өзара бөлеклере бөлүп, ол бөлеклериң хер хайсыны айратынлыкда айдыңлашдырмак, соңундан хем жемлемек оңайлы боляр, кәбир ягдайларда болса олары илки тутуш беян эдип, соңундан дегишли бөлеклере бөлүп, шоларың херсиниң үстүнде айратын дуруп гечмек аматлы боляр.

Мысал үчин, сөз топарларындан атлара берилйән кесгитлемәни окувчыларың аңлы-дүшүнжелери үчин оны өзара ашакдакы бөлеклере бөлмек мүмкин:

а) предмети аңладян:

б) предметлешен дүшүнжәни аңладян:

в) (ким?, нәме?, нире?) диен сораглара жогап болуп гелйән:

г) өзбашдак сөз топары.

Соңра бу бөлеклер өзара багланышыкда, айры-айрылыкда дерңелйәр.практики ишлер ерине етирдилйәр. Ахырда болса оларың хеммеси жемленип, адың кесгитлемеси йүзе чыкарыляр. Кәхалатларда болса кесгитлемәни илки долы беян эдип, соң оны өзара бөлеклере бөлмек эсасында анализлемек ве оны яңадандан жемлемек болар.

4.Грамматик дерңев

Грамматик дерңев окувчыларың эне дилинден алан билимлерини беркитмек, барламак үчин уланылян эсасы иш гөрнүшлериниң биридир. Бу иш оларың пикирленмек энликлерини өсдүрйәр, өзбашдак ишлемеклерине көмек берйәр. Шонуң билен бир хатарда, окувчыларың алан теоретики билимлерини хем үпжүн эдйәр.

Дерңев окувчыларың гечирйән грамматик материаллары аңлы-дүшүнжели өзлешдирмеклерине себәп боляр, чүнки сөзлериң ясалышы ве дилиң гурлушыны дегишли мысалларың үсти билен дерңемән, онуң айратынлыкларыны йүзе чыкарман, чагаларың аңына сиңдирмек мүмкин дәл.

Сапак гечиленде, окувчылар теманың кесгитлемесини ве оңа дегишли терминлери өвренйәрлер, эмма бу затлары билмек билен чәкленмек болмаз, чүнки, екарда белләп гечишимиз ялы, алнан билимлери практикада хем уланып билмекмеклиги газанмак зерурдыр. Теорияда өврениленлери практикада уланмагы башармаян окувчыларың билимлерини хакыкы хасаплап билмерис.

Дерңев нетижесинде гечилен када дегишли мысалы окувчының өзи тапып билйәр ве хөдүрленен текстден зерур сөзлеми, сөзи я-да гошулманы сайлап алмагың хөпдесинден гелйәр. Алан билимлерини өз сөзлейшинде ве язув ишлеринде догры уланмагы башаряр.

Анализ окувчыларда дүрли-дүрли кадалары бири-бири билен деңешдирмек, олары бир-бириндeн тапавутландырмак укыбыны өсдүрйәр. Шонуң нетижесинде чагалар бирнәче грамматик айратынлыклардан умумы нетижәни чыкармагы я-да дүрли-дүрли хәсиетли хадысалардан индивидуал хәсиете эе болан фактлары сайлап алмагы башарярлар. Мысал үчин, белли текстден ишлигиң гайдым дережесини тапмаклык табшырыланда, окувчы илки билен онуң айратынлыкларына эсасланып, ишликлери бейлеки сөз топарларындан айыряр. Ондан соң ишликлериң арасындан грамматик ве семантик хәсиетлерини гөз өңүнде тутуп, гайдым дережесиндәки ишликлери сайлап аляр.

Дерңелйән текстлер дүрли айратынлыклара эе болмалыдыр, шейле материаллар эсасында гуралан сапак окувчылары ишлемәге хөвеслердирилер, олар иризмез.

Дерңев диңе тәзе гечилен материала дегишли болмаянлыгы үчин, өңки гечиленлериң хеммесине гайталамагы хем талап эдйәр, шоңа гөрә окувчы өвренилен материалың әхлисини ятда сакламалы боляр. соралан вагтында, өз билимлериниң эсасланмагың зерурлыгы йүзе чыкяр. Мунуң өзи чагаларың алан билимлерлерини практикада уланып билмеклерини, өзлешдирен дүзгүнлерини хемише ятда сакламакларыны үпжүн эдйәр.

Грамматик дерңев өзүниң мөчбери тайдан ики хили боляр:

а) Долы дерңев. Дерңелйән текст хер тараплайын анализленип ондакы грамматик формаларының хеммеси тапдырыляр.

б) Долы дәл дерңев. Дерңелйән текстиң грамматик формаларының диңе бир бөлеги барланыляр.

Дерңев өзүниң мазмуны боюнча морфологик ве синтактик диен үч топара бөлүнйәр.

1.**Фонетик дерңев**. Түркмен дилиниң фонетикасы дилимизиң орфографиясы билен гөс-гөни баглыдыр.

Окувчылара фонетиканы догры өвретмезден, язув дүзгүнлерини дүшүндирмек мүмкин хем дәл.

Мәлим болшы ялы, түркмен орфографиясында додак чекимлилериниң язув дүзгүни иң кын кадалардан хасапланяр. Ол кадалары догры өвретмек үчин додак чекимлилерини билмекден башга-да, дар -гың чекимлилерини билмек-де зерур боляр. Шунуң ялы хем дар чекимлилериниң дүшмек кадасы ачык-дымык сеслер, дар -гиң чекимлилер, ачык-япык богунлар ве ш. м. билен гөс-гөни баглыдыр. Екаркы дүзгүнлериң хеммеси хем чекимлилериң узын я-да гысга айдылышына дегишли. Шолар бир тарапдан, фонетика билен орфографияның берк багланышыклыдыгыны гөркезсе, икинжи тарапдан, фонетик дерңев ахмиетлидигини әшгәр эдйәр.

Фонетик дерңев әхмиети екарда айдыланлар билен чәкленмейәр. Түркмен эдеби дилиниң узын чекимлилери кәбир, диалектинде гысга айдыляр. Фонетика сеслери догры айдылмагы ве тексти догры окамагы өвредйәр, Шунуң үчин хем түркмен эдеби дилиниң орфоэпик нормаларыны өвретмекде ве лабызлы окамагы догры ела гойылмакда фонетиканың ролы улыдыр.

Фонетик дерңев сеслериң чекимли я-да чекимсиздиги, чекимсизиң ачыкдымыклыгы, чекимлиниң хем дар-гиңлиги, додакланян-додакланмаянлыгы, егын-инчелиги ве гысга-узын айдыляндыгы, дерңелйәнсөзүң богнуның егын-инчелиги, гарышык боландыгы, сөзде нәче харп я-да сес бардыгы кесгитленйәр. Ондан башга-да богунларың ачыкдыгы-япыкдыгы анализленйәр.

2. **Морфологик дерңев.** Морфологияда сөзлериң ясалышы үйтгейши ве сөз топарлары өвренилйәр, шоңа гөрә хем бу бөлүм грамматиканың эсасы бөлеклериниң бири хасапланяр. Ондан башга-да морфология хем орфография ве синтаксис билен багланышыклы. Грамматиканың бу бөлүмини догры өвренмедик окувчы орфографияны ве синтаксис талаба лайык өзлешдирип билмейәр. Бу айдыланлар эне дилини окатмакда морфологияның нәхили әхмиетиниң бардыгыны гөркезйәр.

Морфологик дерңевде, бир топардан, сөзлериң составы, икинжи топардан сөз топарлары анализ эдилйәр.

Түркмен сөзлери асыл сөз я-да асыл сөз ве гошулмалардан ыбарат боляр. Мундан башга-да сөзлериң бирнәче сөзден дүзүлмеги мүмкин. Шунуң ялы хем гошулмалар сөз ясайжы, сөз үйтгедижи ве көмекчи диен топарлара бөлүнйәр. Ясайжы гошулмаларының көмеги билен эмеле гелйән сөзлере ясама сөзлер дийилйәр. Морфологик дерңевде екаркыларың хеммеси ягны асыл ве ясама сөз, гошма сөз, сөз ясайжы, сөз үйгедижи ве көмекчи гошулмалар аныкланмалыдыр.

Сөз топарлары дерңеленде болса оларың морфологик айратынлыклары гөркезилмелидир. Дерңев вагтында хер сөз топарларына дегишли ашаклакылары айтмак мүмкин.

3. Синтактик дерңев. Синтаксисде сөзлериң сөзлемде утгашып, маны аңладышы өвренилйәр. Грамматиканың бу бөлүми түркмен дилиниң систематик курсының соңунда гелйәндиги үчин, онуң жемлейишлик хәсиети хем улыдыр. Синтаксис стилистика ве пунктуация гөс-гөни дегишли боланы үчин окувчыларың язув ишлериниң айратын хем өзбашдак язян дүзүмлериниң беяннамаларының соватлы язылмагы билен баглыдыр.

Синтактик дерңев ики максат билен гечилйәр:

1. Йөнекей сөзлемиң агзаларыны дерңемек. Мунда сөзлем агзалары дерңелйәр. Илки билен сөзлемиң башга агзалары, ягны эе билен хабар тапыляр. Оларның хайсы сөз топарындандыгыны, сада я-да гошма сөзлердендиги аныкланыляр. Бу ишлер ерине етирленден соң, аныклайжы сөзлериң хайсысының долдургыч ве хайсысының хем айыргычдыгы такыкланяр. Сөзлемиң баш агзалары дерңеленде эдилиши ялы, хайсы сөз топарындандыгы, сада я-да гошулма сөзлүклери такыкланмалыдыр. Ондан соң оларың сөзлем агзасының хайсысына багланышяндыгыны, нәхили сорага жогап берйәндигини, сөзлемиң бейлеки агзалары билен нәхили тертипде багланышяндыгыны билмек мүмкиндир.

2. Гошулма сөзлериң составындакы сөзлемлер анализленйәр. Дерңев бу гөрнүши долы синтактик дерңев хасапламак мүмкин. Дерңевде сөзлемиң сада я-да гошулмадыгы такыкланяр. Йөнекей сөзлем болса, онуң яйраң я-да йыгнакдыгы, эели я-да эесиздиги, долы я-да долы дәлдиги ве ш. м. аныкланяр.

Дерңелйән гошма сөзлем болса онуң дүзмели я-да эржеңлидиги йүзе чыкарыляр. Дүзмели гошма сөзлем дерңеленде, онуң составындакы йөнекей сөзлемлериниң маны

тайдан өзара нәхили гатнашыгының бардыгыны кесгитләп, дүзмели гошма сөзлемде багланышыгың нәхили амала ашырыландыгыны тапдырмалыдыр.

Эерженли гошма сөлемиң дерңеленде эсасасн ашакдакы меселелере үнс бермелидир.

Баш сөзлем билен эержең сөзлеми бир-биринден тапавутландырмалы. Оларың өзара нәхили багланышяндыгына, эержең сөзлемиң айратынлыкларыны ве сөзлем агзаларының арасындакы багланшыгы аныкламалы.

Грамматик дерңев өй иши соралaнда ялңыш үстүнде ишлениленде сапагың составы хөкүминде уланмак мүмкин. Эмма грамматиканың белли бөлүми гутарандан соң, жемлейиш сапакдан я-да хер чәрьегиң соңунда темалар гайталанян дөвүрде, дерңев сапак гөрнүшинде хем гечмек болар.

<u>5.Ялңыш үстүнде ишлемек</u>

Ялңыш үстүнде ишлемек боюнча гечилирйән әхли чәрелер окувчыларың соватлылыгыны екарландырмага гөнүкдирилйәр. Язув ишлеринде эсасан орфографик пунктуацион ялңышлар гойберилйәр, беяннамаларда, дүзмелерде болса олардан башга-да стиль, маны, факт ялңышларына хем габат гелинйәр. Эмма кәбир мугаллымлар эсасан орфографик ялңышларың үстүнде ишләп, бейлекилере болса ончаклы әхмиет бермейәрлер. Орта мекдеби гутарян окувчыларың энчемесиниң эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча дегишли билим алып билмейәндиклери шунуң билен-де багланышыклыдыр.

Ялңыш үстүнде ишлениленде, окувчылар тарапындан гойберилйән әхли ялңышлары (орфографик, пунктуацион, стилистик, маны, факт, хатда каллиграфик) анализләп, ол барада дүрли практики ишлери гечирип индики язув ишлеринде оларың гайталанмазлыгыны газанмак угрунда гөрешмелидир.

Мугаллым окувчыларың язув ишинде гойберен әхли ялңышларыны оңат өвренмелидир хем-де оларың хилинден угур алып, ялңыш үстүнде ишлежек сапагыны нәхили гечиржекдигини оңат планлашдырмалыдыр.

Бу меселе, озалы билен язув ишдәки ялңышларының долы хасаба алынмагындан хем-де оларың чуңңур өвренилмегинден башланяр.Себәби язув ишлериндәки ялңышлары йүзе чыкармаздан ве оны ымыклы өвренмезден бу барада дегишли ишлери гечирмек мүмкин дәл. Окувчыларың ялңышларыны долы хасаба алмак ве оны оңат өвренмек шол барада дурмуша гечирилжек ишлериң планыны дүзмекде мугаллыма эсасы ел гөркезме боляр.

Хер бир мугаллым окувчыларың әхли язув ишлерине ызыгидерликде барлап, ондакы ялңышлары долы йүзе чыкармалыдыр. Шунуң ялы хем оларың гөрнүшлерини, онуң окувчы тарапындан гойбермегиниң себәбини аныкламалыдыр ве бу ялңышларының классификациясыны дүзмелидир. Мугаллым хер бир окувчының язув ишинде нәхили ялңышлара ел берилйәдигине белет болмалыдыр.

Окувчылар тарапындан гойберилйән ялңышлары барламакда ве оны хасаба алмакда айратын бирлигиң сакламагының мөхүм әхмиети бар. Шуңа гөрә-де V класда окув йылының биринжи ярымында окувчыларың депдерлери барлананда, орфографик ялөышларың үстүнден гышык чызык чекилип, екаркысында догрысы язылyяр. Функтиацион ялңышлар душ геленде артыкмачлык эдйән белгилериниң үсти чызыляр я зерур болан дегишли дынгы белгиси гоюляр. Эмма окув йылының икинжи ярымындан башлап бәшинжи класда говы етишйән окувчыларың язув депдерлеринде гойберен ялңышлары дүзедилмән диңе ашагы чызыляр, говшак етишйән окувчыларың гойберен ялңышлары өңде айдышымыз ялы дүзедилйәр.

Алтынжы класда окув йылының биринжи ярымында сапагына оңат етишйән окувчыларың язув ишлери барлананда, ялңыш язылан сөзүң ашагы тутушлыгына

чызыляр. Эмма говшак етишйән окувчыларың болса диңе гойберен ялңышларының ашагы чызыляр.

VII класда оңат етишйән окувчыларың депдерлери барлананда ялңыш гойберилен сетириң угрунда поля чызыгында шертли белги гоюляр, Ярамаз етишйән окувчыларың болса ялңыш язан сөзүниң ашагы тутушлыгына чызыляр.

VIII класда окувчыларың депдерлери баланыланда, диңе ялңыш гойберилен сетириң угрунда поля чызыгында шертли белгилер боляр. Бейле этмеклик шол сетирдәки ялңышларыны окувчыларың гөзләп тапмагына көмек эдйәр. Бу шертли белгилер бәшинжи класдан башлап кем-кемден өвредилйәр. Ялңышлар белгилененде орфографияның кынлык дережеси, олары окувчыларың гөзләп тапмага гүйчлериниң етжекдиги я-да етмежекдиги гөз өңүнде тутмалыдыр. Зерур болан ягдайларда 8- класа ченли хем окувчыларың язув ишлериндәки ялңышларына мугаллымың дүзедип гөркезмеги пейдалыдыр.

Сапагың методикасы

1. Сапагың гурлушы

Дөрт этаплы көне сапаклар (өй ишини сорамак, тәзе теманы дүшүндирмек ве өе иш табшырмакдан ыбарат болан сапаклар) окувың хәзирки талабыны өдемейәр. Бу хили сапакларда окув мекдеплериң хеммесинде диен язы бирмеңзеш алнып барылярды. Сапакда 20-25 минут өй ишини барламага, 10-15 минут тәзе теманы дүшүндирмәге 10-12 минут гечиленлери беркитмәге, бирнәче минут хем өе иш бермәге сарп эдилйәрди. Хемише екаркы тертипде гурулян сапакларда окувчылар вагтларыны бидерек гечирмәге межбур болярдылар. Чагаларың көп вагтлап ишсиз отурмагы кәбир халатлар да сапага үнс бермезликлерине, окувдан башга заталара гызыкланмакларына, мешгуллан-макларына себәп болярды.

Көне сапак гурлушында бир гезек соралып баха гойлан окувчы якын вагт өзүнден соралмажагыны бирйәрди. Ол голайда менден соралмаз диен пикирден угур алып, окувдан соваярды. Етишиги песелйәрди.

Комбинирленен сапак көпленч дурмуш билен аз багланыш-дырылярды. Чагалар сапага актив гатнашмаярдылар. Бу хили сапаклар-да тәзе теманың дүшүндириши мугаллымың материалы беян этмеги, окувчыларың гулак асып диңлемегинден ыбарат болярды. Бу болса окув материалының ченден аша агралмагына элтйәрди.

Көне сапакда вагты тыгшытламак кынды. Шонуң үчин хем мугаллымлар дөредижиликли ишлемәге мүмкинчилик тапмаярдылар.

Тәзе сапак гурлушы окувчы дурмуш билен багланышдырмагы, окувчыларың сапага актив гатнашмакларыны үпжүн этди.

Окувчылары сапага гызыкландырмак үчин олары диңлейжилик ягдайларын-дан айрып, сапага актив гатнашмакларыны газанмак зерурдыр. Шейле ишлененде, сапак нетижели боляр. Чагалар материалы класда өзлешдирйәрлер, өе берилйән юмуш эп-эсли дережеде еңиллешйәр.

Тәзе сапагың эсасы айратынлага - чагалара билим бермек билен оларың алан билимлерини гайталамагы, барламагы бир-бири билен утгашдырып, класа гиренден чыкылянча бу прцеси ызыгидерли довам этдирмекден ыбаратдыр. Сапагың башындан соңуна ченли әхли окувчы ише гатнашдырыляр. Нетижеде чагаларың үнси сапага чекилйәр, мунуң өзи окувчылары дил предметине гызыкландыряр. Оларың алан билимлери хер сапакда соралярдыгы үчин, әхли сапаклара тайярланып гелмели болярлар. Гечиленлериң гүнде соралмагы алнан билимлериң

дурнуклы болмагыны үпжүн эдйәр. Билими дурнуклы окувчы үчин өй ишлери агыр дүшмейәр.

Өңки сапак гурлушындан эл чекмеги дүрли-дүрли гөнүкме-лериң үстүнде ишлемеклиги талап эдйәр. Язув иши билен дилден сорамагың, пикир иши билен ойнуң ве ш. м. иш гөрнүшлериниң гезеклешдирилип уланылмагы окув процесинде чагаларың башарнытының, өзбашдаклыгының өсмегине себәп болды. Сапакда окувчыларың башга ишлер билен мешгулланып, вагтыны бидерек ере сарп этмегиниң өңүни алды.

Гөнүкмелериң дүрли-дүрлилиги, иш гөрнүшлериниң бир-бири билен гезеклешдирип уланмагы чагалары ядатмаяр. Программа материалларының долы өзлешдирилмеги үчин мүмкинчилик дөредйәр.

V-VIII класларда окувы догры ела гоймак үчин V класы окутжак мугаллымың VI класда ишлейән мугаллым билен арагатнашык саклап, окув ишиниң довамында онуң сапагына гирип, IV класың окувчыларың билим дережелери билен танышмагы зерурдыр. Окувчыларың диңе сапакда алан билим ве эндиклери билен танышмак етерлик болмаяр. Оларың шахсы мейллери-хөвеслерини, бирнәчесиниң машгала дурмушыны өвренмек хем ятдан чыкарылмалы дәлдир.

Тәзе сапак гурлушы окувчыларың сапага гатнашыгыны бойдан-баша гөз өңүнде тутмак эсасында баха гоймагы талап эдйәр. Мугаллым гойян бахаларының нәме үчин шейле боляндыгыны эсасландырмалыдыр. Баха гоймак ишине окувчылары хем гатнашдырып, дегишли бахаланы гоймакда нәмә эсасланяндыкларыны сорамак зерурдыр. Бу иш окувчыларың өз елдашларының берйән жогапларына, сапага гатнашыкларына үнс бермәге межбур эдер. Бир-бириниң ишине объектив баха бермек эндиклерини өсдүрер.

Кәбир мугаллым тәзе сапак гурлушында өй ишини сорамак, өе иш табшырмак екмука дийип дүшүнйәр.

Хакыкатда болса сапак процесинде ишленйән гөнүкмелериң үсти билен (өй ишине меңзеш материалларың үсти билен) өй ишишниң ерине етирилиши барланяр, сапак боюнча окувчылара баха гойланда, өй ишиниң ерине етирилиши хем хасаба алыняр.

2. Сапаклары планлашдырмак

Сапагың нетижели гечмеги эп-эсли дережеде мугаллымың материаллары темалар боюнча планлашдырышына баглыдыр.

Окув материалы темалар боюнча плпнлашдырыланда, сапакда ерине етирилжек ишлериң хеммеси гөз өңүнегелйәр. Мугаллым хайсы сапакда хайсы гөркезме эсбап уланжакдыгыны, нәхили методик премлардан пейдаланжакдыгыны өңүнден кесгитлейәр. Өзлешдирмеси кын темаларың хайсы темалар билен гайталанжакдыгыны өз плпнында аныклаяр.

Тематик планы талаба лайык дүзйән мугаллымларың окувчыларың алян билим ве эндиклери берк боляр.

Мугаллым өз дүзйән планында хер сапагы нәхили тербиечилик иши билен бағланышдыржакдыгыны хем беллейәр.

Сапага тайярланыланда, мугаллымың дүзйән планында ашакдакы меселелер назара алынмалыдыр:

1. Сапагың мазмуны (тәзе материал өвренмек, алнан билимлери беркитмек, барлаг ишлери).
2. Тәзе тема дүшүндириленде гайталанмалы материаллар. Систематик суратда гайталанмалы темалар.

3. Дегишли билим ве эндиклери бермек, окувы тербиечилик меселелери билен багланышдырмак үчин гечирийән гөнүкмелер.

4. Билими говшак окувчылар билен индивудуал ишлемек үчин берилйән юмуш ве гөнүкмелер.

5 Окувыларың сөзлейиш ве язув диллерини өсдүрмек үчин гечирилйән иш гөрнүшлери.

6. Сөзлүк үстүнде ишлемек.

7. Өзбашдак ишлериң гөрнүшлери.

8. апакда уланылжак окув-гөркезме эсбаплары.

9. Теманы дурмуш билен багланышдырмак (иш кагызларыны өвретмек, сөзлейиш ве язув дилини өсдүрмек, дурмушда уланылян сөзлери темалар боюнча өзлешдирмек ве ш. м.).

10. Эне дили сапагыны эдебият, география, биология, тарых ве ш. м. билен багланышдырмак.

Сораглар ве юмушлар.

1. Методика предметиниң максады нәмеден ыбарат?
2. Окатмакда нәхили усуллардан пейдаланыляр?
3. Грамматик дерңевлериң нәхили гөрнүшлери бар?
4. Морфологик дерңев сөзлериң нәмелерини дерңейәр?
5. Сорагларың нәхили гөрнүшлери бар?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

ӨҢКИ ЗАКАСПИ ОБЛАСТЫНДАКЫ ТҮРКМЕН ДИНИ ВЕ ЕРЛИ РУС МЕКДЕПЛЕРИНДЕ ОКУВ ИШЛЕРИНИ АЛНЫП БАРЛЫШЫ

План

1. Дини мекдеп онда окув ишлериниң алнып барлышы.

2. Ерли-рус мекдеплери,ондакы окув программалары ве окув китаплары.

3. 20-нжи йылларда окув ишлериниң алнып барлышы, окув китаплары ве праграммалары.

4. Шол дөвүрде эне дили предметиниң окадылышы.

Даянч дүшүнжелери: Дини мекдеплер,дини мекдебиң молласы дини мекдепде окув эсбаплары,медресе,ерли-рус мекдеплериниң дөредилмеги,ондакы окув программалары,окув эсбаплары, 20- нжи йылларда окув ишлери, түркмен дили боюнча илкинжи окув китаплары харплыклар,программалар, олары дөретмекде

алымларың хызматы,эне дили онуң окадылышы, онуң окадылышыны кәмиллешдирмек үчин эдилен ишлер.

Өңки Закаспи областы рус империясына бирлешйәнчә,халк магарыф ишлери моллаларың гарамагында болупдыр. Моллалар окадяндыгы үчин хак алып яшап билжек ерлерде мекдеплер ачыпдырлар. Ол вагтлар мекдеплер белли бир гурама яда кәрхана тарапындан ачылмандыр.

Гечен асырың йигриминжи йылларындан өң Түркменистанда окув жайлары хөкммүнде мекдеп, медресе, соңкы дөвүрлерде болса, ерли-рус мекдеплери болупдыр. мекдеп башлангыч дини мусулман окув чайы болуп,онда арап ве парс дилинде язылан дини китаплар окадылыпдыр. Мекдепде окаянлар гурханың бөлүмлерини ятдан өвренипдирлер. Мекедеп бейлеки окув жайлары ялы илатың арасында мусулман динини яйрадыжылык ишини ерине етирипдир. Шол дөвүрдәки мекдеплерде молланың окадян окувчыларының яш айратынлыгы бирмеңзеш болмандыр,онда дүрли яшдакы окувчылар окапдыр. Мекдебе кабул этмегиң белли бир вагты болман,оңа йылың довамының хемме вагтларында кабул эдипдирлер. Шонуң үчин хем бир молладакы окувчыларың дини билим дережеси хем дүрли-дүрли бролупдыр.Шонуң үчин молла хер бир окувчы билен озбашдак сапак алып барыпдыр.Дини мекдеплерде окув мөхлети, окув расписаниеси болмандыр. мекдебиң хич-хили белли окув китабы,программасы, окув планы болмандыр. Кәбир окувчылар мекдепде 5-6 йыл, кәбири 2-е йыл окапдыр.

Мекдепде окув эсбабы хөкмүнде хер окувчыда элип агач- кичижик ясыжа тагта болупдыр. Молла хер окувчының ясыжа тагтасына арап элипбийини языпдыр. Элип агач хәзирки депдериң орнуна уланылыпдыр.Элип агажындакы харплар өвренилинден соң,ондакы харплар айрылып,тәзе харплар язылыпдыр.

Арап элипбийи өвленилинден соң чагалар эбжет, эпдек, гурхан,(Ровнакл ыслам), Сопы Аллаяр, Новайы, Физулы, Хапыз ве шуңа меңзеш китаплпры окамага гечйәрлер.

Мекдеби гутаранлар соватхон-соватлы адам хасапланыпдыр. Эмма олар оба яшулусының язув ишлерини алып бармага хем ярамаян экенлер. Мекдепде арифметика ялы сапаклар гечилмәндир.Кәбир мекдеплерде улы яшлы укыплы окувчыларың кәбирлерине дөрт амал өвредилипдир.

МЕДРЕСЕ. Мекдеп сөзи (катаба) язув сөзүнден эмеле гелен хем болса,медресе сөзи(дәрс) сапак сөзүнден эмеле гелендир. Мекдеби гутаранларндан соң медресә окува гирипдирлер. Медреседе ахунлар окадып, оларың окувчыларына болса,талып дийипдирлер. Түркмен медреселери бейлеки юртлардакы медлеселерден эп-эсли дережеде тапавутланыпдырлар. Түркмен медреселеринде улы, орта, кичи яшлар үчин айры бөлүмлер болмандыр. Медресә гирмек үчин хич хили документ талап эдилмәндир. Эмма оңа гирмек үчин мекдеби гутармалы болупдыр. Көне мекдеплерде болшы ялы, медреселерде-де клас сапак системасы болмандыр. Хер гүн талыплар ирден ахундан табшырык алып, өз жайында 5-6 сагат довамында өзбашдак ишләпдирлер. Шейлеликде талыпларың окувында сапагы өзбашдак өвренмек эсасы орун тутупдыр. Талыплар гурханың бөлүмлерини,намаз ве арап, парс дилиндәки китаплары окап ят тутупдырлар. Медреседе окадыланда хем мекдепдәки ялы хич хили план, программа болмандыр.Медреседе эсасан ащакдакы ялы китаплар өвредилипдир.

1. (Фыкх кейданы). Арап дилинде язылыпдыр,онуң парсча терживеси ятдан өвренилипдир.
2. (Парайыз). Бу эсасан дүзгүн барада болуп, мирасы бөлмеги өвредипдир.
3. (Мошкилот). Арап дилиниң морфологиясы ве синтаксиси.
4. (Хидая). Мусулман хукугына дүшүндириш.
5. (Мугтасер). Бу шеригаты гысгача беян эдйәр.
6. (Шерх-мылла). Шеригатдан.

7. (Шерхи- вакия). Шеригат барада бирнәче бөлеклер.

Кәбир ерлерде медреседе окамагың мөхлети 25 йыла етипдир. Медресәни долы гутаран талыплар ахун болуп,кәбирлери медреседе я-да мекдепде окадыпдырлар.

Түркменистанда совет хәкимиети орнадыландан соң, дини мекдеплер ек эдилип башланды. Дини мекдеплер Түркменистанда кәбир ерлерде 1926-1927-нжи йыллара ченли довам этди.

Патыша Россиясы түркмен топрагына аралашандан соң эсасы үнси түркмен чагаларыны ерли-рус мекдеплерине чекмеклиге гөнүкдирдилер. Ерли илатың рус дилини билмезлиги рус капитализминиң ерли илатда чалт орнашмагына пәсгел берйәрди.

Ерли рус мекдеплери Гаррыгалада Бәхерденде, Сарагтда, Теженде, Марыда, Красноводскиде, Гөкдепеде, Көшиде ачылыпдыр.1895-нжи йылың ә-нжи январында Өңки Закаспи областында 16 ерли рус мекдеби болупдыр. Ерли-рус мекдеплери илки ачыланда онда окувчы аз болупдыр.1897-нжийылда Бәхерденин Бамы обасында ики өйден ыбарат гөчме мекдеп ачыляр. Онда илки жеми ики чага окапдыр. 1898-нжи йылда ол мекдеби Бәхердене гечирмәге ыгтыяр берилйәр. Шол айың гышындан башга ерден гелип окаянлар үчин интернат ачыляр. Шол йыл мекдепде жеми о акувчы окапдыр. Соңкы йыл интернада 20 чага окува гелйәр.

1913-нжи йылда Бүзмейинде бир класлы ерли-рус училищеси ачыляр. Өңки Закаспи областының халк училищелериниң инспекторы А. И. Беляев тарапындан бир класлы училищелер Көши ве Нохур обаларында хем ачыляр.Шол йылда шулар ялы мекдеплериң 9 санысы болуп, онда 439 окувчы окапдыр.

Дүзгүн боюнча ерли- рус мекдеплеринде 1-нжи ве 2-нжи йыл сапаклар эне дилинде окатмаклыга ругсат эдилипдир. Соңкы класларда болса эне дилинден бейлеки сапклар рус дилинде гечилмели эдилипдир. Соңра Руссияның гарамагындакы чет үлкелерде хем дөвлет дили диңе рус дили болмалы дийип талап эдилипдир. Шейлеликде, ерли-рус мекдеплеринде 1-нжи класда үч айдан соң рус дили сапагы гиризилйәр.

Ерли рус мекдеплериниң ирки дөврүлеринде олар үчин йөрите программа китап болмандыр. Олар рус мекдеплериниң программасы билен ишләпдирлер. Ерли - рус мекдеплеринде рус дилинде геплемек, окамак окалан тексти гүррүң эдип бермек кичирәк гошгулары ят тутмак, язувың коллеграфиясы, китапдан догры гөчүрмек, орфографик дүзгүнлере дегишли диктантлар, 1000 санын ичиндәки йөнекей меселелер ве дөрт амал өвредилипдир. Руслар үчин түркмен дили китабана язмагы сынанышык эденлер хем болупдыр. 1908-йылда Г Сүлейманов руслар үчин (Түркмен) диен түркмен дили китабыны язяр. Эмма онуң китабы нешир эдилмейәр.

Ерли рус мекдеплеринде рус дилини өвреитмек С. Грамёницкиниң (Учебник руского языка) кәбир ерлерде болса Алекторовың (Хрестоматия) китабының эсасында окадылыпдыр. Эмма шол дөврүң эне дилиниң программасы барада хич хили маглумат ек. Ерли-рус мекдеплери эсасан 1895-нжи йылда ачылып башлан хем болса 1913-нжи йыла ченли түркмен дили китабы болмандыр.

1913-нжи йылда Тежендәки Курапаткин адындакы ерли рус мекдебиң мугаллымы Алыев тарапындан (Туркменская реч) дили илкинжи түркмен дили китабы язылыпдыр, Беляев тарапындан редактирленипдир. Ол ики гезек (1913 1914) нешир эдилйәр.

А.Алыевиң (Туркемнская реч) китабы Граменицкиниң китабының принципинде дүзүлипдир. Китап жеми 82 сахыпадан ыбарат болуп 22 сахыпасы харплыга, 60 сахыпасы хем окамак үчин текстлере берилипдир. Китап кәмилешдирилен арап элипбийинде язылыпдыр. Китап илкинжи окув китабы боланы үчин мугаллымларың ве окувчыларың соват өвренмегини хас еңиллешдирипдир. Бу китабың әхмиетли тарапы

билен бирликде кемчииклерден хем халас дәлдир. Китапда чагалар үчин дүшүниксиз болан арап -парс сөзлери көп уланылыпдыр.

1915-нжи йылда Алыеви китабындан соң И.А. Беляевиң (Грамматика туркменского языка) диен китабы чыкяр. И.А. Беляевиң китабы 10 эсасы бөлүмден ве бир гошмача бөлүмден ыбарат

1-нжи бөлүм хат ве сес барада
2-нжи бөлүм атлар
3-нжи бөлүм сыпатлар
4-нжи бөлүм чалышмалар
5-нжи бөлүм санлар
6-нжи бөлүм ишликлер
7-нжи бөлүм ортак ишликлер, халлар
8-нжи бөлүм ишликлериң үйтгейишлери
о-нжи бөлүм ишликдер барада (довамы)
10-нжи бөлүм послелоглар

Гошмача бөлүмде (Түркмен дилинде сөз ясалыш) берилипдир.

Түркмен дили барада гөни окувчылар үчин ниетленмесе-де, түркмен дили билен практики танышмак үчин тайярланан голланмаларың бири хөкмүнде П. Шимкевичиң (Практическое руководсть для озлокомления с наречиями туркмен Закаспийской области) диен 1899-нжы йылда Ашгабатда нешир эдилен китабыны гөркезмек болар.

Китап басым барада ики мысал бермекден башланяр. Ыз янындан атлар веатларың үйтгейишлери барада маглумат берилйәр. Ондан соң геплешик сапаклары берилйәр. китабың ахырында түркменче-русча сөзлүк хем берилипдир. Эмма түркмен дилини оңат билмейәнлиги онуң берйән маглуматларындан айдың болуп дуряр.

Шимкевичиң китабында кемчиликлер көп хем болса өз дөврүнде түркмен дилини өвренмек үчин эдилен оңат сынанышык дийип беллемек болар.

Түркмен дилини өвренмек үчин эдилен шейле сынанышыкларың бири хөкүминде хем 1904-нжи йылда Ашгабатда нешир эдилен С. Агабеговың (Учебник туркменского наречия с приложениям сборника пословиц и поговорок түркмен Закаспийской области) диен китабыны беллемек мүмкин.

С. Агабековың китабы хем П. Шимкеевичиң китабы ялы, йөрите ерли-рус мекдеплери үчин язылан болмаса-да шол дөврүрде түркмен дилини өвренмекде голланма хөкмүнде уланылыпдыр. Бу китап рус дилинде язылыпдыр. Мысаллары болса арап элипбийинде түркменче берилипдир. Бу китап ики бөлүмден ыбарат болуп, онуң биринжи бөлүминде, элипбийиң эсасы белликлери, харпларың айдылышы чекимли харпалар ве чекимли сеслер, чекимсизлер, ассын, үссүниң хызматы ве шуңа меңзешлер берилйәр. Бу бөлүм харплык барададыр. Икинжи бөлүмде өңи билен түркмен дилиниң түрки диллерден эсасы айратынлыгы, соңра атлар, сыпатлар, санлар, чалышмалар, ишликлер, хал ишликлер, ортак ишликлер, халлар, послелоглар, союзлар үмлүклер барада маглуматлар ерлешдирилипдир.

<u>Ерли - рус мекдеплериндәки окув.</u> Өңки Закаспи обласытдакы мекдеплерде окувың мөхлети бир класлар үчин е йыл, ики класлар үчин 5 йыл болупдыр. Окув йылының 1-сентябрындан соңкы йылың 1-нжи майына ченли болупдыр. Ерли рус мекдеплеринде рус дилинден башгада арифметикадан, тебигатдан, тарыхдан, географиядан хем элементар маглуматлар өвренипдирлер. Ерли -рус мекдеплери илки ачылан вагтларында хер гүн бир сагат түркмен дили окадылан болса, 1941-нжи йылдан соң түркмен дили сапагы хепдеде бир сагат гечилип, соң болса оны окатмаклык галдырылыпдыр

Түркменистанда революцияның илкинжи йылларында халк магарыфының өсмеги үчин аматлы шертлер болманды. Гражданлык уршы, басмачылык, халк

көпчүлигиниң гүн-гүзеранының песе гачмагы, халк көпчүлигиниң соватсызлыгы, тайярлыклы мугаллымларың ве эне дилинде окув китапларының болмазлыгы халк магарыф ишинде улы кынчылык дөредйәрди. Ерли кадрларың етмезчилик этмеги нетижесинде башга республикалардан мугаллымлар гетирилйәрди. Шол йылларда мугаллым кадрлары тайярламак үчин гысга мөхлетли мугаллымчылык курслары болупды.

1920-нжи йылың 1-нжи июлында Полтарацкиде үч айлык мугаллымчылык курслары ачылды. Шол айың аягында педагогик курс хем ачыляр. Ройонларда ачылан гысга мөхлетли мугаллымчылык курслары мугаллым кадрларыны тайярламакда улы роль ойнапдыр. Ол курсларда окатмага ерли рус мекдебиниң мугаллымлары чекилипдир.

Ашгабатдакы мугаллымлары тайярлаян курсда йөрите методика окадылмаса-да курсантлар үчин мугаллымлардан Маржановың ачык сапагы көп гечирилер экен. Ол курсы гутаран яшлар обалара мугаллымчылык этмәге иберилипдир. Шейле мугаллымлар хатарында А. А. Вороникaны, Агалы Ванышы, Ага Худайбердиеви, Агалы халмурадовы, Сөйүнберди Гаррыеви, Дервүш Сапарлыеви, Гулмурат Шахмурадовы, Хатыжа Махтумованы, Гүлнабат Гурбанованы гөркезмек болар.

1922-нжи йылда Полторацкийде ачылан пед техникум мугаллым кадрларыны тайярламакда улы иш битирди. Ол курсларың эсасында дөредилип, онда окув мөхлети 5 йыл болупдыр. Педтехникумлар үчин долы программа болмандыр. Мугаллым хер йыл өз окадян предметлери боюнча программа дүзүпдирлер. Педтехникумда түркмен дили, арифметика, алгебра, геометрия, рус дили, тебигат, сыясы сoват, география ялы предметлер окадылыпдыр.

<u>Түркмен дили боюнча программалар ве окув китаплары.</u>

1924-нжи йылда Дашкентде башлангыч мекдеплер үчин илкинжи программа рус дилинде дүзүлйәр. Ол соңра түркмен дилине терҗиме эдилйәр. Бу программа башлангыч меклдеплер үчин болса-да онуң эне дилини окатмак барадакы бөлүми ёк. Икинжи программа 1926-нжы йылың мартында дүзүлипдир.

1929-нжы йылдан соң оба мекдеплери үчин йөрите программалар йүзе чыкып башлаяр. Эмма шол йыла ченли түркмен дили боюнча йөрите программа душ гелмейәр. Шол йыл башлангыч мекдеплер үчин программа нешир эдилйәр. Бир йылдан соң тәзе программа нешир эдилйәр. Бу программада ызыгидерлилик дүәйбүнден ек. Темаларың арасында хич-хили багланышык ек.

1931-нжи йылда комплекс система эсасында язылан (Башлангыч колхоз мекдеплериниң программасы) нешир эдилйәр. Бу программада көп зат барада агзалып гечилйәр. Шейледе болса онда грамматика етерлик орун берилмейәр. Мундан соң 1932-нжи йылда биринжи-дөрдүнжи класлар үчин программа языляр. Бу программа дүзүлиш принципи ве мазмуны боюнча өзүнден өңки программалардан хилиниң хас говулыгы билен тапавутланяр. Бу программада хер клас үчин хер предметден нәче сагат берилйәндиги башлангыч класларың окув планы эсасында гөркезилип оңа дүшүндириш ве методик ел гөркезме хем берилипдир. Бу программаның хем кемчиликлери болупдыр.

1932-нжи йылың 25 августында (Башлангыч ве орта мекдеплериң окув программалары ве режим барада) йөрите карар чыкяр. Шол карардан угур алып түркмен дили боюнча программа дүзүлйәр. Онда өңки программада болан кемчиликлер дүзедилйәр.

Окув процесиниң нетижели болмагының зерур шертлериниң бири хем өз дөврүниң ылмы талапларыны өдейән окув китапларының болмагыдыр. Шол дөвүрде илкинжи окув китабы 1920-нжи йылда А. Алыевиң (Түркмен элипбасы ве илки окув) ады билен Дашкентде чап эдилйәр.

Бу харплык тәзе метод усулында язылып жеми 55 сахыпадан ыбарат. Онуң 22 сахыпасы хараплык үчин сарп эдилип соңкы ее сахыпасында болса харплыкдан соң окамак үчин дүрли мазмундакы текстлер берилипдир. Бу китап түркмен мекдеплеринде мугаллымларың ишини хас еңңилешдирмек билен сoват өвретмекде гөрнүкли хызматы ерине етирипдир.

1924-нжи йылда М. Гелдиевиң харплык китабы нешир эдилйәр. Бу китап 1930-нжы йыла ченли нешир эдилипдир. Харплык 108 сахыпадан ыбарат болуп онуң еу сахыпасы харплык бөлүмине берилипдир. Галан сахыпаларында болса башга материаллар ерлешдирилипдир. 1930-нжы йылда М. Гелдиевиң харплык китабы мекдеплердәки окув китапларының хатарындан айрылыпдыр.

1931-нжи йылда Маттора, С. Гафуров, А. Киятханов дагының (Колхозчы харплыгы) диен китабы чыкяр. Бу харплыгың хем кемчилиги көп болупдыр. Шол йылы Г. Сопыевиң улулар үчин (Батрак харплыгы) чыкяр. Ол сoват өвретмекде эп-эсли хызматы ерине етирди.

Гөрнүкли түркмен педагогларындан Г. Сопыев, Е. Каллистова билен бирликде 1932-нжи йылда (Балалар харплыгы) диен харплык китабыны язярлар. Ол тәзеден ишленип бирнәче гезек чап эдилди ве 1937-нжи йыла ченли мекдеплерде пейдаланылды. 1938-нжи йылда Язлы Текәевиң дүзен харплыгы нешир эдилйәр. Бу харплык түркмен мекдеплеринде 13 йыл (1951-нжи йыла ченли) уланылды.

1950-нжи йылда харплыгың хилини хас говуландырмак билен Магарыф министрлиги тарапындан япык конкурс ыглан эдилди. Нетижеде П. Азымов, А. Гурбанов ве Н. Мустафаевлер тарапындан дүзүлен харплык нешир эдилмәге хөдүрленди. Бу хапрлык 1962-нжи йыла ченли нешир эдилди. 1962-нжи йылда харплыгың хилини говуландырмак үчин магарыф министрлиги тарапындан конкурс ыглан эдилди. мунда хем П. Азымов ве проф. А Бурбановың харплыгы нешир эдилмәге хөдүрленди. Умуман түркмен мекдеплеринде сoват өвренмек үчин екардакы ялы харплыклар уланылыпдыр

Эне дили боюнча окув китаплары эсасан октябрь революциясындан соң 1924 -нжи йылда чап эдилип башланды. 1924-нжи йылда түркмен дили боюнча М. Гелдиевиң ве А. Алпаровың Дил сапаклыгы) китабы нешир эдилди. Бу китап түркмен мекдебиниң тарыхында түркмен дилинде илкинжи чап эдилен грамматика ккитабыдыр. Ол арап элипбийинде яылыпдыр. Бу китабың кемчилиги хем көп болупдыр. Түркмен дилиниң илкинжи грамматикасы шовлы болмансоң, өңки авторлар М. Гелдиев ве Г. Алпаров тәзеден түркмен дилиниң грамматикасыны язярлар. Бу грамматика 1929-нжи йылда латын элипбийинде нешир эдилйәр.1931-нжи йылда коллектив (А. Бегенжов, Х.Байлыев, Г. Сопыев) тарапындан язылып, Түркменистан Халк Магарыф комиссарлыгының ылмы усул шурасында тассык эдилен (Эне дили) китабы чап эдилйәр.

1933-нжи йылда Г. Сопыев тарапындан яылан Эне дили китабы чап эдилйәр. Китап 96 сахыпадан ыбарат болупдыр. Шол йылды Х. Байлыев ве Х. Деряев тарапындан Грамматика 4-нжи окув йылы үчин диен китап язылып, ол Г. Сопыев тарапындан редактирленипдир. Китап жеми 86 сахыпадан ыбарат.

1934-нжи йылда Х. Байлыев ве Г. Сопыев тарапындан 5-6 класлар үчин Түркмен дилиниң грамматикасы тайярланыпдыр. Бу китап 1948-нжи йыла ченли түркмен мекдеплеринде уланылды. Ол хер йылкы неширинде хили боюнча кәмиллешйәр. Бу китап дүзүлиш методы, берилйән материалларың хили боюнча өзүнден өңки грамматикалардан хас белент дережеде дуряр.Умуман шу дөвүрлерде грамматика боюнча шулар ялы китаплар чап эдилипдир.

Эне дилиниң грамматика китаплары билен бир хатарда харплыкдан соң сoват өвретмекле эне дили окув китаплары хем улы әхмиете эедир.

1930-нжы йыла ченли бейле окув китаплары эсасан татар дилинден терҗиме эдилипдир. 1923-нжи йылда Гарахановың Эне дили ады билен окув китабы нешир эдилсе-де, теоретик ве методик тайдан җуда ярамаз боланы үчин гысга вагтың ичинде ол окув китапларының хатарындан айрыляр.

1933-нжи йылда Х. Байлыев А. Кекилов билен бирликде 2-нжи класлар үчин (Окув китабы) язярлар. Шол йылда Х. Байлыевиң өзи 4-нжи класлар үчин окув китабы хөкмүнде Эне дили 4 -жи окув йылы үчин грамматика) ады билен чап эдилйәр.Бу китап җеми 55 сахыпадан ыбаратдыр. 4-нжи класлар үчин өзбашдак китабың йүзе чыкмагы методики тайдан әхмиетли фактдыр.

1945-нжи йылдан башлап, авторлар коллективине бирнәче яш специалистлер чекилйәр. Шондан соң хем башлангыч класлар үчин окув китаплары тәзеден дүзүлип башланяр.

ЭНЕ ДИЛИНИҢ ОКАДЫЛЫШЫ

1924-нжи йыла ченли түркмен дили боюнча айратын окув китаплары ве голланмалар етерлик болмандыр. тайярлыклы кадрларың, программаларың, окув китапларының ве голланмаларың, методик гөркезмелериң еклугы себәпли, шол вагтлар мекдеплерде эне дилиниң окадылышында белли бир система болмандыр.

Мугаллым клас тагтасына я-да окувчыларың депдерине хер гүн бир-ики харп языпдыр, соңра окувчыар оны бир-ики сахыпа язып онуң язылышыны ве айдылышыны өвренипдирлер. Өй ишлери кә вагт бериләймесе, көпленч берилмәндир. Чүнки депдер ве китап етерлик болмандыр. Мугаллымлар өзара тәҗрибе ве пикир алышып билмәндирлер. Хер мекдепде бир,кәерлерде ики мугаллым болупдыр. Мекдеплер обаларда бири-биринден узакда ерлешип, онда окадян мугаллымларың тайярлыгында тапавут аз болупупдыр. Бу ягдайы назарда тутуп Түркменистан Халк магарыф бөлүми шәхериң говы мугал-лымларының иш тәҗрибесини оба ерлериниң мугаллымларының арасында яйратмак максады билен әхли Халк магарыф бөлүмлерине шәхер мекдеплерине оба мекдеплерини шефлиге алмак барада йүзленме кабул этди. Чүнки медени аң-билим ишлерини оба илатының арасында яйратмаклык оба мугаллым-ларының пайына дүшйәрди.

Ерлерде практики көмек бермек үчин шәхер мугаллымлары сапагың планының нусгасыны берйәрдилер, гөрелде сапаклар гечирйәрдилер.Өз гезегинде оба мугаллымлары хем шәхер мекдеплерине гелип,мекдеп ишиниң алнып барлышы,сапакларың окадылышы, оларың окадыш методлары билен танышярдылар.Бу гечирилйән чәрелер оба мугаллымларының ишини эп-эсли дереҗеде еңиллешдирди. Булардан башгада оба мугаллымлары үчин томсуна курслар ачылярды.Өкде мугаллымларың шу тәҗрибелери билен танышды-рылярды.

Мугаллымлар окатмагың методикасы барада дүшүнҗеси болмансоң,диңе окувчылар билен окамалы ве язмалы дийип дүшүнипдирлер.Язувың поллигра-фиясына,галамсыя билен язылмагына асла үнс бермәндирлер.Бу дөвурлерде класында ики-үч йыл галянлар өрән көп болупдыр.

1924 - йылда курсы гутаранлардан адам тәҗрибе алышмак максады билен Баку шәхерине экскурсия иберилйәр.Ол ерле мекдеплере барып,мугал-лымларың ишлейишлери,сапак гечишлери билен танышярлар.

1925-нжи йылда Ашгабат Педтехникумының мугаллымы Моржанов мугаллым-ларың билимини артдырян курсда түркмен дилини окатмагың методикасының программасыны дүзйәр.Бу программаның теоретики бөлүмини гечмек үчин сагат практики бөлүмини ишләп гечмек үчин елбашчы у-8сагат ве хер курсанта болса 2-сагат берлипдир.Программада методиканың әхли месе-лелери алынмадык болса-да,алынанларының хем ызыгидерсизберилмегине гарамаздан,бу программаның шол дөвүрде йүзе чыкмагы методика предмети үчин өңе әдилен илкинжи әдимдир.

1931-нжы йыла ченли сoват өвретмекде мугаллымлар хич хили гөркезме эсбапларындан пейдаланмандырлар.Хатда окув китапларында эдил шунуң ялы хем харплыкларың кәбирлеринде сурат өрән азды я-да екды.

193О-32-нжи йыллара ченли түкмен дилини окатмак меселелери боюнча методик голланмалар ве методик хәсиетли макалалар ек диен ялыды.Автор-ларың китапларының ахырында методик гөркезме болуп,онуң мугаллымларың ишине көмек этмекде хич хили әхмиети болмандыр.1928-29-нжы йылларда өңдебарыжы,өкде мугаллымларың иш тежрибесини өвренип,көпчүлиге яйрад-ян ылмы-дерңев эдаралары болмандыр.1925-йылда Дөвлет ылмы Совети дөредилипдир.Муңа ылмы-педагогик ишлерден башга-да,Түркменистаны умумы өвренмеклик меселеси хем йүкленипдир.

1935-36-нжы йыллардан башлап,мугаллымларың говы шу тежрибелери гиңден яйрадылып башланыпдыр.Мугаллымлары кәмиллешдириш институ-ты,эне дили боюнча сапагың хас говы конспектлерини мекдеплере яйрадыпдыр.Оларың кәбирлери Мугаллыма көмек журналында чап эдилипдир.1935-нжы йылың декабрь айында педагогик табараториясының ишгәрлеринден дүзүлен йөрите бригада республиканың 3-нжи ве 5-нжи класларында эне дилиниң окадылышыны барлады.1947-нжы йылда дүзүлен йөрите бригада түркмен мекдеплеринде эне дили ве эдебияты сапагының окадылышыны барлаяр.Шейле барлаглар биринжи гезек гечирилип,йүзе чыкарылан кемчиликлери дүзетмек үчин мугаллымлара теоретик ве методик тайдан гөркезмелер берлипдир.

Түркмен дили боюнча педагогларың ве ылмы ишгәрлериң өнүнде зерур меселелериң бири хөкмүнде башлангыч ве орта мекдеплерде түркмен дилини окатмагың методикасыны дүйпли ишлемек везипеси дурярды.

1933-34-нжы йыллардан башлап,пединститутда.аз вагтдан соң мугаллым-чылык институтында ве педучилищелерде туркмен дилини окатмагың методикасы сапагы окадылып башланяр.

Түркмен дилини окатмагың методикасы боюнча илкинжи программа 1934-йылда Х.Байлыев тарапындан дүзүлйәр. Бу программа туркмен дилини окатмак методикасының хем эсасы меселелерини өз ичине аляр. 1947-нжы йылда А.Гурбанов ве Я.Текәев тарапындан язылан (Түркмен орта мекдеплеринде түркмен дилини окатмагың усулы) диен илкинжи методиккитап нешир эдилйәр.1949-нжы йылда А.Гурбанов ве Н. Күррәев тарапындан язылан (Түркмен башлангыч мекдеплеринде түркмен дилини окатмагың усулы) диен китап чап эдилйәр.

Екарда белленен методик голланмалар белли дережеде мугаллымларың ишини еңиллешдирипдир.Умуман түркмен дилиниң окув-программалары,окув китаплары йыл-йылдан кәмиллешйәр.Бу болса түркмен дилини талабалайык окатмакда өз нетижесини гөркезйәрди.

СОРАГЛАР ВЕ ЮМУШЛАР

1. Өңки Закаспи областы дийип атландырылян ере хайсы ерлер дегишли болупдыр?
2. Түркмен дили барада илкинжи маглуматлар кимлериң китабында душяр?
3. Түркменлерде сoват өвренмек үчин ниетленен мекдеплерде окув нәхили болупдыр?
4. Түркменистаның территориясында медреселер болупмы?
5. Медреседе окув ишлери нәхили алынып барылыпдыр?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

ФОНЕТИКАНЫ ОКАТМАГЫН МЕТОДИКАСЫ СЕСЛЕР ВЕ ХАРПЛАР ХАКЫНДА УМУМЫ МАГЛУМАТ ЧЕКИМЛИЛЕРИ ВЕ ЧЕКИМСИЗЛЕРИ ӨВРЕТМЕК

План

1. **Сеслер ве харплар хакында умумы маглумат.**
2. **Чекимли сеслери өвретмегиң еллары.**
3. **Чекимсизлери өвретмек.**

Даянч дүшүнжелери. Чекимлилер.оларың ченкимсизлерден тапавудыны дүшүнжирмеги өвретмек, чекимлилериң бөлүнишлери, егын чекимлилер, инче чекимлилер, додакланян ве додакланмаян чекимлилер, гиң чекимлилер дар чекимлилер, чекимсизлер, дымык чекимсизлер, ачык чекимсизлер.

Морфологиядан гечтлмели темалары окувчыларың ягшы өвренмеклери үчин оларың фонетиканы оңат өзлешдирмеклери зерурдыр. Айры-айры сеслери өвренмеклиги гечмезден өң, окувчылара фонетиканың нәме өвредйәндиги хакында гысгача дүшүнже бермелидир.

Дилде көп үтгейән сөз формалары фонетика билен берк багланы-шыклыдыр. Шунуң билен бирликде өрән көп кадалары билмеклик (сеслериң геплешикде, сөз ичинде эсасы үйтгейишлерини, бир сесиң башга бир сес билен сазлашыгыны, сеслериң дүшүп галышыны) окувчыларың дүшүнип-дүшүнмезликлерине баглыдыр. Окувчылар фонетикадан элементар маглуматлары биринжи гезек сoват өвредиш дөврүнде алярлар. Соңра башлангыч класларда садажа орфография кадаларыны өвренмек багла-нышыклыкда дилиң сеслери хакда бирнәче маглуматлар өзлешдирилйәр.

Илки башда сеслер ве харплар хакында умумы маглумат берилйәр. Кәвагтлар окувчылар сес билен харпың тапавудына, оларң бири-биринден ары затдыгына дүшүнмейәрлер. Шонуң үчин-де сес билен харпың тапавудыны онат дүшүндирмек герек. Сесиң гөрүлмегиниң мүмкин дәлдигини. йөне айдылмагының ве эшидилмегиниң мүмкиндигини, харпың болса шол сеслериң суратыдыгыны, язып ве гөрүп боляндыгыны гүррүң бермели. Харпларың болса сеслери беллемек үчин кабул эдилен шертли белгилеридигини дүшүндирмели.

Шу затлар өвредиленден соң, мугаллым элипбий тертибини өвретмәге ве харпларың атларыны догры айтмагы дүшүндирмәге башлаяр. Сеслериң харплар билен гатнашыгыны ягшы билмек үчин, оларың икиси билен-де оңат танышмак герек. Шонуң үчинде сес өвредилен вагта, ол харп билен багланышдырыляр.

Окувчылар элипбийи оңат өзлешдирип. харпларың атлары догры айдып билмеги башармалыдыр. Меселем, харпларың атлары айдыланда мы, рыф,ны,кы... ялы айдылман, эм, эр, эн, ка ялы айдылмалыдыр. Буларың атларыны догры өвренмеклик

гысгалдылант гошма сөзлери өвренмек үчин өрән зерудыр. Көпленч окувчылар, хатда мугаллымлардан хем бирнәчелери шу сөзлери окан вагтларында ялңышлык гойберйәрлер.

Сөзлериң элипбий тертибиниң принципини оңат дүшүндирмек герек, чүнки сөзлүклерде илки а харпы билен, соң б... ве башгалар билен гелйән сөзлер бири-бириниң ызындан ерлешдирилйәр. Белли бир харп билен башланян сөзлер хем шу тертибе догруланып берилйәр. Меселем а харпы билен башланян бирнәче сөзүң хайсыны илки,хайсыны соң гетирмелидигини билмек үчин оларың икинжи харпы меңзеш болса үчүнжисине, ол меңзеш болса дөрдүнжисине серетмек герекдигини окувчылар оңат дүшүнмелидирлер. Буларың хеммесини шунуң ялы мысаллар аркалы дүшүндирмек болар.

аба
абадан
абаданчылык
абажур
абай
абанмак

Шу екрда гөркезилен сөзлери бири-бириниң ызындан мысалда гөрке-зилиши ялы гетирмек болар, чүнки элипбий тертиби боюнча ж харпы д-дан соң, й харпы ж-дан соң, н харпы й-дан соң гелйәрлер. Мундан башга-да шу ашакдакы ялы сөзлери хем мысал алып болар. Гуда,гелин,говача,гирмек,гө-бек,гадам.

Булары элипбий тертиби билен язсак шунуң ялы болар.

гадам
гелин
гирмек
говача
гөбек
гуда.

Мунуң себәби шу сөзлериң биринжи харпларының хеммесиниң меңзеш болуп, икинжи харпларының меңзеш дәлдигидир. Ягны тертип боюнча е харпы а-дан соң, и харпы е-ден соң, ө харпы о-дан соң, у харпы ө-ден соң гелйәр Элипбий тертиби өвредиленде, ашакдакы ялы гөнүкмелери уланмак болар.

1. Ашакдакы сөзлери элипбий тертиби боюнча дүзүдип гөчүрип язың: дузламак,дузлы,дуйгы,дузак,малаламак,мал.маллы, малдар, мала, малдарчылык

2. Шу ашакдакы фамилиялары элипбий тертиби билен язмалы. Оразов, Дурдыев, Сапаров, Гурбанов, Өвезов, Көмеков, Гылыжов, Бабаев, Мырадов, Чарыев, Поладов, Тәчлиев, Акыев, Хожаев, Яныков.

Чекимли сеслери өвретмегиң еллары.

Биз шу вагта ченли дилиң сеслери хакында умумы маглумат бермегиң еллары хакында дуруп гечдик. Инди болса олары хас чуңңур өвренмегиң усуллары барада дуруп гечелиң. окув китапларында чекимли сеслер илки билен ики топара (инче ве егын) бөлүнйәр. Муны дүшүндирен вагтында, мугаллым, егынларың инчелере гаранда ,ызкы хатарда эмеле гелйәндигине окувчыларың үнслерини чекип, буларың биринжилерине (Егын сеслер), икинжисине (Инче сеслер) дийлип айдыляндыгыны дүшүндир-мелидир.Мундан башга-да бу сеслериң хер хайсының өзбашына айратын сес болан узын вариантының барлыгы билен хем окувчылары танышдырмак герекдир, чүнки олар сөзүң манысы ве орфография кадалары билен багланышыклы сеслердир.

Мугаллым о саны чекимлиниң бардыгыны айдып, оларың инчелик, егынлык тайдан бөлүнишини гөркезйән таблицаны шунуң ялы эдип бермек болар.

Егынлар	а	о	У	ы	
Инчелер	э	ө	И	и	ә

Чекимли сеслериң инче, егын дийлип ики топара бөлүнмегиниң язув практикасындакы әхмиетини мугаллым окувчыларың аңында берк орнашдырмалыдыр. Дүрс язувда ялңышмазлык үчин инче егын чекимлилири окувчыларың ят тутмакларыны газанмалыдыр.

Ондан соң чекимлилери айданда, додакларың гатнашып,гатнашмаз-лыклары тайдан бөлүнишлери билен таныщдырыляр.Додакланян чекимли сеслер билен додакланмаян чекимли сеслериң тапавудыны окувчыларың өзлерине айтдырмак билен дүшүндирмек болар.

Меселем, илки а-ны айдып, соң тиз у сесине гечмек, я-да илки э-ни айдып, тиз ө сесине гечмек билен дүшүндирмек болар.

Мундан башга-да а-ны айданда агзың гиң ачыляндыгы ве у-ны айданда додакларың өне сүйшүп тегеленйәндигини гөркезмек билен шол сесиң тапавуды догрусындакы дүшүнжәни аныклашдырып беркитмек болар. Бейлеки чекимлимлериң тапавудыны хем эдил шунуң ялы эдип дүшүндирип, ондан соң ашакдакы ялы таблицаны гөркезмек болар.

Додак чекимлилери	о	у	ү	ө	
Додакланмадык чекимлилер	а	ы	и	ә	э

Ине бу таблица додакланан ве додакланмадык чекимлилер хакындакы айдыланлары жемләп гөркезйәр.Мугаллым окувчыларың дүрс язувда ялңышмазлыклары үчин, додак чекимлилерини ятдан билмеклерини газанмалыдыр. Ондан соң гиң ве дар чекимлилер барада дүшүнже берилйәр. Мунда а,э,ә,ө,о сеслери айдыланда агыш бошлугында оларың мейданының гиңлиги ве ы,и,у,ү сеслери айдыланда, өңкилери айданымыздака гаранда, агыз бошлугының дарлыгы себәпли, буларың өврүмлериниң хас дар боляндыгыны сеслери айтмакдан тежрибе этмек үсти билен дүшүндирилйәр. Нетижеде, дар чекимлилере ве гиң чекимлилере кесгитлеме берилйәр. Иң ахырыда болса чекимлилериң бөлүнишлерини гөркезйән таблица берилйәр.

Меселем:

	Гиң чекимлилер		Дар чекимлилер	
	инче !	егын	инче !	егын
Додак чекимлилери	ө	о	Ү	у
Додакланмадык чеким-лилер	э, ә	а	И	ы

Чекимли сеслер барада алнан дүшнжәни беркитмек үчин, гөнүкмелер бермек хем болар. Мунуң үчин гарышык богунлы сөзлери пейдаланмак оңайлы боляр.

1. Гөнүкме: мейдан, сердар, өзбашдак, гөзбаш, сөзбашы, йүзбашы ве ш.м.лер. Егын чекимлилериң ашагына бир чызык, инче чекимлилериң ашагына ики чызык чызмалы.

2. Гөнүкме: Сув гызды. Ол ерде дуран гызды. Мал от иййәр. Ожакда от яняр. Оглан гуш тутды. Ол ердәки агач тутды ве ш. м. Узын чекимлилериң ашагыны бир чызык, гысга чекимлилериң ашагына ики чызык чызмалы.

Чекимсизлери өвретмек.

Чекимсизлер чекимлилерден хер бир тарапдан тапавутланярлар. Бу тапавут хем икисинден мысал айтмак үсти билен дүшүндирилйәр. Шунуң ялы умумы дүшүнжүден соң ачыклар ве дымыклар диен дүшүнже өвредилйәр. Мунда еке галмагалдан эмеле гелен сеслер барада маглумат берлип ондан соң олар дымыклар дийилйән дүшүнже билен таныш эдилйәр.

Меселем,к,п,т,ч. Башга бирнәчелери хем галмагал билен овазың гарышмагындан эмеле гелйәр, эмма оваз галмагалдан азрак боляр.

Меселем,г,б,д,ж ве башгалар. Булар ялы сеслере ачыклар дийлип айдылярлар. Ол хакда дүшүнже берленден соң, дегишли таблица гөркезмек мүмкин

Дымык ве ачык чекимсизлер өвредиленден соң дымык сеслериң ачыга өрүлиши ялы практики әхмиети болан мелелерер сапакда оңат өзлешдирилмелидир.Чекимсизлери гечeнден соң олары беркитмек үчин ашакдакы ялы гөнүкме бермек болар.

1. Гөнүкме. Ашакдакы сөзлери окап, олардакы ачык ве дымык сеслери айдып бериң: келем, гүл, гапак, батыр, чал,жар, дамак, гамак.

Сораглар ве юмушлар.

1 Сес ве харпың тапавуды нәмеден ыбарат?
2 Түркмен дилинде нәче саны чекимли сес бар?
3 Додак чекимлилери хайсылар?
4 Игче чекимлилер нәче саны?
5 Түркмен дилинде нәче саны чекимсиз сес бар?
6 Чекимсизлер нәхили топарлара бөрүнйәрлер?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.
2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.
3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.
4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.
5. Худайгулые М. Хәзирки заман түркмен дили, фонетика. Ашгабат, 1994.

МОРФОЛОГИЯНЫ ОКАТМАГЫҢ МЕТОДИКАСЫ
СӨЗҮҢ СОСТАВЫ АЛЫЛ СӨЗ ВЕ ГОШУЛМА

План

1. **Морфологияны окатмагың методикасы, оны өвренмегиң әхмиети, методлар.**
2. **Сөзүң составыны өвретмек, асыл сөз ве гошулма.**
3. **Сөз ясайжы гошулмалар, олары өвретмегиң еллары.**
4. **Сөз үйтгедижи гошулмалар.**
5. **Гошулмаларың язув дүзгүнини өвретмек**

Даянч дүшүнжелери: Грамматика, онда өвренилйән меселелер, грамматиканы өвретмекде уланылян методлар, дедуктив метад, индуктив метод,

сөзүң составы,оны өвретмегиң еллары, алыл сөз гошулма, оларың тапавудыны дүшүндирмек.

Грамматика (окамагы, язмагы, догры ве эдеби дилде геплемеги өвретмек билен бирликде) дил хакында билим берилйәр. Бу билими алмак үчин грамматика сапагының догры метод билен алнып барылмагы зерурдыр. Мугаллым дил фактыны өвреденде, тежрибеде барланан методлары уланмалыдыр. Бизиң хәзирки грамматикамыз дил фактларыны өвренмек үчин, өңки грамматик угурлардан тапавутлы болан методлары талап эдйәр. Ол методлар өңки методлары дүйбүнден ташламалы диен меселәни өз өңүнде гойман, эйсем онуң оңат тарапларындан пейдаланмагы маслахат берйәр. Мекдеп практикасында шу вагта ченли эсасы ики саны метод уланыляр.1-нжи методда хер бир факт хакында өңден тайярланан нетижәни (кесгитлемәни) айдып берйәрлер, соң дегишли мысалларың үсти билен аныклашдырярлар ве беркидйәрлер.

Мысал үчин, бу метод билен санлар окадыланда илки (Мукдар ве тертип билдирйән сөзлере сан дийилйәр) диен кесгитлеме айдыляр. Соңра тертип санларың ясалышы дүшүндирилйәр. Соңра Бизиң класымызда отуз бәш окувчы окаяр. Олардан он бәшиси (Чепер эллер) кружогына, йигримиси болса (Яш мичуринчилер) кружогына гатнашяр. Бизиң класымыз алтынжы клас билен ярышяр- диен ялы мысаллар алнып, ол мысаллардакы сан сөзлерине окувчыларың үнси чекилйәр. Ондан соң отуз бәш окувчы, етмиш китап, ики йүз адам- диен ялы мысаллардакы отуз бәш, етмиш, ики йүз ялы затларың саныны гөркезйән санлара мукдар санлар дийилйәр. Бәшинжи мекдеп, дөрдүнжи клас диен мысаллардакы бәшинжи, дөрдүнжи ялы санлара тертип санлар дийип мугаллым айдып берйәр. Муңа тутушдан башлап, бөлеге тарап гитмек я-да дедуктив метод дийилйәр.

2-нжи метод- илки өвренилйән дил фоктына дегишли мысаллар алнып өвренилжек болунян сөз топары я-да сөз формалары сораглар үсти билен окувчылара тапдырыляр. Ондан соң нетиже чыкарыляр, муңа бөлекден башлап, тутуша тарап гитмек я-да индуктив метод дийилйәр. Бу методың тарапдарлары (Ол окувчылары ишеңңирлешдирйәр ве оларың дерңев зехинлерини өсдүрйәр) диййәрлер.

Эмма бу методың оңайсыз тарапы окувчыларың хениз өвренилйән дил факты хакында дүшүнжеси екдугына гараман, деррев мысаллара эсеван эдилмегиндедир.

Мундан башга-да бу метод билен окадыланда, көп вагт сарп эдилсе-де, окувчылар өвренилйән зат хакында долы дүшүнже алмаярлар. Бу методлары грамматиканың әхли бөлүмлеринде аматлы хасапланан еринде уланмак болар

СӨЗҮҢ СОСТАВЫ

Бу тема асыл сөз ве гошулмалары, оларың хиллерини ,гошма, гысгалдылан гошма,тиркеш сөзлери өз ичине аляр. Сөзүң составыны билмеклигиң окувчыларың морфологияны, орфографияны, стилистиканы өзлешдирмеклери үчин улы әхмиети бар.Мысал үчин,окувчылар билен гошулманы оңат сайгарып билмеселер, ачжак, гитсе, гачды, учды ялы сөзлери догры язып билмезлер, чүнки олар геплешикде ашшак, гиссе, гашды, ушдыялы айдыляр. Умуман,окув чыларың соватлы язып билмеклерини кесгитлейән шертлериң бириде оларың сөзсоставыны оңат өзлешдирмеклеридир. Шонуң үчинде сөзсоставыны оңат өвретмек ишине мугаллым көп үнс бермелидир.

Бу тема билен окувчылар башлангыч класларда элементар гөрнүшде таныш болярлар. V класда болса ол чуңлашдырылып, хас дүйпли гечил йәр. Эгер-де окувчылар сөзүң составыны оңат өзлешдирип билмеселер, олар морфологияның бейлеки бөлүмлерини (дүшүмлери , ишлик заманларыны хем-де дережелери ве ш. м.) өзлешдирмекде кынчылык чекерлер, программа материалыны долы өзлешдирип билмезлер. (Сөзүң составы) темасы грамматикадан окув китабында (Асыл сөз ве гошулма) диен темадан башланяр.

Асыл сөз ве гошулма. Шуңа дегишли гетирилен мысалларда асыл сөзүң ве гошулманың ашагы чызылып белленилйәр. Шу гетирилен мысаллардакы гошулмалары асыл сөзден айры гөркезмек билен, оларың өзбашдак уланылып билинмейәндигине окувчыларың үнси чекилйәр. Шондан соң гошулмалар өзбашдак уланылман, диңе гошулан сөзлеринден тәзе сөз ясамага я-да сөзлемде сөзлери бири-бирине багланышдырмага хызмат эдйәндиклери беян эдилйәр. Шу тема дүшүндириленде, алынян мысаллар өрән анык болуп, окувчыларың аңсатлык билен өзлешдирмеклерине мүмкинчилик бермелидир. Асыл сөзи ве гошулманы окувчыларың аңсат тапавутландырмаклары үчин ашакдакы ялы мысалы уланмак болар. Сувжар,сувла, сувдан,сува,сувы,сувлы диен сөзлериң хеммесинде-де сув сөзи гайталаняр. Димек сөзүң бир бөлеги эсасы маныны аңладып, өзбашдак уланылып билйәр, эмма онуң соңундакы -жар,-ла,-дан,-а,-ы,-лы бөлеклери өзбашдак уланылмаяр ве маны хем аңлатмаяр, кәбирлери (-жар,-ла,-ли) диңе сөз ясамага, кәбирлери болса сөзи үйтгетмәге,сөзлери бири-бири билен багламага (-дан,-а,-ы) хы. Шуңа гөзә сөзүң асыл манысыны аңладып,өзбашдак уланылян бөлегине [бизиң мысалымызда сув] асыл сөз дийилйәр.Озбашдак уланылман,сөзлере гошулып уланылян сөз бөлеклерине болса гошулма дийилйәр дийип,мугаллым нетиже чыкаряр.Соңра мугаллым: (Биз сөзүң ызындан гошулян гошулмалар билен таныщдык, инди кәбир сөзүң өңүнден гошулян гошулмалар билен таныш болалың)- дийип окувчылара йүзленйәр де, догры- нәдогры, мәлим-нәмәлим диен ялы сөзлери клас тагтасына язяр, оңа окувчыларың үнсүни чекип, (Шу сөзлемде асыл сөз хайсы гошулма хайсы) дийип окувчылардан сораяр. Эгер окувчылар жогап берип билмесе, мугаллым олара көмеклешйәр ве гошулма билен асыл сөзи айрып дүшүндирйәр.

Шу хили эдилип дүшүндириленден соң, бирнәче окувча клас тагтасында сөзлемлер яздырыляр ве асыл сөз билен гошулманы айрып гөркезмек талап эдилйәр. шонда оларың говшаграк өзлешдилени йүзе чыкса, грамматика кадасыны айдып бермек табшырыляр. Сапагың ахырында мугаллым гечилен материалы жемлейәр.

Сөз ясайжы гошулмалар. Шу тема башламазындан өң, мугаллым сөз ве гошулма барада окувчыларың дүшүнжесини барлаяр. Ондан соң ики үч окувча шол тема дегишли сораглар берйәр. Окувчылар ол теманы оңат өзлешдирен болсалар, мугаллым гошулмаларың ики топары - сөз ясайжы ве сөз үйтгедижи гошулмалар хакында гысгача маглумат берйәр. Шонуң ызы билен ол сөз ясайжы гошулмалары гечмәге башлаяр.

Сөз ясайжы гошулмалар дилиң сөзлүк составыны байлашдырмакда оңат серишделериң бири болуп, оларың сөз байлыгыны артдырмак үчин өрән улы әхмиете эдигини окувчылара дүшүндирйәр. Асыл сөзлериң саны онча көп болман, шолара дүрли сөз ясайжы гошулмаларың гошулмагы нетижесинде дилиң сөзлүк составының байлашяндыгыны мугаллым ныгтап гечйәр. Дилиң сөзлүк составының байлашмагында сөз ясайжы гошулмаларың ролуны мугаллым, өз дүзен таблицаларында гөркезип билер.

Мугаллым шулар ялы гөркезме эсбабыны клас тагтасында асып гойяр ве дүрли сөз ясайжы гошулмаларың бир асыл сөзе гошулып, бир сөзден бирнәче сөз ясалышына хем-де бирнәче асыл сөзе бир сөз ясайжы гошулма гошулып, бирнәче тәзе сөз ясалышына окувчыларың үнсүни чекйәр.

Соңра мугаллым бир сөзе бирден артык сөз ясайжы гошулма гошулып билйәндиги билен окувчылары таныщдыряр. Меселем, балыкчылык (балыкчы-лык).

Окувчылар -чылык,-чилик ялы ясайжылары механики суратда хемише ики гошулма хасап этмез ялы, ол сөз ясайжы гошулма көп сөзлере гошулып сөз ясаланда, битеви бир гошулма боляндыгы билен хем олары таныш этмек герек. М~ дайханчылык, адамкәрчилик диен сөзлерде ики гошулма эдип болмаз, чүнки түркмен

дилинде ол сөзлериң дайханчы, адамкәрчи гөрнүшинде уланылышы ек. Сөз ясайжы гошулмаларың асыл сөзе гошулмагы билен ясалан сөзүң дүрли маны аңладышына хем окувчыларың үнсүни чекмелидирис. М: Сувла, сувжармак сөзлери херекети аңладып сувчы сөзи сув иши билен мешгул болян адамы, сувлук сөзи болса сувуң көп болян ерини аңладярлар.

Сөз ясайжы гошулмаларо ве оларың хызматы окувчыларың аңында берк орнашдырыландан соң, оларың хызматларына гарап, асыл ясайжылар ве дереже ясайжылар диен топара бөлүнишини мысаллар аркалы дүшүндирмек герек. Асыл ве дереже ясайжылара кесгитлеме берленден соң, олары тапавутландырмак үчин гөркезме эсбабыны уланмак мүмкин.

Парс дилинде өзбашдак сөз хөкмүнде уланылып, түркмен дилиниң сөзлүк составына гиренде, ясайжы гошулма өврүлен сөзлер бар.Олар түркмен дилинде өзбашдак манылы сөз хөкмүнде уланылман, сөзлере гошулып уланылярлар ве гошулма хакмүнде хем таналярлар. М: Саманхана, чайхор.

Шу хили сөзлериң кәбирлериниң анализ эдилмеги окувчыларың сөз бөлеклериниң әхмиетини билмеклиге гызыкландырар ве оларың сөз барадакы дүшүнжелерини гиңелдер.

сөз ясайжы гошулмалар дүшүндириленден соң, сапагы беркитмек үчин гөнүкме ишледилйәр ве өе иш табшырыляр.

СӨЗ ҮЙТГЕДИЖИ ГОШУЛМАЛАР. Шу тема башланмазындан озал, мугаллым өңки темалары окувчылара ятладып гечйәр. соңра сөз үйтгедижи гошулмалара нәхили гошулмалар гирйәндиги хакында маглумат берйәр(дүшүм,йөңкеме сан, заман) ве ол гошулмаларң сөзлемде сөзлери бири-бири билен багланышдырмага хызмат эдәндигини айдып, клас тагтасында мысаллар язып гөркезмек аркалы окувчылара дүшүндирйәр. Мугаллым сөз үйтгедижи гошулмалары дүшүндиренде, клас тагтасыны чызык билен икә бөлүп, бир тарапында багланышмадык сөз йыгындысыны язяр,бейлеки тарапында болса багланышан сөз бирикмесини язяр.

Меселем: Биз бөлүм пагта бол хасыл ал \ Бизиң бөлүмимиз пагтаның бол
хасылыны алды

Шу мысаллары язандан соң, мугаллым оларың хайсының пикир аңладяндыгыны ве хайсының пикир аңлатмаяндыгыны окувчылардан сораяр. ондан соң мугалым окувчылара (Чызыгың чеп тарапында язылан сөзлериң хич бириниң ызында сөз үйтгедижи гошулмалар ек, шонуң үчин олар бири-бирине багланышмаярлар ве пикир хем аңлатмаярлар. Эмма чызыгың саг тарапында язылан сөзлериң ызларында үйтгедижи гошулмалар бар, ол гошулмалар язылан сөзлери бири-бирине баглаярлар, шонуң үчин олар созлем боляр ве гутаран пикири аңладяр) дийитп дүшүндирйәр.ол чызыгың саг тарапындакы сөзлемиң сөзлерине гошулан үйтгедижи гошулмалары екән-екән гөркезйәр ве сөзлериң бири-бирине багланышмагы, оларың сөзлем болмагы ве пикир аңлатмагы үчин үйтгедижи гошулмаларың улы әхмиетиниң бардыгыны ныгтап гечйәр.

Шунуң ялы эдип бирнәче мысаллар ишленйәр, ве сапагың ахырында өе иш табшыряр.

ГОШУЛМАЛАРЫҢ ЯЗУВ ДҮЗГҮНИ. Мугаллым сапагың башында сөз ясайжы ве сөз үйтгедижи гошулмалар хакында гечиленлери гысгача гайталаяр ве шу сапакда (Гошулмаларың язув дүзгүни) диен теманың гечилжекдигини окувчылара мәлим эдйәр.

Ол илки гошулмаларың язув дүзгүни барадакы умумы каданы, ягны гошулмаларың өз дегишли сөзлерине гошулып язылядыгыны окувчылара дүшүндирйәр ве клас тагтасында мысаллар язып гөркезйәр.М: Иш-ишчи, Өвез-Өвезден, мейдан-мейданда.

Умумы када дүшүндириленден соң, мугаллым басымы өзлерине гечирмейән -да,-де,-дә,-а,-ә,-ха,-ла,-ле ялы гошулмаларың асыл сөзлерден айры. ягны араларына кесе чызык гойлуп языляндыгы билен окувчылары таныш эдйәр.М Ораз рус дилини-де, эне дилини-де оңат билйәр.

Түркмен дилинде сөзе гошулян гошулмаларың инчелик-егынлык сингармонизмине эермеги эсасы фонетик канунларың биридир, ягны асыл сөзүң чекимлилери егын болса, оңа гошулян гошулмалар хем егын боляр инче болса голшулан гошулма хем инче боляр.Мугаллым дарак дерек сөзлерини клас тагтасына язып, оларың хайсысының чекимлилириниң егын ве хайсысыныңкының инче сеслердигини окувокувчылардан сораяр.Окувчылар олар билен озал таныш боланлыгы үчин, аңсатлык билен жогап бирип билерлер. Ондан соң мугаллым клас тагтасына бирнәче гошулма язып,(-лар,-лер,-лык,-лике,-дан,-ден,-лы,-ли) булары екаркы сөзлере када боюнча гошуп язмагы табшыряр, окувчылар табшырыгы өз дептерлерине ерине етирйәрлер.

Шунуң ялы эдип, эсасы када дүшүндириленден соң, мугаллым окувчылары шол кададан чыкян, ягны сингормонизм кадасына боюн эгмейән (-дар,-жагаз,-хана,-хор,-кеш,-гәр,-кәр,-вач,-зар,-ана,) гошулмалар билен таныш эдйәр.ве оларың хем егын хем инче сөзлере гошуляндыгыны мысаллар үсти билен дүшүндирйәр.Алгы-дар,бергидар,кәрхана,чайхана.

Сораглар ве юмушлар

1. Морфология нәмәни төвредйәр?
2. Сөзүң составыны өвреденде нәхили усуллардан пейдаланмак болар?
3. Гошулмаларың нәхили гөрнүшлери бар?
4. Гошулмалар өвредиленде нәхили гөркезме гураллардан пейдаланмак болар?
5. Гошулмаларың язув дүзгүнине дегишли нәхил кадалары билйәрсиңиз?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.

АТЛАРЫ ОКАТМАГЫҢ МЕТОДИКАСЫ АТЛАР БАРАДА УМУМЫ МАГЛУМАТ ХАС ВЕ ЖЫНС АТЛАРЫ ӨВРЕТМЕК

План

1. Атлары окатмагың методикасы. Атлар барада умумы маглумат.

2. Хас ве жынс атлары өвретмек.

3. Атларың ясалышыны өвретмек.

4. Атларың үйтгейишлерини өвретмек.

Даянч дүшүнжелери: Атлар, адың кесгитлемеси, атларың жогат болян сораглары, атларың гөрнүшлери, хас ве жынс атлар, атларың ясалышдары,

атларың үйтгейишлери, атларың сан билен үйтгейишлери, атларың йөңкеме билен үйтгейишлери.

Атлары окатмагың методикасы. Атлар барада умумы маглумат, хасве жынс атлары өвретмек.

Атлар, сөз топарларының иң көп уланылянларының биридир. Чүнки түркмен дилиниң сөзлүк составының эсли бөлегини атлар тутяр. Шонуң үчин хем атлары сөз топарларының мөчбер тайдан иң улусы хасапламак мүмкин.Бәшинжи класың окувчылары башлангыч класда атлар билен гысгача танышярлар. Шонуң үчин бу тема дүшүндирилип чуңлашдырылжак болнанда, оларың ат барада алан билимлерине эсасланмалыдыр. Ондан башгада, сапагы хас дүшнүкли гечирмек үчин, окувчыларың төверереклериндәки затлары окув- гөркезме эсбабы хөкмүнде пейдаланып, олары умумылашдырып, адың кесгитлемесини бермелидир. Мысал үчин, бир окувчыны турузып, (Бу ким? Бу нәме) диен сорага жогап бердирмели. Ол: (Бу-- Ораз, бу- Мерет, бу- Черкез, бу- китап, бу -тагта, бу- депдер ве бу- галам) дийип жогап берйәр. Ондан соң (Сениң жогабыңдакы: Ораз, Мерет, Черкез, китап, тагта, депдер ве галам ялы сөзлер шу окувчыларың, затларың нәмесини аңладяр) диен сорага жогап бердирмелидир. Оларың гайтаргысы:(Бу сөзлер окувчылар билен шу затларың атларыны аңладяр) боляр. Берлен шу жогапдан нетиже чыкарып, адың кесгитлемесини ашакдакы тертипде дүшүндирмек мүмкин: Предмети аңладян сөзлере ат дийилйәр.)

Екаркы дүшүндиришлерден соң мугаллым атларың нәхили сораглара жогап боляндыкларыны сораг-жогап аркалы аныкламалыдыр. Атларың сорагларындан (кимиң?)диңе адамың, (нәме?) (нирәниңки?)хем адамдан бейлеки затларың хеммесине дегишли боляндыгыны ныгтамалыдыр.

Атларың функциясы беян эдилмели боланда, бирнәче сөзлеми анализ этмек билен атларың эсасан эе, айыргыч, долдургыч ве хабар болуп билйәндиклерини такыкламак мүмкин.

Окувчылар дуйгы органлары билен дуюлян предметлериң атларыны аңсатлык билен өзлешдирйәрлер. Эмма абстракт затларың атларыны дүшүндирмек еңил дүшмейәр. Бу меселеде материалы аңладян атлар билен абстракт предмедлери гөркезйән сөзлери деңешдиртмели, оларың бир-бирлеринден нәхили тапавутлан-яндыгыны айтдырмалы. Мысал хөкмүнде (китап ве окув) сөзлери хөдүрлененде, окувчылар (китап) диен заты гөрүп, эле алып сыпалап боляндыгыны, (окув) диен дүшүнжәни дуйгы органлары билен дуюп болмаяндыгыны айдярлар. Сөзлериң өзара шу хили тапавудыны гөркезйән мысаллары окувчыларың өзлерине хем тапдырып ара атылан меселе барада олрың дүшүнжесини гиңелтмелидир. Абстракт предметлери аңладян затлара (нәме) диен сорагы бермели мүмкиндигини окувчыларың өзлерине такыклатмалыдыр.

Атларың кесгитлемесиндәки (предмети) сөзүне окувчылар долы дүшүнмейәрлер, шонуң үчин ол сөзүң гиң манында уланыляндыгыны, бар задың хеммесини аңладяндыгыны гөз өңүне гетирер ялы этмелидир.

Атларың аңладян затлары шулардан ыбаратдыр:

1. Адамлары: оглан, гыз, ата, эне, дайы, дайза ве ш.м.
2. Хайванлары~ ат, ит, гоюн, сыгыр ве ш.м.
3. Затлары: китап, галам, кагыз, өй, гапы. ер, сув ве ш.м.
4. Дүрли тебигы вакалары: йылдырым, ел, ягыш ве ш.м.
5. Гымылдының адыны: ылгав, херекет, гөреш ве ш.м.

у. Задың хилини ве айрйтынлыгыны: тутаньерлилик, оваданлык, гайратлылык ве ш.м.

7. Дүрли ягдайы ве арагатнашыгы: якынлык, доганлык, хассалык ве ш.м.

Екарда гөрүп геченлеримизден бәшинжи пунктдакы гымылдыны ишлик ве алтынжы пунктдакы хил ве айратынлыгың сыпат билен гарышдырылмагы мүмкин, шонуң үчин атларың гөркезйән гымылдысыны окувчыларың башлангыч класда өвренен ишликлериниң аңладян херекети билен деңешдирип, адың херетиң диңе адыны тутуп, ишлигиң болса адамың я-да предметиң белли заманың ичинде амала ашырян гымылды- херекетини гөркезйәндигини окувчылара субут этмелидир. Шунуң ялы хем адың үсти билен аңладылян хил ве айратынлыгың диңе ады тутулып, сыпатлар аркалы болса башга бир зада дегишли айратынлыгың беян эдилйән дигини окувчыларың аңына етирмек зерурдыр. Мысал үчин, (овадан) ве (оваданлык) диен сөзлери өзара деңешдирмек болар. (Овадан) дийленде, айдылжак болунян зат дүшнүксиз, онуң ызында ене-де бир сөзүң гелмегине гарашыляр (китап, галам, гүл): овадан китап ве ш.м. Эмма (оваданлык)дийленден соң, башга бир сөзи гетирмәге хажат екдугы өз-өзүнден белли болуп дур. Бу сөз (нәме?)диен сорага жогап болуп билйәр. Шу хили дүшүндиришлер окувчыларың өзбашдак пикирлениш эндиклерини өсдүрер.

Хас ве жынс атлары өвретмек. Атлар өзлерниң аңладян маныларының эсасында жынс ве хас диен ики топара бөлүнйәр. Бу бөлүниш беян эдилжек болнанда, илки жынс адың аңладян манысыны такыкламалы, окувчылара шәхер, деря ве ш.м. атларың нәхили маныда гелйәндиги сораланда окувчылар ол сөзлериң белли шәхер я деряны дәл-де, әхли шәхер ве деряны аңладяндыгыны айдярлар. Ондан соң кимиң хайсы шәхерлери я-да дерялары билйәндигини сорамалы. Олар өз билйән шәхерлерини, деряларыны айдярлар. Окувчыларың айдан шәхер ве деряларының адындан Москва, Ашгабат, Небитдаг шәхерлериниң ве Волга, Этрек,Мургап деряларының атларының хайсы шәхерлери ведерялары аңладяндыклары аныкланандан соң, екаркы атларың нәче шәхер ве деря дакыландыгыны сорамак мүмкин. Окувчылар бу атларың диңе бир шәхере я-да деря дакыляндыгыны беллейәрлер. Мугаллым шу жогабы алансоң , шәхер я деря диенимизде, әхли шәхер ве дерялары аңладяр. Эмма Москва, Ашгабат ве Небитдаг сөзлериниң хер бири диңе айратын бир шәхери гөркезйәр шунуң ялы хем Волга, Этрек, Мургап сөзлери диңе бир деряның ады болуп гелйәр диен нетижәни жемлейәр. Шу геплешигиң ызысүре хас ве жынс атларың кесгитлемесини ашакдакы тертипде берйәр:

1. Бир жынсдан болан предметиң хеммесини аңладян сөзлере жынс атлар дийилйәр: шәхер, деря, адам, гыз, оглан, китап, депдер ве ш.м.

2. Бир жынсдан болан предметлериң диңе бирини аңладып, оны өз жынсдашларындан тапавутландырмак үчин уланылян сөзлере хас ат дийилйәр~ Ашгабат, Мерет, Дурды, Мургап, Волга ве ш.м.

Түркмен дилинде хас атлар көпленч жынс атлардан я-да сыпатлардан ясаляр: Гүл, Гурт, Деря, Гылыч, Таган, Батыр, Гара, Гызыл, Сары ве ш.м.

Олардан башга-да ишликлерден ве сөзлемлерден хем хас атл

ар эмеле гелйәр: Айдогды, Таймаз, Италмаз, Гылычдурды, Мыратберди, \Дойдук ве ш.м.

АТЛАРЫҢ ЯСАЛШЫНЫ ӨВРЕНМЕК. Бу тема гечилжек боланда илки билен окувчыларың сөз ве гошулмалар барада алан билимлерини гайталамалы. Тәзе беян эдилйән сапагы асыл сөз ве гошулма билен багланышдырмалы. Бу ишлериң ызы билен ат ясайжы гошулмалар аркалы бир сөзден тәзе сөз ясаляр, эмма дережеде ясайжыларың көмеги билен ясалан сөзлен шол сөзлериң аңладян манысына геплейән адамының нәхили гараяндыгы мәлим эдилйәр. Меселем, гузы+жык-гузужык, өй+жагаз-өйжагаз ве ш.м. Дереже гошулмасыны кабул эден сөзлерден дүйбүнден тәзе манылы сөз эмеле гетирмели. Геплейән адамың (гузы) ве(өй) диен предмете нәхили гараяндыгыны аңладян сөз эмеле гелди.

Атлардан ат ясаян гошулмаларың көмеги билен эмеле гелйән сөзлериң аңладян маныларыны окувчылара дүшүндирмек зерурдыр. Бу хили сөзлериң манысы дүшнүклирәгини илки окувчылардан сорамак мүмкин. Эгер олар долы жогап берип билмеселер, мугаллымың өзи оларың айданларының үстүни долдурып, дегишли сөзлериң манысыны дүшүндирмелидир. Мысал үчин, (-чы, -чи)гошулмасы аркалы ясалян сөзлер көпленч бир иш я-да кәр билен мешгул болян адамы гөркезйәр: демир+чи-демирчи, окув+чы-окувчы. Бу мысаллардакы (демир)белли бир металы гөркезйәр, (окув) болса метдепде гечирилйән иши аңладяр. Булардан ясалан сөзлерден (демирчи) демирден гурал ве дүрли зат ясаян адамы ве (окувчы) хем мекдепде гечирилйән иш билен мешгул болян чаганы гөркезйәр. Шу тертипде атдан ат ясаян бейлеки гошулмалар аркалы эмеле гелйән сөзлериң манысыны-да окувчылар билен шилэп гечирмек болар.

Бейлеки сөз топарларындан ясалян атларың манылары атдан ясалян сөзлер билен деңешдирилип дүшүндирилмелидир.

АТЛАРЫҢ ЯСАЛЫШЫНА ДЕГИШЛИ БОЛАН ЯЗУВ ДҮЗГҮНЛЕРИ ӨВРЕТМЕК, Атлардан ат ясаян гошулмалардан (-ча, -че, -жагаз, -хана, -изм, -ист, -хор, -кеш, -гәр, -дар,-бан) ялы оффикслериң язувы хич хили кынчылык дөретмейәр. Бейлеки ат ясайжы гоулмаларың язувыны өвретмеклиги ашакдакы тертипде алып бармак мүмкин.

Соңлары к билен гутарян атлара (-жак, -жек, -жык, -жик,) гошуланда ол сөзлериң соңларындакы к дүшүрилип языляр: таяк- таяжык, дүшек- дүшежик, пишик- пишижек, гайык- гайыжак ве ш.м. Бу када окувчылара дүшүндириленде екаркы типдәки сөзлере ол гошулмалары гошдурып айтдырмалы. Олара бу типдәки сөзлериң соңундакы чекимсизиң дүшүрилип айдыляны мәлим болар. Ондан соң шейле ягдайларда дүшүрилип айдылян чекимсиз дүшүрилип языляр дийилсе окувчылар аңсатлык билен дүшүнерлер.

Атлар (-чы, -чи) гошулмаларының көмеги билен ясаланда, бу оффикслериң инчелик-егынлык сингармонизмине боюн эгйәндиклерини дүшүндирмек кын дәл. Эмма олар аркалы ясалан сөзлере башга бир гошулма гошуланда, (-чы, -чи) аффикслериниң дар чекимлисиниң додакландырылян ве додакландырылмаян ягдайларыны габат гелинйәр:

1. Көп богунлы (чекимлиси додакланян ве додакланмаян) я-да чекимлиси додакланмаян бир богунлы сөзлерден екаркы гошулмалар аркалы сөз ясалан болса, ол сөзлере хер хили гошулмалар гошулса-да, (-чы, -чи) гошулмаларының дар чекимлиси додакландырылман языляр~ бал+чы-балчы+лар- балчылар, колхоз+чы- колхозчы+лар- колхозчылар, демир+чи- демилчи+лер- демирчилер ве ш.м. Бу када беян эдиленде, илки дар додак чекимлилериң язув дүзгүнини окувчыларың ятларына салмалы. Окувчылар дар чекимлилериң нирелерде языляндыкларыны гайталаярлар. Дар додак чекимлиниң сөзүң биринжи, икинжи богунларында языляндыгындан ве икинжи богундакы дар чекимлиниң додакдандырылмагы биринжи богундакы чекимлиниң додакланян болмагы зерурлыгындан нгетиже чыкарып, бу пунктдакы ягдайларда (-чы, чи)гошулмаларының дар чекимлилериниң додакландырылмаяндыгына дүшүнерлер.

2. Чекимлиси додакланян бир богунлы сөзден екаркы гошулмалары гошмак билен ясалян атлара (сув+чы- сувчы, той+чы- тойчы ве ш.м.) гошулма я башга ьир сөз гошуланда, (-чы, -чи,) гошулмасының чекимлиси узын айдылса, додакландырылып языляр: сувчы+лар- сувчулар, тойчы+лар- тойчулар, күштчи+лер- күштчүлер ве ш.м. Бу хили сөзлериң язув кадасы биринжи пунктдакы материаллар беян эдиленде, гайталанан дар чекимлилериң язув дүзгүни билен багланышдырылмалыдыр.

Ат ясамакда көп хызмат эдйән (-лык, -лик, -лук, -лүк) гошулмаларының дар чекимлисиниң хем додакландырылып язылышы дар додак чекимлилериң язув

дүзгүнилиң эсасындадыр, ягны чекимлиси додакланян бир богунлы сөзлере гошуланларында бу гошулмаларың дар чекимлиси додакландырылып языляр: он+лук- онлук, йүз+лүк- йүзлүк, дост+лук- достлук, мүң+лүк- мүңлүк ве ш.м. Бу кадалар хем екардакы (-чы, -чи) гошулмасының язув дүзгүни билен деңешдирилип беян эдилмелидир.

Атларың ясалышында ве башга ерде-де (йөңкеме, дүшүм ве ш.м. язув дүзгүнлеринде) чекимлиси додакланян бир богунлы сөзлер көп агзаляр. Шоңа гөрә, шу хили сөзлериң списогыны берйәрис.

Блок, боз, бой, бокс, бол (көп), болт, борч, борщ, бош, буг, буз, бурч, бут, вольт, гов, гол, гор, гом, горп, гоч, гош, гөз, гөн, гөр, (гө:р), гөрк, геч, гув, гул, гулп, гум, гурп, гурт, гуш, гүз, гүйч, гүл, гүң, гүр, гүрп, док, дон, доң, дор, дост, дөв, дөл, дөрт, дөш, дуз, дул, душ, дүз, дүйш, дүңк, дүр, дүрс, ев, ез, ек, ел, ең, жорк, жул, жүт, жүп, зол, зонт, зор, зубр, зүлп, ел, йүз, йүп, йүң, кокс, көв, көз, көй, кәл, көп, көр, көшк, куб, күрс, күй, күрк, күрт, күшт, лом,лөт, лүйк, лүл, лүң, лүт, люкс, мой, мор, мөй, мугт, музд, мум, мурт, мүлк, мүң, мүшк, нош, нур, нутк, ой, ок, он, өң, өз, өй, өл, өң, өр, өрк, өрт, өч, пол, полк, порт, пос, пост, пункт, пут, пуч, пүр, пүрс, роль, руль, рух, сол, сорт, сөз, сөк, сув, сүйт, сүңк, счет, тов, тоз, той, ток, тол, том, тон, топ, тор, торт, тост, төр, туг, турп, тут, түй, түм, түң, түрк, уз, ук, ун, уч, үйн, үм, үнс, үст, үч, фонд, фронт, хлор, ховп, хоз, хор, хош, хром, хум, хуш, хүйр, чог, чор, чот, чөп, чөр, чүңк, шов,шор, юрт.

АТЛАРЫҢ САН БИЛЕН :ЙТГЕЙШИНИ ӨВРЕТМЕК, Бу темaны окувчылара бирлик ве көплүк барада дүшүнже бермекден башламалыдыр. Муны ики ел билен гечирмек мүмкин. Биринжиден, окувчыларың арфметикадан гөрен материалларыны гайталап, бирден екардакы санларың көп зады аңладяндыгыны нетиже чыкармалы. Икинжиден, башлангычда бирлик ве көплүк сан барада окувчыларың алан билимини гайталамалы, бу ишден соң бирлик саның диңе бир ве көплүк саның болса көп заады аңладяндыгыны беян этмек мүмкин. Булардан башга-да көплүк саның белли саны дәл-де, бирден көп зады умумылыкда аңладяндыгы барада хем окувчылара дүшүнже бермек зерурдыр.

Көплүги гөркезйән гошулмалар дүшүндирилжек болнанда илки чекимлилериң инчелик ве егынлык тайдан сазлашыгыны окувчылага гайталатмалыдыр. Мундан соң окувчыларың өзлери сан гошулмаларындан (-лар, -лериң) хайсы сөзлере гошуляндыгыны аныкларлар.

Түркмен дилинде көплүк сан гошулмасы адам атларыны-да гошуляр. Бу гошулманы кабул эден хас адың манысы дүйбүнден үйтгейәр, копленч адына көплүк сан гошулмасы гошулан адамың өйи аңланыляр: Оразлара гитдим. Меретлерден гелдим. Бу айратынлык беян эдиленде, окувчылара дегишли мысаллары гөркезип, көплүк сан гошулмасыны кабул эден сөзлериң манысыны сорамак болар. Окувчыларың долы дүшүндирип билмедик ерлеринде гошмача сораглары бермек аркалы мугаллымың өзи меселәниң айдыңлашмагыны газанмалыдыр.

САН ГОШУЛМАЛАРЫНЫҢ ЯЗУВ ДҮЗГҮНИНИ ӨВРЕТМЕК, Атларың сан билен үйтгейши дүшүндириленде, сан гошулмаларың хайсылардан ыбаратдыгы, оларың уланылышы билен окувчылар танышарлар. Бу гошулмаларың язувыны өвретмекде хич хили кынчылык дөремейәр. Шейле болмагына гарамаздан, (-лар, -лер) гошулмасыны кабул эдйән кәбир ики богунлы сөзлериң соңкы ачык богунларындакы дар чекимлиниң додакландырылып язылмалы боляндыгына душ гелинйәр. Ики богунлы сөзүң биринжи богунындакы чекимли додакланян ве икинжи ачык богунда хем дар чекимли гелйән болса, шу хили сөзлере сан гошулмасы гошуланда, ачык богнуң дар чекимлиси додакландырылып языляр: сүри+лер- сүрүлер, догры+лар- догрулар ве ш. м. Бу када ат ясайжы гошулмаларың язув дүгүнинде уланылан метод билен дүшүндирилмелидир.

АТЛАРЫҢ ЙӨҢКЕМЕ БИЛЕН ҮЙТГЕЙШИНИ ӨВРЕТМЕК,

Түркмен дилинде отуза голай йөңкеме гошулма бар. Кәбир мугаллым атларың йөңкеме билен үйтгейшини дүшүндиренде, бу гошулмаларың әхлисини дегишли сөзлери билен уланып, клас тагтасына язярлар. Олар бейле этмек билен бу гошулманың язув дүзгүнини йөңкеме хакда берилйән дүшүнже билен гарышдырярлар. Йөңкеме барадакы илкинжи сапакларыны яхува дегишли эдйәрлер. Шонуң үчин хем окувчылар сапагың максадына дүшүнмән галярлар Шейле болмазлыгы үчин, бу тема берилйән вагтың бир сагадыны (Атларың йөңкеме билен үйтгейши) диен теманы дүшүндирмәге сарп эдип, галан вагты болса бу гошулманың язув дүзгүнине бермек болар.

Шу ерде башга-да бир хады ятламалыдырыс. Йөңкеме гошулмасының санының көплүгине орфографик дүзгүнлери себәп боляр, агны диңе язувда йөңкеме гошулмасының варианты көпелйәр. Шу ягдайы назара алып, бу гошулмалар барадакы берилйән дүшүнжәниң язув дүзгүни билен бир ерде берилмеги максада лайык гөрүлди. Язув дүзгүни дүшүндириленден соң, жемлеме хөкмүнде йөңкеме гошулмаларының хеммесиниң таблицасы берилйәр.

Атларың йөңкеме билен үйтгейши хакда дүшүнже берленде, илки чекимсизе гутарян сөзлери: там, китап ве ш. м. мысал хөкмүнде клас тагтасына язып гөркезмек болар. Диңе чекимсиз билен гутаран сөзлериң үстүнде дурмак сапагың язув кадасыны өвредйән сапага өврүлмегине ел бермез. Булардан башга-да, мысаллары окувчыларың өзлерине айтдырмак я-да сөзлери йөңкеме билен үйтгетдирмек пейдалыдыр.

Атларың йөңкеме билен үйтгейшини беян этмекде эсасы үнси йөңкемәниң дегишлилиги аңладандыгыны йүзе чыкармаклыга бермелидир. Муны амала ашырмак үчин илки мугаллымың өзи китап я-да депдер ялы сөзлери алып, йөңкеме гошулмасыны гошуп, окувчылара айдап бермелидир. Йөңкеме гошулмасыны кабул эден сөзүң манысында йүзе чыкан тәзелиги оларың өзлери такыклап билерлер. Мысал үчин, депдерим дийленде, депдериң мениңкидиги ве маңа дегишлидиги, депдери дийленде болса екаркы сөзүң онуңкыдыгы ве оңа дегишлидиги мәлим боляр. Шунуң ялы бейлеки йөңкемелери хем такыклап гечмелидир. Шу хили ишленип болансоң, бирнәче сөзи окувчылара мысал гетирдип, дүрли йөңкеме билен үйтгедип оларың манылары аныкланмалыдыр.

Екаркы ишлериң ызысүре гетирилен мысаллардакы сөзлериң геплейән адам я адамлара дегишли болса, менлик йөңкеме дийилйәндиги мысаллар аркалы дүшүндирилмелидир. Сенлик ве онлук йөңкемелер хем шу тертипде беян эдиленден соң, йөңкемәниң бирлик ве көплүк сана бөлүниши, атларың сан билен үйтгейшинде гөрүп гечишимиз ялы, чагаларың өзлерине айтдырмак болар.

ЙӨҢКЕМЕ ГОШУЛМАЛАРЫНЫҢ ЯЗУВ ДҮЗГҮНИНИ ӨВРЕТМЕК

Атларың йөңкеме билен үйтгейшине дегишли маглумат берленден соң, йөңкеме гошулмаларының язув дүзгүни ашакдакы тертипде өвредилмелидир.

Йөңкеме гошулмаларының сөзлериң инчелик-егынлыкларына эердилип языляндыгы дүшүндириленде, инче ве егын сөзлере йөңкеме гошулмаларыны гошдурып, окувчылара айтдырмалы. Гошулманың инчелик- егынлык тайдан гошулян сөзлери билен сазлашяндыгыны оларың өзлерине тапдырмалы. Муны нетижели гечирмек үчин сөзлериң чекимлилериниң инчелик-егынлык тарапдан сазлашяндыгыны гайталамалы.

Соңы е харпына гутаран сөзлериң язув дүзгүни дүшүндирилжек сапакда илки билен чекимлилере гутарян сөзлере хайсы гошулмаларың гошуляндыгы барада дүшүнже бермели.

Чекимлилерден а, е сеслерине гутаран сөзлере менлик ве сенлик йөңкемелериниң гошулмалары гошуланда, оларың айдылышында өзгериш йүзе чыкяр, ягны ол сөзлериң соңундакы а болса узын айдыляр: ата+м - атам (ата:м), оба+м - обам (о:ба:м), арка+ңыз

- аркаңыз (арка:ңыз), гала+мыз - галамыз (гала:мыз), чага+мыз - чагамыз (ча:га:мыз) ве ш .м. Бу хили сөзлерде узын айдынян а язувда бир саны а билен гөркезилйәр.

Сөз е сесине гутарян болса, менлик ве сенлик йөңкемелерде е сеси ә сесине өврүлип айдыляр ве шейле хем языляр: гөле + м - гөләм, келле + ң - келләң, дәне+ңиз - дәнәңиз, дессе + миз - дессәмиз ве ш. м.

Екаркы сөзлерде хасыл болян фонетик ве орфографик өзгеришлер дүшүндириленде, дегишли сөзлере йөңкеме гошулмаларыны окувчылара гошдурып айтдырмалы, ондан соң язувының нәхили болядыгыны беян этмели.

Бу када билен багланшыклы а, е сеслерине гутарян сөзлерден (каак, дайза, ага, эже, эне, еңңе) сөзлерини менлик ве сенлик йөңкеме гошулмалары гошуланда, оларда хич хили фонетик өзгеришлериң йүзе чыкмаяндыгыны хем окувчылара ятлама хөкмүнде етирмек зерурдыр.

Соңы е сесине гутарян сөзлерде е сесиниң өңүнден чекимлилериң я-да юмшаклык ве айырма белгисиниң бири гелйән болса, менлик ве сенлик йөңкемеде е харпы (йә)харпына өврүлип языляр: дүе + м - дүйәм, сөе + м - сөйәм, Приморье + миз - приморьйәмиз, несье + м - несәйәм, несье + ң - несьйәң ве ш. м.

Екаркы ягдай беян эдиленде хем, өң айдып гечишимиз ялы, сөзлерде эмеле гелйән өзгеришлериокувчылара айтдырып, сеслериң нәхили өзгерйәндиклерини өз тежрибелеринде гөркезмек аркалы дүшүндирмек пейдалыдыр.

Чекимлиси додакланян бир богунлы сөз менлик ве сенлик йөңкеме билен үйтгәнде, гошулманың башындакы дар чекимли додакландырылып языляр: гол + ум - голум, өз + үң - өзүң, сув + умыз - сувумыз ве ш. м. Бу хили сөзлер гошулма сөзүң соңкы бөлеги болуп геленде, хайсы богундадыгына гарамаздан, екаркы када эерилип, 8, 88, Йөңкеме гошулмасының башындакы дар чекимли додакландырыляр:бәгүл + үм - бәгүлүм, отлучөп + үң - отлучөпүң, сарун + уңыз - саруңуңыз ве ш. м. Бу сөзлериң йөңкеме билен үйтгейши (гүл, чөп, ун) сөзлериниң өзбашдаклыкдайөңкеме гошулмасыны кабул эдиши ялыдыр: гүл + үм - гүлүм, чөп + үң - чөпүң, ун + умыз - унумыз ве ш. м. Шонуң үчин бу када дүшүндириленде, сада сөзлерде дар додак чекимлилериң ве гошма сөзлериң язув дүзгүни гайталанып, тәзе тема билен багланышдырылмалыдыр.

Чекимлиси додакланян бир богунлы сөз й билен гутарян болса, менлик ве сенлик йөңкемәниң гошулмасыны кабул эденде, сөзүң соңундакы й сеси билен йөңкеме гошулмасының башындакы у сесине дерек ю харпы языляр: той + ум - тоюм, бой + уңыз - боюңыз ве ш. м. Харпларда эмеле гелйән бу хили өзгериш ики сесли харпларың уланылышының гаталанмагы билен багланышдырылмалыдыр.

Биринжи богундакы чекимлиси додакланян ики богунлы сөзүң соңуна дүшйән дар чекимлисиниң додакландырылман язылядыгыны окувчылар билйәрлер. Чекимлиси додакланян бир богунлы сөз оллук йөңкемесиниң гошулмасыны кабул эденде, биринжи богундакы чекимлиси додакланып, икинжи богундакы дар чекимлиси соңуна дүшйән ики богунлы сөзе өврүлйәр. Шонуң үчин окувчыларың сада сөзлериң язув дүзгүнинде өвренен кадаларыны өзлерине айтдырмак мүмкин:

өй-өйи, гүл-гүли, сөз-сөзи ве ш. м.

Булар ялы оллук йөңкемесиниң гошулмасыны кабул эдип, соңларындакы дар чекимлиси додакланян сөзлере башга бир гошулма гошуланда, ол дар чекимли додакландырылып языляр: өйи--өйүнде, гүли--гүлүнде, дузы--дузуны ве ш. м.

Бу дар чекимлиниң додакландырылып язылмагының себәбини окувчыларың өзлеринеайтдырмак мүмкин, чүнки булар ялы сөзлериң язув дүзгүнини сада сөзлериңязув кадасы дүшүндириленде гечилйәр.

Сораглар ве юмушлар.

1.Атлар дийип нәмә айдыляр?
2.Атлар бейлеки сөз топарларындан нәхили тапавутланяр?
3.Атлары өвретмегиң нәхили усуллары бар?
4.Хас атлар дийип нәхили атлара айдыляр?
5.Атлар дүшүмде, йөңкемеде үйтгейәрми?
6. Йөңкеме гошулмаларың язув дүзгүнини дүшүндириң

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.
2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.
3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.
4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.
5. Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.

СЫПАТЛАРЫ ӨВРЕТМЕГИҢ УСУЛЛАРЫ

ПЛАН

1. Сыпатлар барада умумы маглумат бермек.
2. Сыпат дережелерини өвтетмек.

Даянч дүшүнжелери. Сыпатлар, сыпатларың бейлеки сөз топарларындан тапавуды, сыпатлары окатмагың усуллары, сыпатларың дүйп, деңешдирме дережелерини өвретмек.

Окувчылар атларың ызындан сыпат темасыны өвренип башлаярлар. Шонуң үчин тәзе гечилйән теманы (сыпаты) атлар билен багланышдырып, зерур болан еринде деңешдирип беян этмек мүмкин.

Сыпатлар билен окувчылар башлангыч класда хем таныщярлар. V класда бу тема хас гиң ве систематик суратда берилйәр.

Мугаллым өз топарларындан сыпатлары дүшүндирмәге башланда, окувчыларың башлангычда сыпат барада алан билимлерини оларың өзлерине гайталадяр. Бу ишиң ызындан болса атлары гечende эдиши ялы, окувчылара таныш затлары окув-гөркезме эсбап хөкмүнде уланып, илки оларың адының нәмедигинианыкладяр, ондан соң затларың атларыны дегишли сыпатлар билен уланып, сыпатларың атлардан тапавудыны ве оларың аңладян маныларының нәмеден ыбаратдыгыны такыкладяр.

Сыпатларың кесгитлемеси дүшүндириленден соң, олара дегишли сораглары окувчыларың өзлерине айтдырмак болар.

Түркмен дилинде форма тайындан ат билен сыпаты бир-биринден айырян арачәк ек. Олар көпленч манылары, грамматик хызматлары билен бир-биринден тапавутланяр. Бу айдыланлар форма тайдан сыпатлары гөркезйән хич хили гошулма ек дийилдиги дәлдир. Чүнки түркмен дилинде ишликден сыпат ясайжы -ак, -ек (ярак, депек), атлардан сыпат ясайжы -лы, -ли (депдерли окувчы, чагалы аял) ве ш. м. гошулмалар аркалы ясалян сыпатлар көп. Булар болса сыпатларың кәбир морфологик аламатыны гөркезйәр.

Маны аңлатмакда ат билен сыпатың арасында меңзешлик бар (гымылдыны аңладян ат: ылгав, гөреш~ гымылдыны гөркезйән сыпат: йүврүк, гачак~ задың хилини

ве айратынлыгыны гөркезйән ат: тутанъерлилик, оваданлык, гайратлылык~ шу маныда гелйән сыпат: тутанъерли, овадан, гайратлы ве ш. м.). Бу ягдай беян эдиленде, атлар гечиленде уланылан премлардан пейдаланылмалыдыр.

Атлар предмети аңладяндыгы үчин өзбашдак уланыляр. Эмма сыпатлар белли бир предметиң беллигини ве аламатыны гөркезйәр, шонуң үчин ол предмети билдирйән сөз болан ат билен гетирилйәр. Ат айдыландан соң, башга бир сөзүң айдылмагына гарашылмаяр. Эмма сыпатдан соң башга сөз гетирилмесе, хич хили маны аңладып билмейәр. Сыпатың бу айратынлыгыны окувчыларың аңына етирмек үчин ат ве сыпаты еке-екелигине уландырып гөркезмели, өң айдып гечишимиз ялы, атлар өзбашдак уланыланда, маны аңладяр, екелигине гетирилен сыпат болса белли маны аңлатмаяр: галам, ручка, узын, говы: узын галам, говы ручка ве ш. м. Шу мысаллардакы сөзлериң маны тайдан анализлененден соң, ат билен сыпадың арасындакы тапавуды аныкламак максады билен, окувчыларың өзлерине дегишли сөзлери тапдфырып, мысал үстүнде ишлетмеклик мүмкин.

Синтаксисде сыпатлар айыклайжылык ролунда уланыляр. Өзүниң айыклаян сөзүниң өңүнден гелип, хич хили гошулма кабул этмейәр. Бу барада окувчыларамаглумат берленде, башлангычда гечилен материал эсасында сөзлеми дерңемек ве сөзлем агзаларының функцияларыны сөзлемде сөзлериң багланышыны аныкламак аркалы дүшүндирмек етерликдир.

СЫПАТЛАРЫҢ ЯСАЛЫШЫНЫ ӨВРЕТМЕК, Бу теманы өвретмек атларың ясалышыны өвретмекден тапавутланмаяр, шонуң үчин сыпатларың ясалышы дүшүндириленде, асыл сөз ве гошулма, сөз ясайжы гошулмалар ве атларың ясалышы гайталанып, тәзе тема билен багланышдырылмалыдыр.

Сыпатларың язув дүзгүни. Атлар билен сыпатларың язув дүзгүнлериниң арасында меңзешлик ве умумылык бар. Шонуң үчин мугаллым сыпатларың язув дүзгүнини өвреденде, атларың ясалшында уланылан премлардан пейдаланяр. Атларың ясалышында (дост) ялы чекимлиси додакланян бир богунлы сөзден (-лук) аффикси аркалы (достлук)ясалян болса, сыпатларың ясалышында хем (от) сөзүне екаркы гошулма гошулып (отлук) (ер) диен формадакы сыпат ясаляр я-да (-сыз, -сиз, -суз, -сүз)гошулмалары билен ясалян сыпатларың язув дүзгүни беян эдиленде, бу гошулманың додакландырылып язылмагыныңсебәбини (-лык, -лик, -лук, -лүк)гошулмаларының өвредилиши билен деңешдирйәр. Мугаллым сыпат ясайжы гошулмаларың сингормонизме боюн эгмегини я эгмезлигини өвреденде, атлардакы гечиленлери гайталадяр.

Сыпат дережелерини өвтетмек. Сыпат дережеси әхли сыпатлардан ясалмаяр. Кәбир сыпатлар предметиң реңкини, тагамыны, онуң (предметиң) болшы билен багланшыклы айратынлыгыны гөркезйәр. Илки билен окувчылара сыпатларың бир хили маны айратынлыкларыны дүшүндирмелидир. Шу ишлер гечириленден соң, дережәниң нәмеден ыбаратдыгыны беян этмәге гечилйәр. Бу меселәни ашакдакы тертипде дүшүндирмек мүмкин:

1. Кәбир сыпатлар предметиң айратынлыгыны болшы ялы я-да азалдып көпелдип гөркезип билйәр: ак кагыз, аграк кагыз, ап-ак кагыз. Шу хили сыпатлар класа хөдүрлененде, биринжи мысалда (ак) дийленде, кагызың йөне акдыгыны, икинжи мысалда долы ак дәлдигини ве соңкы мысалда хем сыпатланян сөзде ак реңкиниң хетден аша көпдүгини мәлим эдйәндигини окувчыларың үзлерине такыклатмалы. Булардан башга-да, бирнәче мысалы тапдырып, ишледиленден соң, предметиң белги аламатыны азалдып я көпелдип гөркезилмегине сыпат дережеси дийилйәндигини кесгитлеме хөкмүнде беян этмели.

2.Сыпатың хич хили гошулма кабул этмән, аңладян манысыны азалдылып, көпелдилмесе, ягны хич хили үйтгедилмедик гөрнүшине сыпатың дүйп дережеси дийилйәр. Бу меселеде дүшүндириленде, кемлик, артыклык дережесинде гелйән сыпатлар хич хили гошулма кабул этмедик сыпат билен деңешдирилйәр, дереже ясайжы гошулма кабул этмейәнлиги ве аңладян манысының үйтгемейәнлиги үчин, олара дүйп дереже дийилйәнлиги дүшүндирилйәр.

Сыпат дережелериниң язув дүзгүнини өвретмек. Мугаллым сыпат дережелериниң язув дүзгүнини ашакдакы ялы өвредйәр:

1.Кемлик дережеси шу гошулмалар аркалы ясаляр: -ымтыл, -имтил, -умтул, -үмтил, -мтыл, -мтил, -мтык, -мтик, -умтык, -гылт, -рак, -рәк. Схематик суратда (-ымтык, -имтик, -үмтик) ялы гошулмалары хем кәбир окув китапларында берилйәр, эмма бу гошулмалар аркалы ясалян сыпат дережелерине дегишли мысал тапмак болмаяр. Сыпат дережелериниң ясалышының язув дүзгүнини ашакдакы тертипде беян этмек болар.

Бу гошулмаларың кәбири диңе составында додак чекимли болан, башга бир топары болса составында додак чекимли болмадык сыпатлара гошуляр. Ене-де бир бөлеги сыпатларың чекимлилериниң додакландырылянлыгына я-да додакландырылмаянлыгына гарамаздан уланыляр.

Дереже ясайжы гошулмалар инче-егынлык сингармонизмине эерйәр, шонуң үчин хем егын сөзлере гошулмаларың егын варианты, инче сөзлере хем оларың инче гөрнүши гошуляр. Сингармонизм билен окувчылар долы таныш.Оларың хайсы грамматик категорияларың язув дүзгүнинде уланыляндыгыны я-да уланылмаяндыгыны билйәрлер. Шоңа гөрә-де сыпат дережелериниң язувы өврениленде, сингармонизм дүзгүни, бу дүзгүне боюн эгйән ве эгмейән гошулмалары гысга суратда окувчылардан сорамак аркалы гайталап, сыпат дережелериниң сингармонизме боюн эгйәни ве эгмейәни билен багланышдырылмалыдыр.

Составындакы чекимлиси додакланян сыпатлара гошулян оффикслериниң язувы сада сөзлерде дар додак чекимлилериниң, йөңкеме ве дүшүм гошулмаларының ве шолара меңзешлериң язув дүзгүнлеринде гечиленлере меңзеш ве олар билен баглылыкда беян этмәге етерлик үнс бермеклиги ятдан чыкармалы дәлдир.

Чекимсиз билен гутарян бир богунлы сыпатың чекимлиси додакланян болса, бу хили сыпатлардан (-умтыл, -үмтил, -мутык) аффикслери аркалы сыпат дережеси ясаляр: дор + умтыл - дорумтыл, гөк + үмтил - гөгүмтил: шор+ умтык - шорумтык. Мугаллым шуның ялы сыпатлара башдакы чекимлиси додакландырылян аффикси нәме үчин гошуляндыгына окувчыларының өзлерине хем айтдырып билер, чүнки чекимлиси додакланян бир богунлы сөзе кемлик дережесиниң гошулмасы гошуланда , гысга айдылян дар чекимли икинжи богна дүшйәр, биринжи богна додакландырылып , икинжи богундакы дар чекимли гысга айдыланда икинжи богундакы дар чекимлиниң додакландырылып язылядыгыны окувчылар билйәрлер. Бу дүзгүн сыпат дережелерини ясайжы гошулмаларың язувы өвредиленде-де гайталанмалыдыр.

Чекимлиси додакланмаян сыпатлар чекимли билен гутарян болса, олар (-мтыл, -мтил, -мтик, -мтык) чекимсиз билен гутарян болса, оларың ызларына (-ымтыл, -имтил) гошуляр: ак+ымтыл - агымтыл: гар+ ымтыл - гарымтыл: ажы+мтык - ажымтык: меле+мтил - мелемтил: гара+ мтыл - гарамтыл ве ш. м.

Сораглар ве юмушлар

1. **Сапатлар дийип нәхили сөзлере айдыляр?**
2. **Сыпатлары өвреденде нәхили усуллардан пейдаланмак болар?**
3. **Сыпатларың нәче саны дережеси бар?**
4. **Сыпатлар үйтгейәрми?**

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.
2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.
3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.
4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.

САНЛАРЫ ӨВРЕТМЕГИҢ ЁЛЛАРЫ

ПЛАНЫ

1.Санлар барада умумы маглумат.

2. Санларың язув дүзгүнини өвретмек.

Даянч дүшүнжелери. Санлар оларың бейлеки сөз топарларындан тапавуды, тертип ве мукдар санлар, санларың язув дүзгүни.

Окувчылар башлангычда сан барада дүшүнже алярлар. Ондан башга-да арифметикада санлар билен ишлейәрлер. Шунуң үчин санлар барада дүшүнже бермек окувчыларың билйән затларыны гайталамак билен багланышдырыланда (атда, сыпатда гөренлеримиз ялы) теманың аңлы-дүшүнжели өзлешдирилмегине себәп боляр.

Бу ишлер дегишли мысаллар аркалы ерине еририленден соң, саның кесгитлемеси шейле беян эдилйәр: **Мукдар ве тертип билдирйән сөзлере сан дийилйәр:** Сонаның бәш депдери бар. Мая бәшинжи класда окаяр.

Мысалда санлара дегишли сораглары окувчыларың өзлерине тапдырмак мүмкин, чүнки олар ат ве сыпатлар гечиленде бу меселе билен долы таныш болярлар.

Санлар шу вагтда ченли гечилен сөз топарларында хем ада, хем сыпата меңзейәр. Математикада атсыз санлар уланыляр: бири бәше гошмак: ондан бәши айырмак. Бу мысалдакы (бир, бәш, он) сөзлере белли бир предмети гөркезмейәр. Түркмен дилинда арсыз санлар грамматик тайдан атлардан тапавутланмаяр. Атлар ялы дүшүм ве йөңкеме гошулмаларына кабул эдилйәрлер, шунуң ялы хем сөзлемиң хер хили агзасы болуп билйәрлер.

Санлар белли предмети гөркезип геленде, сыпатлар ялы шол предмети аңладян сөзе айыклап, хич хили гошулма билен үйтгемейәрлер: үч китап, бәш депдер ве ш. м.

Екаркы ягдайлар барада дүшүнже берленде, ат ве сыпатларың кәбир морфологик ве синтактик функциялары гайталанып, хөдүрленйән мысаллардакы санларың ерине етирйән хызматы билен деңешдирмелеридир.

Санларың сада ве гошма диен ики топара бөлүниши беян эдиленде, морфологияның башында гечилен сада ве гошма сөзлер темасы окувчылара гайталандырыляр, дегишли мысаллар чагаларың өзлерине тапдырыляр.

Гошма санларда илки улы санларың соңундан болса кичи санларың гетирилйәни ятланандан соң, гошма санлара дегишли хөдүрленйән санларда уланылян санлар улулык-икичилик тайдан дерңелйәр.

Гошма санларың уланылышы барада екары маглумат бериленден соң, окувчылара он билен йигирми арасындакы санлары айдытдырып гөрмели .Бу санлар айдыланда, йүзе чыкян фонетик өзгеришлери оларың өзлерине тапдырмалы. Ол (он) сөзи өзбашдаклыгына уланыланда, ондакы (о) чекимлисиниң узын айдыляндыгы, эмма бу сөз гошма саның составында геленде, онуң чекимлисиниң гысга айдыляндыгыаныкланяр.

Бу ишлериниң ызы билен мугаллым мысалларда (он билен йигирминиң арасындакы санларда) гошма саның икинжи компоненти болуп гелен санларың сеслериниң айдылышында йөзе чыкян өзгериши такыкламага гечйәр. Окувчылар (бир) сөзи гошма саның составында геленде, ондакы (и) дар чекимлиниң узын айдыляндыгыны беллейәр: о:н+бир - он би:р.

Мугаллым бу дерңемелери жемләп, шейле нетиже чыкаряр. Санлардан (он) (о:н) гошма саның составында уланыланда, онуң (о) чекимлиси гысга айдыляр, эмма (бир) сөзи гошма санларда онлуклардан соң геленде, ондакы (и) узын айдыляр.

Санларда йүзе чыкян фонетик өзгеришлер узын чекимлисиз диалектде гепленйән окувчылара эне дилини окатмакда айратын әхмиетлидир. Бу ягдайда мугаллым гошма санлары нәдогыр айдян окувчылары хасаба алып, олар билен йөрүте иш алып бармалыдыр.

Мукдар ве тертип санлары беян эдилжек боланда, саның сораглары барада берлен маглуматлара эсасланып, маны тайдан мукдар ве тертип санларың арасындакы тапавуды окувчыларың гатнашмагы билен барлап гөрмели. Шу ишлер гечириленден соң, (нәче? диен сорага жогап болян санлара мукдар сан, нәченжи? ве хайсы? диен сораглар жогап болуп, предметлериң бир-биринден өң я соң гелйәндигини гөркезйән санлара хем тертип сан дийилйәндигини кесгитлеме хөкмүнде дүшүндирилйәр.

Санларың язув дүзгүнини өвретмек. Санлары гөркезйән сөзлериң орфографияның чылшырымлы кадалары билен багланышыклы тарапы гаты чәкли. Ол сөзлериң саны 20 сөзден артмаяр: бир, ики, үч, дөрт, бәш, алты, еди, секиз, докуз, он, йигирми, отуз, кырк, элли, алтмыш, етмиш, сегсен, догсан, йүз, мүң.

Бу санларың икинжи богундакы дар чедимлисиниң дүшйәни ек. Оларың бәш санысы чекимлиси додакланянбир богунлы сөз: он, үч, дөрт, йүз, мүң. Бу бәш сөзүң бири егын (он), бейлекилери болса инче. Екаркы бәш сөзден биринжи богны дар чекимли болан гошулмаларың көмеги биленсөз ясаланда, гошулманың биринжи дар чекимлисиниң додакландырылып язылмалы болжакдыгы дүшнүклидир.

Санларың язув дүзгүни билен багланышыклы болан кадалары ашакдакы тертипде билйәрис:

1. Гошма санлар гошулман языляр: он ики, отуз бәш, йүз кырк еди ве ш. м.

Бу хили санлар эдараларың, газет-журналларың гошма атларының гошулман язылышларына меңзеш, шонуң үчин хем санлар гечиленде, екаркы гошма атларың язув кадасы билен деңешдирилмелидир.

2. Бир богунлы болуп, чекимлиси додакланян бәш саны сөзлерден (үч, дөрт, йүз, мүң, он) тертип сан ясаланда, дөрт саны инче сөзе (үч, дөрт, йүз, мүң) (-үнжи) аффикси гошуляр: үчүнжи, дөрдүнжи, йүзүнжи, мүңүнжи. Эмма (он) сөзүне (-унжы) гошулмак билен тертип сан ясаляр: он + унжы - онунжы. Шу айданларымыз билен тертип санларда дар додак чекимлилериң язувына дегишли кадалар гутаряр.)

Екаркы бәш сөзден бейлеки санлардан чекимли билен гутарян бәш сөзе (ики, алты, еди, йигрими, элли) (-нжы, -нжи) гошулмак аркалы тертип сан ясаляр. Бу бәш сөзүң хем дөрдүси инче (ики, еди, йигирми, элли). Булара екаркы гошулмаларың инче варианты гошуляр: ики + нжи - икинжи, еди + нжи - единжи, йигрими + нжи - йигриминжи, элли + нжи - эллинжи. Эмма галан бир сөз егын боланы үчин, оңа (алты сөзүне) егын аффикс гошуляр: алты + нжы - алтынжы.

Галан бейлеки санларың инчеси (-нжы) аффикси гошуляр. Инче санлара мысал: бәш + нжи - бәшинжи, секиз + инжи - секизинжи ве ш. м. Егын санлара мысал: докуз + ынжы - докузынжы, кырк + ынжы - кыркынжы ве ш. м.

Бу кадалар дүшүндириленде, инче-егынлыгың сазлашыгы, дар додак чекимлилериң язув дүзгүни гайталаняр. Ол кадаларың тертип санларың язувында нәхили уланыляндыгы окувчылара практикада гөркезилмелидир.

Сан цифр билен языланда, тертип сан ясайжы аффикс билен цифриң арасында дефис гоюлуп, санларың чекимли я-да чекимсиз билен гутаряндыгына гарамаздан, инче сөзе (-нжи), егын сөзе хем (-нжы) аффикслери гошуляр: 5-нжи, о-нжы ве ш. м.

Санларың цифр билен язылмагы барада ашакдакы ятламалара үнс бермек зерурдыр:

Ятлама 1. Цифрден соң нокат я-да яй гоюлса, цифриң ызындан (-нжы, -нжи) язлмаяр: 1. Атаев, 2. Мередов, е. Сыпат ясайжы ве ш. м.

Ятлама 2. Тертип санлар рим цифры билен гөркезилип, айыклайжы ролунда уланыланда, онуң ызындан тертип сан гошулмасы ве дефис гоюлмаяр: V клас, X888 гурултай ве ш. м.

Ятлама е. Рим цифри билен гөркезилйән тертип санлар адам атларыны айылап геленде, хас атдан соң языляр. Петр 8 ве ш. м.

Ятлама 4. Рим цифри (арап цифри-де) ат сөзлеминиң ерине уланыланда, онуң ызындан нокат гоюляр: X. Атларың дүшүм билен үйтгейши. V. Сөз топарлары ве ш. м.

Санларың Бейлеки гөрнүшлерине дегишли язув кадалары тиркеш сөзлериң, атларың сыпатларың ве ш. м. дүзгүнлери ялыдыр.

Ашакдакы санларың окадылышына дегишли сапагың гидишинден бөлеклер берйәрис.

Мугаллым:

- Сада ве гошма сөзлери ким айдып бержек?

Окувчы:

_ Диңе бир сөзден ыбарат болан сөзе сада сөз ве составында бирден көп сөз болса хем гошма сөз дийилйәр~ сада сөзе мысал: китап, галам, депдер ве ш. м. гошма сөзе мысал: аякгап, екегапан, келлебашаяк, ве ш. м.

Мугаллым:

_ Санлар хем шу сөзлер ялы сада ве гошма болуп билйәрлер. Мен клас тагтасына бирнәче сан язжак, оларың хайсысыныңсада ве хайсыларының гошулмадыгыны айдып бериң.

Мугаллым шу санлары тагта язяр: он, йигрими бәш, дөрт, кырк еди, ики йүз он докуз, отуз.

Окувчы:

_ Сизиң клас тагтасына язан санларыңыздан: он, дөрт, отуз сада сан, чүнки булар диңе бир сөзден ыбарат. Бу санлардан бейлекилер, ягны йигрими бәш, кырк еди, ики йүз он докуз хем гошма сан, чүнки оларың хер бири бирнәче сөзден дүзүлипдир.

Мугаллым:

_ Бу айданларыңыз догры. Чекимлилериң узын ве гысга айдылышыны ким айдып бержек?

Окувчы:

_ Түркмен дилинде чекимлилер узын я гысга айдыляр. Ол сеслериң узын - гысга айдылмагы сөзүң манысына тәсир эдйәр: пил (хайван), пи:л (гурал), бил (билмек), би:л (эндамың белли ериниң ады) ве ш. м.

Мугаллым шу гөркезме эсбапда язылан санлары клас тагтасының янындан асяр.

. бир, он

он бир он алты
он ики он еди
он үч он секиз
он дөрт он докуз
он бәш

йигрими бир, отуз бир,
кырк бир, элли бир. . .

Мугаллым:

_ Шу гөркезме эсбапда язылан биринжи сетирдәки сада санлары өз яныңыздан айдып гөрүң, олардакы чекимлилериң узынлык-гысгалык тайдан нәхилидигини айдып бериң.

Окувчы:

_ Гөркезме эсбапда ики саны сада сан бар. Оларың биринжисинде, ягны (бир) сөзүндәки дар чекимли гысга айдыляр. Эмма (он) сөзүндәки гиң додак чекимли узын айдыляр.

Мугаллым:

_ Гөркезме эсбабың биринжи сүтүниндәки биринжи гошма саны өз яныңыздан айдып гөрүң, бу санлар гошма сөзүң составына гиренсоң, оларда нәхили фонетик өзгеришиң эмеле гелйәндигини тапың.

Окувчы:

_ Бу гошма саны эмеле гетирен (он) сөзүниң гиң додак чекимлиси өң узын айдылярды, эмма ол хәзир гысга айдыляр. Гошма саның икинжи сөзи болан (бир) сөзи хем гошма саның составына гиренсоң, онуң өң гысга айдылян дар чекимлиси узын айдыляр. Диймек, (он)
ве (бир) санларың бу ерде айдылышы өзбашдак уланылышындан тапавутлы, ягны аслында узын айдылян чекимли гошма саның составында геленде, гысга ве өзбашдаклыкда гысга айдылян саның хем чекимлиси гошма саның ичинде узын айдыляр.

Мугаллым:

_ Гөркезме эсбабындакы (он бир) билен (йигриминиң) арасындакы гошма санлары хем гөзден гечирип гөрүң, оларда йүзе чыкян фонетик айратынлыгы айдып бериң.

Окувчы:

_ Бу гошма санларда (он) сөзүниң (о) сеси гысга айдыляр, эмма гошма саның икинжи бөлеги болан, ики, үч, дөрт ве бейлеки сада санларың айдылышында хич хили өзгериш йүзе чыкмаяр.

Мугаллым:

_ Диймек, бу гөренлеримизде (он) билен (бир) саны гошма сөзүң составына гиренде, чекимлилериң айдылышы үйтгейәр. Хәзир (бир) сөзүни бейлекионлуклар билен хем уланып гөрүң, оларда йүзе чыкян үйтгешиклиги айдып бериң.

Окувчы:

_ (Бир) сөзи бейлеки онлуклар билен уланыланда хем онуң дар чекимлисиузын айдыляр: йигрими бир, алтмыш бир ве ш. м.

Мугаллым:

_(Бир) саныны йүзлүклерден соң гетирип гөрүң, шейле ягдайда онуң чекимлисиниң айдылышында нәхили үйтгешиклик эмеле гелйәр?

Окувчы:

_ Шейле ягдайда бу сөзүң чекимлисиниң айдылышында хич хили өзгериш эмеле гелмейәр: йүз бир.

Мугаллым:

_ Бирден он бире ченли санлары йүзлүклериң ве мүңлүклериң өңүнден гетириленде, оларың сеслериниң айдылышларында үйтгешиклик йүзе чыкармы?

Окувчы:

_ Ол хили санлар йүзлүклериң ве мүңлүклериң өңүнден гетириленде, чекимлилериң айдылышында хич хили өзгериш эмеле гелмейәр.

Бу сораг-жогаплардан соң мугаллым айданлары жемләп, (бир) ве (он) сөзлерде эмеле гелйән өзгеришлери дегишли мысалларың үсти билен гайталадяр ве дегишли нетиже чыкардяр

Мугаллым окувчыларың дүшүнмедик сорагларына жогап берип өе иш табшыряр.

Сораглар ве юмушлар

1 Санлар дийип нәхили сөзлере айдыляр?

2 Санлары өвретмекде нәхили усуллардан пейдаланмак болар?

3 Санлар гурлушы боюнча нәхили топарлара бөлүнйәр?

4 Мукдар сан дийип нәхили санлара айдыляр?

5 Тертип санлар нәхили гошулма аркалы ясаляр?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.

ЧАЛЫШМАЛАРЫ ӨВРЕТМЕГИҢ ЁЛЛАРЫ

План

1. **Чалышмалар барада умумы маглумат.**
2. **Чалышмаларың үйтгейишлерини өвретмек**

Даянч дүшүнжелери: Чалышмалар, чалышмаларың гөрнүшлери, чалышмаларың үйтгейишлери, чалышмаларың йөңкеме билен үйтгейишлери, чалышмаларың дүшүм билен үйтгейишлери.

Чалышмалар өвретмеси чылшырымлы темаларың биридир, чүнки олар ат ве бейлеки сөз топарларының кәбири ялы предмети аңлатман, адың, саның ве ш. м. деригине уланыляр. Конспект я-да гүррүңиң гидиши гөркезмесе, чалышманың киме, нәмә дегишлидигини аныкламак мүмкин болмаяр.

Екаркы меселелери назара алып, чалышманың нәмеден ыбаратдыгы окувчылара дүшүндирилжек боланда, илки башлангычда гечиленлери оларың ятларына салып гайталамалыдыр. Ондан соң ашакдакы ялы тексти хөдирләп, онда уланылан чалышмалары тапдырып олрың хайсы сөз топарының дерегине уланыландыгыны аныкламалыдыр.

Дерңев үчин текст. Бизиң арамызда диңе бир адам харбы гуллыкда дәлди. Ол отуз бәш яшлар чемесиндеди ве шонуң үчин биз оны гарры хасаплаярдык. Онуң көпи гөрендиги себәпли, ол көп бабатда бизден артыкмачды: мунуң хем үстүне онуң хемише йүзүниң агырлыгы ве дузлы дили бизиң яш акылларымыза гүйчли тәсир эдерди. (А. С. Пушкин, (Атыш)).

Мугаллым текстдәки~ (биз, ол, шуның, биз, оны, оның, ол, муның, онуң, бизиң) ялы чалышмаларың хайсы сөзүң дерегине уланыландыгыны такыкладяр. Контекстде болмаса, оларың хайсы предмете дегишлидигини билмек болмаяндыгыны билйәр.

Екаркы ишлериң ызы билен чалышманың кесгитлемесини чагаларың өзлерине шейле тертипде айдыляр: (Атларың, сыпатларың ве санларың дерегине уланылян сөзлере чалышма дийилйәр).

Чалышмаларың хиллери дүшүндириленде оларың кәбириниң манысы ве сөзлемде ерине етирйән функциясы билен окувчылары танышдырмак зерурдыр.

Ат чалышмаларың биринжи ве икинжи йөңкемелере хас атларың ерине уланып, биринжи йөңкеме геплейән адамыны гөркезйәр, икинжи йөңкеме болса диңлейжи шахсы аңладяр. :чүнжи йөңкеме хем адам адының, хем бейлеки сөзлериң дерегине уланыляр. Соңкы ягдайда гөркезме чалышмасына өврүлйәр. Адам адының дерегине геленде гүррүңе гатнашмаян шахсы гөркезйәр.

Бу чалышмалар сөзлемде атларың ерине етирйән функциясында гелип билйәр.

Екаркы ягдайлар беян эдиленде, ичмнде ат чалышмасы болан сөзлемлер мысал хөкмүнде океувчылара хөдүрленйәр, сораг - жогап аркалы оларың адамы я-да башга предмети, менлик, сенлик ве онлук йөңкемелери аңладышы тапдырыляр.

Сораг чалышмалары эсасан прдмет, онуң хили, саны хакда я-да херекетиң орны вагты, хили ве ш. м. хакдакы совалы аңладяр.

Бу чалышманың беянында онуң предмети, предметиң хилини ве саныны я-да херекетиң орнуны, вагтыны ве хилини гөркезмек үчин нәхили совал бермек боляндыгы барада окувчылара дегишли маглумат бермек зерурдыр.

Екаркы меселелери дүшүндирилжек болнда мугаллым дегишли мысаллары окувчылара хөдүрлейәр, ондакы сораг чалышмаларының нәмәни аңладяндыгыны сораг жогап үсти билен аныклаяр. Айданларымызы гөркезмек үчин бирнәче мысалың ишленилишини гөрүп гечелиң.

Мугаллым:

_ Ол сөз нәмәни аңладяр?

Окувчы:

_ Ол сөз гелениң адамдыны аңладяр. Геплейән гелениң хайсы адамдыгыны билмек үчин совал берйәр.

Мугаллым гөркезме эсбабыны клас тагтасының янындан асып, онда язылан (нәхили китап алдың?) диен сөзлем барада шейле сораг берйәр:

_ Бу мысалдакы (нәхили) сөзи нәмәни аңладяр?

Оквчы:

_ Бу сөз китабың хилини билмек үчин берилйән сорагы аңладяр. Мугалым гөркезме эсбабындакы бейлеки сөзлемлери окувчылара анализлендирйәр ве сораг чалышмасының херекете дегишли болянларыны хем сораг-жогап аркалы аныкладяр.

Гөркезме чалышмаларының нәме үчин уланыляндыклары оларың атларындан хем мәлим боляр. Бу чалышмаларың лексики манысы ики хили боляр:

1. Якындакы предмети аңладянлар: бу, шу: 2.Узакдакы зады гөркезйәнлер: ол, шол. Булар хем ат чалышмалары ялы өзбашдак уланыляр, хем айыгыч хөкмүнде башга сөзлери айыклап гелйәрлер.

Гөркезме чалышмасының ат чалышмасының 888 йөңкемесе билен меңзеш болян ягдайыны өң гөрүпдик. Бу чалышманың уланылышы ве аңладян манысы ат ве сораг чалышмаларының беян эдилиши ялы болмалыдыр.

Гайдым чалышмасы диңе бир сөзден, ягны (өз) сөзден ыбарат . Бу сөз көпленч йөңкеме билен үйтгедилип уланыляр. Бу чалышма дүшүндириленде мысаллар аркалы онуң ат чалышмасының, атларың ве кәбир бейлеки сөз топарының дерегине гелйәндиги гөркезилмелидир.

Бу иш үчин мугаллым: (Китабы Оразың өзи окады. Шу сөзлери китабың өзинден окадым. Онуң өзи өй ишини оңат ерине етирйәр) диен ялы мысаллары окувчылара хөдүрләп, биринжи сөзлемде (Оразың) дерегине (өзи), икинжиде (китабың) ерине (өзүнде) ве үчүнжи сөзлемде хем (өзи) сөзүниң (онуң) диен ат чалышмасының дерегине уланыландыгыны субут эдип билер.

Еклук чалышмасы болан (хич) предметиң бардыгыны иңкәр этмеги аңладяр. Өзүниң иңкәр эдйән предметини гөркезйән сөзүни айыклап гелйәр: хич зат, хич вагт, хич хачан, хич ким, хич бир ве ш. м.

Бу чалышмалар гечиленде хем мугаллым дегишли мысаллары хөдүрләп, онуң аңладян манысыны ве уланылышыны мысаллардакы маныларына ве функцияларыны окувчыларың аңына етирмелидир.

Бейлеки чалышмалар хем екаркы тертипде дүшүндирилйәр.

Чалышмаларың үйтгейишлери. Чалышмаларың көпүси атлар ялы сан, йөңкеме, дүшүм билен үйтгейәрлер. Эмма буларың үйтгейши бирнәче ягдайда атларың үйтгейишлеринден тапавутланяр. Мысал үчин чалышма бир сөзи айыклап геленде йөңкеме билен үйтгемейәр.

Бу теманың дөшөндирилиши атларың дүшүм ве йөңкеме билен үйтгецшини гайталамак аркалы өңки гечиленлер билен багланышыкда алнып барылмалыдыр.

Чалышмаларың сан билен үйтгейши. Ат чалышмалары, сораг чалышмаларындан (ничик, ненең) еклук чалышмасы болан (хич) ве нәмәлим чалышмадан (бири) ялы чалышмалар сан гошулмасы ялы үйтгемейәр. Булардан бейлеки чалышмалар сан гошулмасы болен (-лар, -лер) билен үйтнейәрлер. Меселем: булар, кимлер, хайсылар, хачанлар, өзлери ве ш. м. Бу ягдайлар беян эдиленде, мугаллым атларың сан билен үйтгейшини гайталап, тәзе тема билен багланышдыряр.

Екарда ат чалышмаларының сан билен үйтгемейәндиги ятланды, бу ерде мугаллым ики зады айтмагы ятдан чыкармалы дәлдир. Биринжиден, ат чалышмаларындан (биз, сиз) көплүк дүшүнжәни аңладяр. Икинжиден, ат чалышмаларының көплүк сен оллук йөңкемеси көплүк сан дүшүнжесини аңлатмадан башга-да, онуң өзи (-лар) көплүк гошулмасының көмеги аркалы ясалан сөздүр.

Чалышмаларың йөңкеме билен үйтгейши. Ат чалышмалары ве сораг чалышмаларындан (хачан, ненең, ничик, нәхили) ялылардан бейлеки чалышмалар йөңкеме билен үйтгейәр: бу - муным, мунының, өз-өзи, өзүм ве ш. м.

Чалышмаларың бу хили үйтгейишлери хем өңки гечиленлер билен багланышыкда окувчыларың гатнашмагы аркалы дегишли мысаллары дерңемек эсасында дүшүндирилмелидир.

Екаркы гетирен мысалларымызда (бу) гөркезме чалышмасының йөңкеме билен үйтгәнде, онуң башындакы (б) чекимсизиң (м) чекимсизине өврүлмеги бар. Бу меселе билен гөркезме чалышмаларының язувында таншарыс.

Чалышмаларың дүшүм билен үйтгейши. Чалышмаларың көпүси шол дуршуна дүшүм гошулмасы биленүйтгейәр. Шол дуршуна үйтгемейәнлери хем белли йөңкемеде геленсоң, дүшүм гошулмасыны кабул эдип билйәр: мениң, кәбириниң ве ш. м. Бу ерде атларың дүшүм ве йөңкеме билен өйтгейши гайталанып, чалышмаларың үйтгейши билен деңешдирилмелидир. Ат билен чалышмаларың деңешдирилмегинденнетиже чыкарып, ики сөз топарының дүшүм ве йөңкеме билен үйтгейшиндәки тапавуды окувчылара тежрибе эсасында гөркезмелидир.

Ятлама. Сораг чалышмасындан ясалан нәмәлим чалышма дүшүм ве йөңкеме гошулмасы билен үйтгәнде, дүшүм ве йөңкеме гошулмасы кем ишлигиң өң янындан гетирилйәр. Бу чалышманың йөңкеме билен үйтгейшине мысал: нәмедир - нәмәмдир, нәмәңдир, нәмәдир, нәмәнидир веш. м. Нәмәлим чалышманың дүшүм билен үйтгейшине мысал: нәмедир, нәмәниңдир, нәмәдир, нәмәнидир, нәмеңедир, нәмедендир ве ш. м.

Екаркы ятламадакы ягдайда дүшүндириленде, йөңкеме ве дүшүм билен үйтгейән бу хили чалышмалар класда морфологик тайдан окувчылара анализ этдирилйәр. Анализиң нетижесинде окувчылар йөңкеме ве дүшүм гошулмаларының нәхили тертипде гошуляндыкларына гөз етирйәрлер.

Гөркезме чалышмаларың язув дүзгүнини өвретмек. Түркмен дилинде (ол, шол) гөркезме чалышмалары билен бирликде (о, шо) гөркезме чалышмалары хем уланыляр. Бу чалышмалар маны тайдан бир-биринден хич тапавутланмаяр. Эмма сан, йөңкеме ве дүшүм гошулмаларыны ол чалышмаларың диңе икинжи варианты кабул эдйәйр дийсек ялңышмарыс. Сан гошулмасына мысал: о+лар - олар~ шо+лар - шолар. Йөңкеме гошулмасына мысал: о+ным - оным~ шо+ным - шоным. Дүшүм гошулмасына мысал: о+нда - онда~ шо+нда - шонда~ шо+ндан - шондан ве ш. м.

Төркмен дилинде (о, шо, бу, шу) чалышмалардан бейлеки гөркезме чалышмалар додак чекимли билен гутарян сөзлердир. Түркмен дилинде додак чекимли билен гутарян бир богунлы сөз башга сөз топарларында ек. Шонуң үчин хем эелик дүшүмиң (-нуң) варианты гөркезме ве (о) ат чалышмасына гошуляр~ о+ нуң - онуң, шу+нуң - шунуң ве ш. м.

Гөркезме чалышмаларындан (бу) сан гошулмасыны кабул этмәнкә, йөңкеме ве дүшүм билен үйтгәнде, онуң башындакы б сеси м сесине өврүлип айдыляр, шейле хемм языляр:бу+ның - мумуң, бу+ның - мунның (муны:ң) ве ш. м.

Гөршүмиз ялы, гөркезме чалышмалары йөңкеме ве дүшүм билен өйтгәнде, өзлерине дегишли айратынлыклара эе болярлар. Бир тарапдан олара чекимсиз (н) билен башланян аффикслер гошуляр. Бу болса олары йөңкеме билен үйтгән сөзүң дүшүм гошумасыны кабул эдишине меңзедйәр. Икинжиден, биринжи богнунда додак чекимли бар боланы үчин, гошулманың биринжи богнундакы дар чекимли узын айдылмадык еринде додакландырылып языляр. Эмма икинжи богна дүшйән дар чекимли узын айдыланда хем додакландырылман языляр. ()()(Бу меселелериң хеммеси беян эдиленде, өңки гечиленлер билен (өңкеме ве дүшүм,

йөңкеме билен үйтгейән сөзүң дүшүм билен үйтгейши ве ш. м.) билен баглылыкда дүшүндирилип, окувчыларың озал гөрүп гечен материалларына даянылмалыдыр.

Бейлеки сөз топарларындан болан сөзлериң чекимли билен гутарянлары йөңкеме билен үйтгәнлеринде, (-м, -ң, -сы, -си, -мыз, -миз, -ңыз, -ңиз, -сы, -си) аффикслерини кабул эдйән болсалар, гөркезме чалышмалары (-ным, -ним, -нусы, -нымыз, -ныңыз, -нусы) гошулмалары билен үйтгейәрлер. Гөркезме чалышмаларының хеммесиниң чекимлилери егын, шоңа гөрә, оларың кабул эдйән гошулмаларыхем егын боляр. Ондан башга-да бу гошулмалары бейлеки сөзлери кабул эдйән гошулмалары билен деңешдиренимизде, форма тайдан хем оларың арасында эсасы тапавудың бардыгыны гөрмек кын дәл. Соңкы гошулмаларың башындакы (-ны,), өң беллэп гечишимиз ялы, чекимли билен гутарян бейлеки сөз топарына гошулян аффикслериң өңүнден гетирилмейәр.

Йөңкеме билен үйтгейән гөркезме чалышмаларының язылышыны гөркезйән схема

Йөңкемелер	бу		ол	
	бирлик	көплүк	бирлик	көплүк
Менлик	муным	мунымыз	оным	онымыз
Сенлик	муның	муныңыз	оның	оныңыз
Оллук	мунысы	мунысы	онусы	онусы

Бу чалышмалар дүшүм билен хем үйтгәнде, бирнәче өзгеришлере сеевар болярлар. Олар вагт-орун, чыкыш дүшүми билен үйтгәнлеринде, бейлеки сөзлере гошуряр дүшүм гошулмасы билен дүйп сөзүң арасындан бир саны (н) артдыряр: о+ндан - онда, шу+нда - шунда, о+ ндан - ондан, шу+ндан - шундан ве ш. м. Эмма йөнелиш дүшүминде (-а) гошулманың дерегине (-ңа) уларыляр: о+ңа - оңа, бу+ ңа - муңа. шуның үчин мугаллым гөркезме чалышмаларының дүшүми билен үйтгейшини беян эденде бейлеки сөз топарларының дүшүм билен үйтгейшиниң язув дүзгүни билен деңешдирмелидир.

Дүшүм билен үйтгейән гөркезме чалышмаларының язувыны гөркезйән схема

Баш дүшүм	бу	о	шо
Эелик дүшүм	муның	онуң	шуның
Йөнелиш дүшүм	муңа	оңа	шуңа
Еңиш дүшүм	муны	оны	шоны
Вагт-орун дүшүм	мунда	онда	шонда
Чыкыш дүшүм	мундан	ондан	шондан

Шу еред гөркезме чалышмаларының язув дүзгүни геччилйән сапакдан бөлеклер берйәрис.

Сапагың темасы. Гөркезме чалышмаларының язув дүзгүни.

Мугаллым:

- Түркмен дилинде (ол, шол) гөркезме чалышмаларының башга гөрнүшде уланылян варианты бармы?

Окувчы:

- Бу гөрекзме чалышмалары билен бир хатарда түркмен дилинде (ол) ерине (о), (шол) дерегине хем (шо) уланыляр.

Мугаллым:

_ Диймек, түркмен дилинде бу гөркезме чалышмаларының ики варианты бар. Бу айданларыңыз догры. Хәзир олара көплүк сан гошулмасыны нәхили кабул эдишини ким айдып бержек?

Окуувчы:

_ Бу гөркезме чалышмаларының биринжи варианты, ягны (ол, шол) көплүк сан гошулмасы билен үйтгемейәр. Көплүк сан гошулмасына оларың икинжи варианты , ягны (о, шо) кабул эдйәр: о+лар - олар: шо+лар - шолар.

Мугаллым:

_ гөркезме чалышмаларындан (бу, о, шо) өзлериниң богунларының хили тайдан нәхили сөз?

Окувчы:

_ Бу чалышмалар бир богунлы сөз. Оларың богунлары ачык.

Мугаллым:

_ Бу чалышмаларың ачык богңунларындакы чекимлилер чекимлилериң хайсы топарына гирйәр.

Окувчы:

_ Бу чалышмаларың соңларындакы чекимлилериң хеммеси додак чекимли.

- Мугаллым:

Бейлеки сөз топарларында шу чалышмалар ялы додак чекимлә гутарян бир богунлы сөз бармы?

Окувчы:

_ Бейлеки сөз топарларында додак чекимли билен гутарян сөз ек.

Мугаллым:

_ Бу чалышмалар чекимлиси додакланян бир богунлы сөз. Бу хили сөзлере гошулян гошулмаларың биринжи богунындакы дар чекимли сөзүң икинжи богнуна дүшүнжек. Шу хили гошулманың биринжи богунындакы дар чекимлини нәхили язмалы болар?

Окувчы:

_ Бу чалышмалара гошулян гошулмаларының биринжи богунындакы дар чекимли гысга айдылса додакландырылып, узын айдыланда хем додакландырылман язылмалы болар.

Мугалллым:

_ Бу чалышмалары менлик йөңкеме билен үйтгедип, клас тагтасына языӊ:

Окувчы: (о+ның - оның: шо+ным - шоным) диййп, тагта язяр.

Мугаллым бу сөзлериң икинжи богуна дүшен дар чекимлиниң нәме үчин додакландырылман языландыгыны сораяр. Окувчы болса икинжи богна дүшйән дар чекимлиниң узын айдыляньлыгы үчин додакландырылман язяндыгыны айдяр.

Екаркы меселелер аныкланандан соң сораг-жогап ене-де довам этдирилйән.

Мугаллым:

_ Бу гөркезме чалышмалары йөңкеме билен хем үйтгедип гөрелиң, олары ким вагт-орун ве чыкыш дүшүминде гетирип бержек?

Оуквчы:

_ Бу гөркезме чалышмалары вагт-орун ве чыкыш дүшүминде гетирсек: о+нда - онда, шо+нда - шонда, о+ндан - ондан, шо+ ндан - шондан.

Мугаллым:

_ Шу гөркезме чалышмаларының вагт-орун ве чыкыш дүшүмиң гошулмасыны кабул эдишиң атларың дүшүм гошулмасыны кабул эдиши билен нәхили тапавут бар?

Окувчы:

_ Бу гөркезме чалышмаларының вагт-орун ве чыкыш дүшүмининң гошулмасыны кабул эдиши йөңкеме билен үйтгейән сөзүң вагт-орун ве чыкыш дүшүмининң гошулмасыны кабул эдиши йөңкеме билен үйтгән сөзүң вагт-орун ве чыкыш дүшүм гошулмасының кабул эдишиндәки ялы сөз билен гошулманың арасында (н) сеси артдырыляр.

Мугаллым:

_ Чекимли билен гутарян атларың кабул эдйән эелик дүшүм гошулмасының хайсылардыгыны ким айдып бержек?

Окувчы:

_ Чекимли билен гутарян атларың кабул эдйән эелик дүшүм гошумалары: (-ның, -ниң).

Мугаллым:

_ Нәме үчин атларың кабул эдйән гошулмаларының дар чекимлисининң додакланян варианты ек?

Окувчы

_ Түркмен дилинде ачык богунлы чекимлиси додакланян бир богунлы сөз ек. Шуның үчин бу гошулманың дар чекимлиси додакланян сөзүниң икинжи богнуна дүшүнжек дәл.

Мугаллым:

_ Екарда гөркезме чалышмаларының бир богунлы болуп, додак чекимлилери ачык богына дүшйәндигини гөрдүк. Бул сөзлери эелик дүшүмининң гошулмасының хайсы вариантыны гошмалы боларыс?

Окувчы:

- Бу чалышмалара эелик дүшүмиң гошулмасының дар чекимлиси додакланян вариант гошулмалы, чүнки бу гошулманың дар чекимлиси биринжи богны додакланян сөзүң икинжи богунына дүшүп, гысга айдыляр. Биринжи богнунда додак чекимли болуп икинжи богнундакы дар чекимлиси гысга айдыланда, икинжи богундакы дар чекимлиниң додакландырыляндыгыны өң гөрүп гечипдик.

Екаркы тертипде гөркезме чалышмаларының орфографик өзгеришлер аныкланяр ве окувчылара дүшүндирилйәр.

Сораглар ве юмушлар

1. Чалышма дийип нәмә айдыляр?
2. Түркмен дилинде нәче саны чалышма бар?
3. Чалышмалары окатмакда нәхили усуллардан пейдаланмак болар?
4. Чалышмаларың үйтгейишлери нәхили?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.
2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.
3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.
5. Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.

ИШЛИКЛЕРИ ӨВРЕТМЕГИҢ УСУЛЛАРЫ.

План

1. **Ишликлер барада умумы маглумат бермек**
2. **Тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишликлери өвретмек.**
3. **Ишлигиң гайдым дережесини өвретмек.**
4. **Ишлик формаларыны өвретмек**
5. **Сада ве гошма ишликлери өвретмек.**

Даянч дүшүнжелер:. Ишликлер, оларың бейлеки сөз топарларындан айратынлыгы, Ишликлер барада умумы маглумат бермегиң усуллары, гөркезме гураллар, Тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишликлериң өвредилиши, Ишлик дережелери, ишлигиң дүйп дережеси, ишлигиң шәриклик дережеси, ишлигиң йүклетме дережеси, ишлигиң өзлүк ве гайдым дережелери, Ишлик формаларыны өвретмегиң ёллары.

Ишликлер сөз топарларының иң улыларының бири боланы үчин, V8 класда оңа эп-эсли сагат берилйәр. Бу улылык онуң составына гирйән сөзлериң санының көплүгиниң эсасында дәл-де, онуң формаларының дүрли-дүрли болянлыгы үчиндир.

Башлангыч класлардан-да окувчылар ишликлер билен танышярлар. Эмма V8 класың морфологиясында башлангычда гечиленлер гиңелдилйәр, тертибе салыняр.

Бу тема гечилип башланжак боланда, сөз топарлары ве шу вагта ченли хайсы сөз топарының гечиленлиги окувчылара гайталандырыляр.

Теманың өзи дүшүндириленде ишликлер билен багланышыклы бирнәче эсасы меселелер барада окувчылара дүшүнже бермек зерурдыр. Ол меселелер ашакдакылардан ыбаратдыр: гымылды-херекет, ягдай, заман, гымылды-херекети ерине етирйән зат я предмет. Ишлик барада умумы маглумат бериленде екаркы меселелер хакда окувчылар дегишли дүшүнже алмалыдырлар.

Гымылды- херекет еңиш дүшүми гечиленде хем агзаляр. Бу ерде-де еңиш дүшүминиң гымылды херекет билен багланышыклы ерлери окувчылара гайталадыляр. Онуң ызы билен ишликлере дегишли болан гымылды -херекет ве ягдай гиңелдилип белли система салыняр.

Ишликлерде гымылды-херекет гиң дүшүнжәни өз ичине аляр. Кәбир ишликлер предметиң бир ерден башга бир ере орнуны үйтгедйәнини аңладяр: бармак, гелмек. Бирнәче ишликлер болса предметиң орун тайдан ериниң үйтгейәнини гөркезмән, предметиң гөврүминиң улалып я кичелйәндигини билдирйәрлер: өсмек, солмак. Ишликлериң башга бир топары болса предметиң өңки дуран еринден екары галяндыгыны, галандан соң, херекетини довам этдирйәндигини аңладяр: учмак, бөкмек ве ш. м.

Хемме ишликлер херекети я-да гымылдыны гөркезмейәр. Оларың бир топары херекети дәл-де херекет билен багланышыклы болман ерине етирилйән иши аңладяр. Бу хили ишликлераркалы бир иши ерине етириленде, предметиң орнунда хич хили өзгериш йүзе чыкмаяр, предмет бир болан ягдайынданүйтгемән галяр: ятмак, дурмак ве ш.м.

Бу ишликлер предметиң бир дуршыны гымылды-херекет билен багламан гөркезйәнлиги үчин, ол ишликлере предметиң ягдайыны аңладянлар дийилйәр.

V8 класда ишликлериң аңладян гымылды-херекети ве аңладян ягдайы беян эдиленде, мысал хөкмүнде хөдүрленйәнишлигиң манысының нәмеден ыбаратдыгыны, еңиш дүшүминде гөршүмиз ялы, аныклатмалы. Бу иш үчин илки бир ерден башга бир ере орун үйтгетмеги аңладян ишликлермысал хөкмүнде хөдүрленйәр, ондан соң бейлеки гымылды-херекети билдирйән ишликлер дерңелип гөрүлйәр. Шейле ишлериң ызындан болса предметиң бир болшуны, ягны ягдайыны аңладян ишликлериң нәмәни билдирйәндигидерңелип гечилйәр.

Ишлик барада маглумат берилйән дөвүрде, заман аңладышы догруда хем дүшүнже бермек зерурдыр. Мунуң үчин дерңелйән мысалда уланылан ишлигиң заманына дегишли сораг берип, онуң хайсы заманда ерине етирилйндигини, етирилендигини я-да етирилжекдигини аныкламалы.

Ишликлериң ене-де такыкланмалы задының бири - онуң адам я-да башга бир предмет тарапындан ерине етирилйәнлигидир. Ишликлериң көпүсини (гайдым дережеси ве шахссыз ишликлерденбейлекилери) ерине етирйәни дүшүндирмек үчин дегишли мысалы окувчылара хөдүрлемели. Сөзлемде уланылян ишлиги кимиң я-да нөмөниң ерине етирендигинисораг-жогап үсти билен аныкламак мүмкин Бу иш үчин мугаллым: (Ораз китап алды. Ол өз китабыны окаяр) диен мысалларда гетирилен (алды) ве (окаяр) ишликлери сораг аркалы окувчылара (ким алды, китабы ким алды я-да алмак херекетини ерине етирйән ким?) диен ялы сораглары берйәр. Окувчылар хем: (Ораз алды, китабы Ораз алды, алмак ишлигини ерине етирен Ораз) ялы жогаплары берйәрлер. Шуның ялы сораг-жогап эсасында (окады) диен херекети хемерине етирениң (олдугы) такыкланяр.

Екаркы тертипде ишликлере дегиши умумы маглумат бериленден соң, мугаллым ишликлериң эсасы айратынлыкларың хайсылардан ыбаратдыгыны санап, жемлейәр. Шундан нетиже чыкарып, ишликлериң кесгитлемеси ашакдакы тертипде беян эдилйәр: (**Гымылды-херекети я-да ягдайы билдирйән сөзлере ишлик дийилйәр**) Меселем: гелди, гитди, ишледи, отурды, дурды ве ш. м.

Мугаллым мысал гетирен ишликлериниң аңлаян гымылды-херекетиниң нәмеден ыбаратдыгыныокувчылара аныкладяр.

Окувчылар ишликлериң сораглары барада башлангычда садажа дүшүнже алярлар. VI класда мугаллым ол дүшүнжелери гиңелдйәр. Мысал үчин, ишликлериң кесгитлемесинден соң гетирилен ишликлере дегишли нәхили сораглары берип болжакдыгыны окувчылардан сораяр.

Мугаллым:

_ Ишлигиң кесгитлемесини беян эденимизде, гетирен мысалларымыздакы: (гелмек, гитмек) ишликлерине дегишли нәхили сораг бермек мүмкин?

Окувчы:

_ Бу ишликлере (нәме этжек?) дине сорагы бермек боляр.

Мугаллым:

_(Ишлемек, отурмак, дурмак) ишликлери нәхили сораглара жогап берйәрлер?

Окувчы:

_ Бу хили ишликлер хем (нәме этмек) диен сораглара жогап берйәрлер. Меселем: ишлемек - нәме этмек? Отурмак - нәме этмек? Дурмак - нәме этмек?

Мугаллым:

- Бу ишликлер белли йөңкемеде гелсе я белли адама дегишли болса-да, шу сораглар берилйәрми?

Окувчы:

- Шу хили ягдайда-да екаркы сораглар берилйәр. Эмма берилйән сораг ишлик хайсы йөңкемеде я-да адама дегишли болса сораг хем шол йөңкемеде я-да шол адама дегишли эдилип гетирилйәр. Меселем: Мен гелдим - мен нәме этдим? Ораз баржак - Ораз нәме этжек? Дурды ишлейәр - Дурды нәме эдйәр? Черкез дурды - Черкез нәме этди? Сона дуряр - Сона нәме этйәр? Мая ятанок - Мая нәме эденок?

Тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишликлери өвретмек. Окувчылар еңиш дүшүми гечиленде, ишлик аркалы йүзе чыкян херекетиң башга бир предмете гечйәни билен танышярлар. Ондан башга-да ишлик барада умумы маглумат бериленде, оларың гымылды-херекет ве ягдай аңладышы беян эдилйәр. Тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишликлер дүшүндириленде хем екаркы меселелериң икиси хем окувчыларың гатнашмагы аркалы долы гайталаныляр, тәзе тема билен багланышдырыляр.

Бу тема VI класда 4 сагат берилйәр. Ол сагатларың көпүсини тәсирини гечирйән ишликлере сарп этмек болар, чүнки окувчылар ишликлериң бу топарыны өврененлериңден соң, тәсирини гечирмейәнлерини дүшүндирмекде хич хили кынчылык дөремейәр.

Тәсирини гечирйән ишликлери дүшүндирмек үчин екарда агзалан темалары гайталамагың үсти билен хем бу хили ишликлериң тәсириниң башга предметлере гечйәндигини субут эдилйәр. Бу айданларымыз тәсирини гечирмейән шиликлер айры-айрылыкда дүшүндирилмелидир диен пикири гөркезмейәр. Онуң терсине, сапак тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишликлер бир-бири билен деңешдирмек эсасында алынып барылмалыдыр. Бу максат үчин мугаллым ичинде тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишлик болан мысаллары окувчылара хөдүрлейәр. Окувчылар болса ол ишликлер аркалы гөркеилйән гымылды-херекетиң нәмеден ыбаратдыгыны айдып берйәрлер. Еңиш дүшүминден алан дүшүнжелериниң эсасында тәсирини гечирйән ишликлериң херекетиниң нетижесиниң башга бир предмете гечйәндигини субут эдйәрлер.

Тәсирини гечирмейән ишликлериң хем аңладян херекетиниң нәмедиги такыкланяр, окувчылар бу хили ишликлериң үсти билен гөркезилйән гымылды-херекетиң я-да ягдайың башга бир предмете гечйәндигине гөз етирйәрлер.

Мугаллым шулар ялы дерңевден нетиже чыкарып, биринжи типдәки ишликлере тәсирини гечирйән, икинжи типли ишликлере хем тәсирини гечирмейән ишлик дийилйәндигини мәлим эдип, оларың кесгитлемесини окувчылара айдып берйәр.

Мугаллым:

_ Ишлик билен бейлеки сөз топарларының арасындакы эсасы тапавуды айдып бериң!

Окувчы:

_ Ишлик белли заманда йүзе чыкан, чыкян, чыкжак гымылды-херекети я-да ягдайы аңладяр. Ишликде гөркезилйән гымылды-херекет я-да ягдай көпленч белли бир адам я-да белли бир предмет тарапындан ерине етирилйәр.

Мугаллым:

_ Ишликлериң үсти билен гөркезилйән гымылды-херекет я-да ягдайың нәхили тертипде йүзе чыкяндыгына дегишли мысал гетириң.

Окувчы:

_ Кәбир ишликлер адамың я-да предметиң орнуның бир ерден башга ере үйтгейәндигини аңладяр: Черкез Небитдагдан гелди. Бу мысалдакы (гелди) диен ишлик (Черкезиң) Небитдагдан ограп, геплейән я-да язян адамың дуран ерине

я-да яшаян шәхерине, обасына етендигини билдирйәр. Башга бирнәче ишликлер бир ерден башга бир ере орун үйтгетмеги дәл-де, гымылды-херекети ерине етирйән адамың, предметиң белли эндамының бир ере сүйшмегини, орун үйтгетмегини я-да өзлериниң дуран еринде орун үйтгетмән, ерине етирйән ишликлерини гөркезйәр. Ишликлериң бирнәчеси болса адамың я-да предметиң гымылдаман, ерине етирйән ишини аңладяр.

Мугаллым:

_ Бир ерден башга ере орун үйтгетмеги, орун үйтгетмән, предметиң эндамының я-да бөлегиниң орнуның үйтгемеги нетижесинде йүзе чыкян херекети ве хич хили гымылды билен багланышыксыз ерине етирилйән иши гөркезйән ишликлери ким мысал гетирип бержек?

Окувчы:

-Бир ерден башга бир ере тарап орун үйтгетмеги гөркезйән ишликлере мысал: бармак, гелмек. Бу ишликлер бир ерден башга тарапа гитмеги билдирйәр. Ырынмак, эгилмек, депмек ялы ишликлер ишини ерине етирйәниң бир ерден башга ере гидйәнини дәл-де дуран еринде амала ашырян гымылдысыны гөркезйәр. Мысал үчин, (эгилмек) дийленде, бир ерде дуран задың ашакы бөлегиниң дуран еринден үйтгемән , ортакы бөлегиниң хем дуран еринден үйтгемән, ортакы бөлегиниң хем бир аз бүкүлип, екаркы башанаң ере тарап гышарып дурмагыны аңладяр. (Ырынмак) болса адамың я-да предметиң дуран еринден екаркы бөлегиниң хер тарапа гелип-гидйәнини билдирйәр. (Депмек) болса адамың я-да хайваның өз аягы билен бир предмети уряныны гөркезйәр. Дурмак, ятмак ве ш. м. ишликлер хем гымылдаман дурлан ерде ерине етирилйән иши билдирйәр.

Мугаллым:

- Шу ере ченли ишликлер аркалы аңладылян бирнәче гымылды-херекет билен танышдык. Хәзир болса мениң асян гөркезме эсбабымдакы ишликлериң аңладян херекетлериниң араларындакы тапавуды айдып бериң!

Мугаллымың окувчылаар хөдүрлейән гөркезме эсбабы:

Алмак (китабы)	гелмек
тутмак (кебелеги)	гитмек
дограмак (чөреги)	ятмак
елмак (хашал оты)	укламак

Окувчы:

_ Бу гөркезме эсбабындакы ишликлер бири-бирине меңземейән дүрли-дүрли херекети аңладяр.

Мугаллым:

- Бу ишликлериң дүрли-дүрли херекети аңладяндыгы догры. Эмма биринжи ве икинжи сүтүндәки ишликлериң арасында тапавут бар. Биринжи сүтүндәки ишликлер өзлериниң янындакы я ичиндәки сөзлере меңзеш сөзлер билен уланыляр, икинжи сүтүндәки ишликлер хем ол хили сөзлериң өз янларында болмагыны талап эдмейәр: мен китабы алдым, мен гелдим. Шу ерде (алмак) ишлигиниң үсти билен аңладылян гымылды-херекет (китап) сөзүне гечйәр. Алян адам элини узадып столың үстүнде ятан китабы өз тарапына чекйәр. (Гелмек) ишлигинде болса херекети ерине етирйәниң бир ерден башга бир ере орнуны үйтгедйәне агзаляр, онуң гымылдысы башга зада гечмейәр, диңе онуң өзи өңки дуран еринден башга бир ере тарап орнуны үйтгетйәр,

башга бир тарапа сүйшйәр. Гөркезме эсбабында язылан бейлеки ишликлериң херекетлериниң араларындакы шулар ялы тапавуды ким айдып бержек?

Окувчы:

- Биринжи сүтүндәки ишликлерден (тутмак) өз эркине яшап йөрен кебелегиң эле алнып, үзбашдак яшамакдан махрум эдилмегини гөркезйәр. Бу ерде (тутмак) ишлигиниң үсти билен амала ашырылян херекет кебеле гечйәр. (Тутмак) ишлигини (кебелек) ялы бир предмети аңладян сөзсүз уланмак мүмкин болмаяр. Шуның ялы хем (догаымак) ишлиги бир бөлек чөрегиң пычак я-да элиң көмеги билен овратмагы мәлим эдйәр. Бу ишлигиң аңладян херекети (чөрек) ве шоңа меңзеш предметлере гечйәр. (Елмак) ишлиги билен гөгерип отуран хашал отуң балдагыны үзүп я-да көки билен согруп ташламагы аңладяр. Диймек, бу ишлигиң үсти билен амала ашырылян гымылды-херекет хашал ота гечйәр. Эмма икинжи сүтүндәки ишликлерден (гитмек) херекети ерине етирйән предметиң өңки орундан башга бир яна йөнелип уграндыгыны аңладяр. (Ятмак) ишлиги аркалы хем предметиң өңки дуран еринден гымылдаман узынлыгына гышарма ягдая ээ боландыгы билдирилйәр. (Укламак) жанлы предметиң көпленч гөзүни юмып төверегиндәки йүзе чыкян вакалары дуйман ятмагына (кәвагт отурмагына, дурмагына) аңладяр.

Мугаллым:

- Бу барлап гечеңлеримизиң гөркезишине гөрә, ишликлери оларың үсти билен гөркезилйән гымылды херекетиң башга зада гечйәнлиги я-да гечмейәнлиги тайдан ики топара бөлмек мүмкин. Гөркезме эсбабындакы ишликлериң хайсыларының тәсирини гечирйән ве хайсыларының тәсирини гечимейәнлигини ким айдып бержек?

Окувчы:

- Биринжи сүтүндәки ишликлери тәсирини башка предмете гечирйәнлер хасапламак мүмкин, чүнки оларың тәсири (китап, кебелек, чөрек, хашал от) ялы сөзлериң аңладян предметлерине гечйәр. Эмма икинжи сүтүндәки сөзлериң үсти билен аңладылян гымылды-херекет башка бир предмете гечмейәр. Ол ишликлер билен биринжи сүтүндәки (китабы, кебелеги, чөреги, хашал оты) ялы сөзлери уланмак мүмкин хем дәл.

Мугаллым:

- тәсирини гечирйән ишликлере дегишли нәхили сораглар берип болжакдыгы барада пикир эдип гөрүң. Бу хили ишликлериң нәмелерден ыбаратдыгыны айдып бериң!

Окувчы:

-Бу хили ишликлере дегишли (кими?, нәмәни?, нирәни?) ялы сораглары бермек мүмкин.

Бу сораг-жогаплардан соң мугаллым окув китабинда берлиши ялы эдип, тәсирини гечирйән ве гечирмейән ишликлерин кесгитмесини айдып берйәр. Окувчыларың дүшүнмедик ерлерини дүшүндирйәр. Оларың гатнашмагы билен сапагы жемләп өе иш табшыряр.

Ишликлериң ясалышыны ве язувыны өвретмек. V класда окувчылар сөз ясайжы гошулма, сөзлериң ве атларың ясалышы билен танышярлар. Ишликлериң ясалышы дүшүндириленде, бу агзалан темалар окувчыларың гатнашмагында долы гайталанмалыдыр.

Тема дүшүндириленде, морфологик дерңеве эсасланмак болар. Дерңевде хөдүрленйән мысаллары окувчылар анализлейәрлер. Ондакы ясама ишликлер табшырылып, сөз билен гошулмаларың арасы ачдырыляр. Окувчылар ишлик

ясалан сөүң хайсы сөз топарындандыгыны ве гошулмаларының хайсылардан ыбаратдыгыны аныклаяр. Мугаллымың өзи болса дерңевиң ызындан анализиң нетижесини жемләп, ишликлериң хайсы сөз топарларындан ясаляндыгыны айдып бериң.

Ишликлериң ясалышының язув дүзгүни өвредиленде, өңки гечиленлерден сингармонизм дүзгүни ве гошулмаларың, атларың ясалышының язув дүзгүни окувчыларың гатнашмагында, долы гайталаняр. Бу гайталамадан соң ишликлериң ясалышының язувында гошулмаларың сингармонизме боюн эгишлери ве ишликлериң язув дүзгүнинде буш гелйән додак чекимлилери нәхили язмалыдыгыны өзлери кесгитләп билерлер.

Ишлигиң гайдым дережесини өвретмек. Шу вагта ченли окувчылар ишлик аркалы ерине етирилйән гымылды-херекетиң нәмеден ыбаратдыгыны, онуң башга предмете гечиши ве гечмейши билен танышярлар. Ол гымылды-херекети ерине етирйәниң (адамың я-да башга бир предметиң) кимдигини я-да нәмедигини тапмагы башарярлар.

Гайдым дережеси дүшүндирилжек болнанда, бирнәче тәсирини гечирйән ишлиги сөзлемде гетирип, окувчылара хөдүрлемели. Ол сөзлемлердәки ишликлери табшырып, гымылдыны ерине етирйәниң ким я-да нәмедигини аныклатмалы. Меселем: Ораз китап окады, Сона өй ишини язып болды. Мая сураты говы чекйәр ве ш. м. Окувчылар бу сөзлемлердәки (окады, язып болды, чекйәр) ишлерини Оразың, Сонаның, Маяның ерине етирендигини, оларың тәсириниң хайсы предметлериң үстүнде амала ашырыландыгыны аныклаярлар. Бу ишлериң ызы билен мугаллым (ока, яз, чек,) ишликлеринден башга маны аңладян ишлик ясамагы табшыряр. Мугаллымың елбашчылыгында бу сөзлемлер дүзүлйәр: Хат язылды, Китап окалыды, Сурат чекилди.()

Мугаллым бу мысаллардакы ишликлери өңки мысалларда уланылан ишликлер билен деңешдирйәрлер. Чагалар болса соңкы ишликлериң ким тарапындан эдилендигиниң белли дәлдигини аныклаярлар.

Бу ерде мугаллым ишлик аркалы ерине етирилйән гымылды-херекетиң тәсирини кабул эдйән предметиң сөзлемиң эеси болуп гелйәндигини хемм окувчылара дүшүндирмелидир.

Екаркы ишликлерден соң мугаллым окувчыларың гатнашмагында гайдым дережесиниң кесгитлемесини айдып бермелидир.

Окувчылара гайдым дережеси дүшүндириленден соң, бу дережәниң диңе тәсирини гечирйән ишликлерден ясаляндыгыны хем ятлап, онуң гошулмасы тәсирини гечирмейән ишлиге гошуланда, гайдым дережеси болмаяндыгыны - да окувчылара айтмалыдыр.

Гайдым дережесиниң гошулмасы билен тәсирини гечирмейән ишликден шахссыз ишлик ясаляр. Шахссыз ишлик болса диңе оллук йөңкемәниң бирлик санында уланыляр: ятыляр, дуруляр, укланяр, барылды ве ш. м.

Ишлигиң гайдым дережесиниң язув дүзгүнини өвретмек. Бу дережәниң атларың ве ишликлериң ясалышына меңзейән ве меңземейән ерлери бар. Мугаллым ол дүзгүнлери ашакдакы тертипде беян эдип билер.

1. Соңы чекимсиз билен гутарян ишликлер ики хили гошулма кабул эдйәр.

Ызы л чекимсизи билен гутарян ишликлере (-ын, -ин, -ун, -үн) аффикслери гошуляр. Булардан (-ун, -үн) чекимлиси додакланян бир богунлы ишликлере гошляр: ел+ун - елун, бөл+үн - бөлүн ве ш. м. Бу меселе дүшүндириленде, дар додак чекимлилериң язув дүзгүни ве чекимлиси додакланян бир богунлы сөзлериң гошулма кабул эдиши гайталаняр, шоларың эсасында екаркы ишликлере гошулян гошулмиларың дар чекимлисиниң додакландыряндыгыны субут эдилйәр.

Чекимлиси додакланмаян бир богунлы сөзлерден бейлеки сөзлер (-ын, -ин) аффикслерини кабул эдйәр: ал+ ын - алын, сал+ ын - салын ве ш. м. Бу дүзгүни болса өңки гөрүп гечен кадамыз билен деңешдирмек аркалы дүшүндирилйәр, ягны сөзүң икинжи богнындакы дар чекимлини додакландырып язмак үчин биринжи богнундакы чекимлиниң додакландырылмагы зерур. Бу мысалларымыздакы ишликлерде онуң ялы шерт ек, шонуң үчин хем оларың икинжи богунларына дөшйән дар чекимли додакландырынман языляр.

Ишлик л чекимсизден башга чекимсизлере гутарян болса олрдан гайдым дережеси ясаланда, (-ыл, -ил, -ул, -үл) аффикслери уланыляр. Бу хили дүйп ишликлер чекимлиси додакланян бир богунлы сөз болса (-ул, -үл) гошлмаларыны кабул эдйәрлер: дүз+ үл - дүзүл, гош+ул - гошул, гур+ ул - гурул, гөр+ үл - гөрүл ве ш. м. Бу хили сөзлериң чекимлиси додакланян бир богунлылардан бейлекилерден гайдым дережеси ясаланда, (-ыл, -ил) гошулмалары пейдаланыляр: ач+ ыл - ачыл, газ+ ыл - газыл, гопар+ ыл - гопарыл, дүшүндир + ил - дүшүндирил ве ш. м.

Екаркы гошулмаларың дүшүндирилишинде (-ын, -ин, -ун, -үн) гошулмаларың беян эдилишинде уланылян методлардан пейдаланыляр.

2. Чекимли билен гутарян ишликлере бир чекимсизден ыбарат болан гошулма гошуляр. Ишлигиң соңундакы чекимлиниң өң янындакы л я-да башга сес болмагына гарап ики хили гошлма кабул эдйәр. Биринжиден, ишликлериң ызындакы чекимлиниң өңүнден л гелсе олар ялы ишликлерден гайдым дережесини ясамак үчин н аффикси гошуляр: башла+н - башлан, ишле+ н - ишлен, багла_ н - баглан ве ш. м. Икинжиден, ишлигиң соңундакы чакимлиниң өңүнден лчекимсизден башга чекимсиз гелсе, гайдым дережесиниң л гошулмасы уланыляр: ока+ л - окал, тана+л - танал, безе+ л - безел ве ш. м. Бу ягдайлар дүшүндириленде, тема чекимсизлериң гайталанылмагы билен багланышдырыляр.

3. Гайдым дережесиниң чекимсиз билен гутарян бир богунлы сөзлерден ясалянлары икинжи богундакы дар чекимлиниң дүшмек ве дүшмезлик кадасына эерйәр. Бу меселәниң нәхили беян эдилиши билен өңки темаларың язувында таныш болупдык, шонуң үчин дар чекимлиси дүшйән сөз топарларында уланылан приемлар гайдым дережесинде хем пейдаланылмалыдыр.

ИШЛИК ФОРМАЛАРЫНЫ ӨВРЕТМЕК

Ишлигиң нәмәлим формасыны өвретмек. Мугаллым бу теманы беян этмеги ишлигиң нәмәлим формасы диен терминиң манысыны дүшүндирмек билен багланышдыряр. Ишлигиң бу гөрнүши белли заманы аңлатмаяр, ишликлер ялы белли бир йөңкемә дегишли болмаяр ве саны гөркезмейәр. Диңе гымылды-херекетиң ве ягдайың адыны тутяр: окамак, язмак, бармак, окамазлык, язмазлык, бармазлык ве ш. м.

Екаркы дүшүндиришден соң мугаллым чагаларың гатнашмагында ишлигиң нәмәлим формасыныморфологик тайдан дерңәп башлаяр. Дерңев нетижесинде (-мак, -мек) ве (-мазлык, мезлик) гошулмаларының ишлигиң нәмәлим формасыны ясамак везипесини ерине етирйәндиги йүзе чыкарыляр.

Шу ерде мугаллым ишлигиң нәмәлим формасыны ясайжы гошулмалардан бейлеки бөлегини дүйп ишлик дийилйәндигини окувчылара айдып берйәр.

Бу ишлериң ызы сүре асыл сөз, гошулма, ясама сөзлер диен темалар окувчыларың көмеги аркалы гайталаняр. Дүйп ишлигиң хем асыл сөз (ишликде асыл ишлик дийилйәр) ве ясама болуп билжекдиги гайталанан материалдан нетиже эдилип чыкарыляр.

Ишлигиң нәмәлим формасының шулар ялы эсасы айратынлыклары такыкланандан соң йөңкеме үстүнде ищлененде, ишлигиң нәмәлим формасының

барлык ве еклук формалары ве оларың состав бөлеклери (дүйп ишлик ве гошулма) окувчыларың өзлерине тапдыряр.

Ишлигиң нәмәлим формасының барлык формасының (-мак, -мек) соңундакы к дүшүп галып, ат шеклинде уланылышына көп душ гелинйәр: говурма, дограма ве ш. м.

Умуман ишлигиң нәмәлим формасы ада якын боланы үчин, хут атлар ялы йөңкеме (дегишлилик гошулмасына) ве дүшүм гошулмаларыны кабул эдйәр. Бу меселе дүшүндириленде, атларың йөңкеме ве дүшүм билен үйтгейши гайталандырыляр.

Ишлигиң нәмәлим формасы к билен гутарянлыгы үчин, дымык чекимсизлериң ачыга өврүлиши хем шу ерде окувчылара гысгача гайталандырмалыдыр.

Ишлигиң өтен заман формасы ве онуң язув дүзгүнлерини өвретмек. Окувчылар ишликлериң заман аңладышы билен ишликлер барада умумы маглумат берлен еринде таныш болярлар, ондан башга-да бу хакда башлангычда дегишли дүшүнже алярлар. Шуның үчин ищликлериң заман билен багланышына дүшүндирмеклиге көп вагт сарп этмәге хажат болмаяр.

Окувчылар өтен заманың гепленилип дурландан өңки вагты аңладяндыгыны билйәрлер. Өтен заман ишлиги беян эдиленде, үнс берилмели эсасы бир меселе гаряр, ол хем болса бу ишлигиң үсти билен ерине етирилен гымылды-херекетиң я-да ягдайың гепленйән вагтдан өң йүзе чыкып гутарыландыгына ве геплейәниң үйзе чыкан гымылды-херекети гөрендигини ве анык билйәндигини окувчылара етирмекдир. Бу иши амала ашырмак үчин тәзе беян эдилйән теманың ким ишликлерден (-ды, -ди) билен деңлешдирмели (өтен заманы аңладян кем ишликлер диен тема серет), оларың маны аңладышындакы меңзешлиги йүзе чыкармалы, кем ишликлердәки ялы сораг-жогапдан пейдаланмалы

Өтен заман кем ишлиги (-дың, -ди) билен өтен заман ишлигиниң язувының арасында тапавут ек: гөр + ди + м - гөрдүм~ ока + ды + м - окадым, бер+ди + ңиз - бердиңиз ве ш. м. Кем ишлигине мысал: хор + ды + м - хордум, үч + де + к - үчдүк, дөрт + ди + к - дөртдүк, мугаллым - ды + м - мугаллымдым ве ш. м. Шейле болмагына гарамаздан, еклук формасының гошулмасыны кабул этмекде өтен заман ишлиги кем ишликден тапавутланяр. Өтен заман ишлигинде еклук гошулмасы дүйп ишлигиң ыз янындан гошляр: окама + ды + м - окамадым, бар + ма + ды + ыңыз - бармадыңыз ве ш. м.

Кем ишликлериң язувында чекимлиси додакланян бир богунлы сөз йөңкеме билен үйтгәнде, оллук йөңкемәниң бирлик санындан бейлеки ерде (-ды, - ди) гошулмасының дар чекимлиси додакландырылып языляр. Өтен заман ишлигинде хем эдил шу ягдай бар: гөр + ди + м - гөрдүм, бөл + ди + м - бөлдүм, бөл + ди + ң - бөлдиң ве ш. м. Шу хили өтен заман ишлиги еклук формада гетириленде, (-ма, - ме) еклук гошулмасы сөзөң икинжи богнуна дүшйәр, шонуң үчин ишлигиң икинжи богнунда додакландырылып язылан дар чекимли үчүнжи богна гечйәр, додакландырылман языляр: гөр + ме + ди + м - гөрмедим, бөл + ме + ди +ң - бөлмедиң ве ш. м. Бу каданы дүшүндирмек дар додак чекимлилериң язув кадасы билен баглы боланы үчин, бу ерде йүзе чыкян өзгеришлер шол кадаларың гайталанмагы билен багланышдырыляр.

Ишлигиң хәзирки заман формасы ве язув дүзгүнини өвретмек. Бу теманың беяны хем өңки гечилен ишликлериң заман аңладышы билен багланышдырыляр. Мугаллым ишлигиң бу формасының геплейән вагтда йүзе

чыкяндыгыны беян эденден соң, хәзирки заман ишлигини ясаян гошулманы (-яр, -йәрдигини) хем айдып берйәр.

Окувчылар хәзирки заман ишлигиниң нәмеден ыбаратдыгы, оны ясайжы гошулмалары барада дүшүнже аланларындан соң, мугаллым хәзирки заман ишлигиниң форма ве маны аңладышы тайдан ики топара бөлүнйәндигини сораг-жогап аркалы ашакдакы тертипде өвредйәр.

Мугаллым:

_ Биз хәзирки заман ишлигиниң гошулмасының (-яр, -йәрдигини) гөрүп гечдик. Бу гошулма хемише шу дуршуна уланмаяр. Кәвагт олар бирнәче ишликлерде гысгалдылып уланыляр, нетижеде оларың маны аңладышында хем өзгериш йүзе чыкяр: отур + яр - отуряр, ят + Яр - ятяр. Бу мысалымыздакы ишликлериң маныларының арасындакы тапавуды айдып бериң!

Окувчы:

_ Бу мысаллардакы (отуряр, ятыряр) диен ишликлер адат боюнча отуряндыгыны, ятыряндыгыны умумылыкда аңладяр, эмма (отур, ятыр) диенимизде бириниң шу вагт хем ятандыгыны отурандыгыны ачык суратда гөркезйәр.

Мугаллым:

_ Бу айданларыңыз догры, хәзирки заман ишлигиниң гысгалдылан формасы хут гепленилип дурлан вагтында йүзе чыкян гымылды-херекети я-да ягдайының ерине етирилйәндигини аңладяр. Эмма (--яр, -йәр) гошулмасы билен ясалян хәзирки заман ишлиги текстинде уланылышының эсасында хер хили заманы аңладып билйәр. Мен бу форманың дүрли заманларда уланылышына дегишли гөркезме эсбабындан гөркезилжек, оларың маны ве заман аңладышыны айдып бериң!

Мугаллым шу гөркезме эсбабыны клас тагтасының янындан асар:

1. Гечен заманларда бир гарры өзүниң аялы билен яшаяр, оларың бир гечиси ве бир гойны боляр.

2. Сона нәме ишлейәр!

- Сона хат язяр.

3. Черкез говача саклаяр: олпагта йыгяр.

4. Эртир йыгнак боляр. Мая бир сагатдан гелйәр.

Окувчы:

_ Бу гөркезме эсбабында дөрт саны мысал бар. Биринжи мысалда (яшаяр, боляр) ишликлери бар. Мысалда гүррүң гечен заманда болан вака барада гидйәнлиги үчин, бу ишликлер хем өтен заманы аңладып, (яшапдыр, болупдыр) диен маныда уланалыпдыр. Икинжи мысалда (ишлейәр) ве (язяр) ишликлери уланылыпдыр, оларың икиси хем хәзирки заманы аңладяр. :чинжи мысалдакы (саклаяр) ве (йыкяр) ишликлери диңе хәзирки заманда йүзе чыкян херекети дәл-де, довамлы вагтда ерине етирилйән гымылды-херекети гөркезйәр. Дөрдүнжи мысалда болса (боляр), (гелйәр) ишликлери гелжек заманда йүзе чыкжак гымылды-херекети аңладяр.

Мугаллым:

_ Хәзирки заман ишлигиниң дүрли заманларыны аңладышыны нәхили аныкламак боляр?

Окувчы:

- Хәзирки заман ишлигиниң бейлеки заманлары аңладышыны мысалларда уланылан сөзлериниң маныларының эсасында аңлатмак мүмкин боляр.

Хәзирки заман ишлиги барада екаркы маглуматлар бериленден соң, мугаллым бу ишлик формасының дүзгүни барада ашакдакылары беян эдйәр.

Хәзирки заман ишлигиниң гысгалан формасының язувы дар чекимлилериң икинжи богунда язынян ве язылмаян дүзгүнлери билен гөс-гөни баглыдыр. Оларың кәбир чекимлиси додакланян бир богунлы сөз, шуның үчин йөңкемегошулмаларын кабул эденде, ол гошулманың дар чекимлиси додакландырыляр: дур + ун + дурун, дур + сун- дурсын, дур + ус - дурус, дур + суңыз - дурсуңыз. Башга бир топары хем биринжи богнундакы чекимлиси додакланып, икинжи богундакы дар чекимлиси узын айдыляр, шуның үчин биринжи богундакы дар чекимли додакландырылман языляр. Бу хили ишликлер йөңкеме билен үйтгәнде-де, хич хили өзгерише сезевар болмаяр: отур + ын - отырын, отур + сың - отырсың, отур + ыс - отырыс, отур + сыңыз - отырсыңыз, отур + лар - отырлар.

Бу хили язув кадалар дар додак чекимлиниң язув дүзүгнинде гечилен кадаларың эсасында боланы үчин, буларың язув кадасыны өвретмек сада сөзлерде дар чекимлилериң язув кадаларының гайталанмагы билен башланышдырмалыдыр.

Ишлигиң гелжек заман формасы ве язув дүзгүнини өвретмек. Ишлигиң бу формасы дүшүндириленде, ики меселәниң беян эдилмеги зерурдыр. Биринжиден, гелжек заманың нәмеден ыбаратдыгыны окувчыларың аңына етирмек. Бу меселе өтен ве хәзирки заманлар билен деңешдирмек ве багланышдырмак аркалы гечилйәр.

Икинжиден гелжек заман ишлигиниң мәлим ве нәмәлим гелжек заман диен ики топара бөлүнйәндиги аныкланяр. Бу иши ерине етирмек үчин мәлим ве нәмәлим гелжек заман ишликлерине дегишли мысаллар окувчылара өвредилйәр. Оларың бириниң мәлим ве бейлекисиниң хем нәмәлим заманы гөркезйәндиги оларың өзлерине аныкладыляр.

Мәлим гелжек заман ишлигиниң язувына дегишли хич хили дүшүндириш зерур болмаяр, чүнки бу форма йөңкеме билен үйтгемейәр, (-жак, -жек) гошулмалары билен багланышыклы тәзе дүшүндириши талап эдйән орфографик кадасы габат гелмейәр. Эмма нәмәлим гелжек заман ишлиги барада ашакдакылары беян этмекзерурдыр.

Нәмәлим гелжек заман ишлигиниң язувының йөңкеме ве дүшүм гошулмаларының кәбир дүзгүнине меңзейән ерлери хем бар. Шонуң үчин ишлигиң заманының бу гөрнүши йөңкеме ве дүшүмиң язувы билен де3ешдирилсе, хас пейдалы болар. Нәмәлим гелжек заман ишлигиниң язув дүзгүнини мугаллым ашакдакы тертипде беян эдип белер.

1. Соңы **а, е** билен гутарян сөөзлер йөңкеме (менлик, сенлик), дүшүм (эелик, йөнелиш, еңиш) билен үйтгәнде, бу категорияларың гошумаларыны кабул эдйәндиги себәпли, дүйп сөзүң соңундакы **а** (егын сөзлерде) узын айдыляр ве бир саны а языляр. Эмма сөзүң соңундакы е (инче сөзде) болса, е сесине өврүлип адылр ве ә харпы языляр. Шулар ялы хем соңы а, е чекимлилери билен гутарян дүп ишликлерден (-ар, -ер) гошулмалары аркалы нмлим гелжек заманы саланда, дүип ишлигиң ызындакы а билен гошулманың башындакы а нашык гелип, узын адылса-да, бир а зылр, шуның лы хем дүип ишлигиң соңундакы е билен аФФиксиң башындакы е янашык гелип, ә сесине өврүлйәр, шейле хем языляр: дар + ар - дарар, безе + ер - безәр ве ш. м. Бу дүзгүнлериң йөңкеме ве дүшүмиң язувында өврениленлер билен меңзешдиклерини назара алып, өзара багланышдырып гечилмелидир.

Ятлама. Нәмәлим гелжек заман ишлиги еклук формада гетириленде, заман гошулмасының (-ар, -ер) башындакы **а, е** билен еклук формасының аффиксиниң

(-ма, -ме) соңундакы **а, е** янашык гелййәр. Янашык гелен ики а чекимлисиниң дерегине бир а, ики е бир ерде гелсе-де, ә сесине өврүлмән айдыляр, шонуң үчин бир саны е харпы языляр: тутма + ар + ыс - тутмарыс, ташла + ма + рыс - ташламарыс, гелме + ер + ис - гелмерис ве ш. м.

2. Нәмәлим гелжек заман ишлигиниң еклук формасының оллук йөңкемесиниң бирлик ве көплүк санларында заман гошулмасының (- ар, -ер) р бөлеги з сесине өврүлип айдыляр ве з харпы билен хем языляр: чыкар - чыкмаз, гелер - гелмез, гөрер - гөрмез, барар - бармаз ве ш. м.

Ызлары й билен гутарян дүйп ишликлерден нәмәлим гелжек заман ищлиги ясаланда, ики хили өзгерише габат гелинйәр. Биринжиден, дүйп ишлигиң составындакы чекимлилер егын болса, и билен а янашык гелйәр. Бу ики сес екаркы тертипде янашык геленде, я харпы билен гөркезилйәр, шонуң үчин дүйп ишлигиң соңундаы й билен гошулманың башындакы а бирикдирилип языляр: тай + арын - таярын, дой + арын - доярын ве ш. м. Бу дүзгүн гечиленде, я харпының уланылышы гайталанып, тәзе тема билен багланышдырыляр. Икинжиден, й билен гутаран дүйп ишлик инче боланда, сөзүң соңундакы й билен гошулманың башындакы е (э) бириигип, е билен языляр: гей + ерин _ геерин, дий + ерин - диерин ве ш. м. Бу када хем й ве е харпларының уланылышының гайталанмагы билен багланышдырылып беян эдилйәр.

Ишлигиң довамлы өтен заман формасыны өвретмек. Ишлигиң бу формасы ики зады аңладяр:

1. Өтен заманы. 2. Гымылды-херекетиң гечен заманда көп гезек гайталанып, узак вагтың ичинде ерине етирилендигини билдирйәр.

Окувчылар өтен заман дүшүнжеси билен долы таныш, шонуң үчин тәзе тема гечиленде, ишликлериң заман аңладылышы окувчылара долы гайталадыляр, өтен заманың үстүнде йөрите дуруляр.

Довамлы өтен заман ишлигиниң еке өзи уланылмаяр, чүнки ол йүзе чыкан гымылдының вагты, орны билен багланышыклы болан гымылды-херекети аңладяр. (Черкез окаярды, Сона ойнаярды) диен мысалларда ишликлер дүшнүксиз, ондакы херекетиң хачан йүзе чыкандыгы белли дәл. Оны дүшнүкли этмек үчин ол ишликлери башга бир заман билен багланышдырмаклык зерур боляр. Ол мысаллары дүшнүкли этмек үчин олар ашакдакы тертипде долдурмак герек: Мен Ашгабада баранымда, Черкез окаярды. Сона чагака окаярды. Мысалларымыздакы биринжи сөзлем геплейән адам Ашгабада баранда, Черкезиң мекдепде окаяндыгы веикинжи сөзлем хем Сонаның өзүниң чага болан дүврүнде, көп гезек, узын вагтлап ойнандыгыны гөркезйәр.

Екаркы ягдайлары окувчыларың аңына етирмек үчин мугаллым башга бир йүзе чыкан вака билен багланшыклы болан довамлы өтен заман ишлигини өз ичине алян бирнәче мысалы окувчылара хөдүрлейәр. Биринжи нобатда, окувчылара довамлы өтен заман ишлигиниң аңладян манысыны такыкладяр.

Екаркы ишлер ерине етириленден соң, ол мысалдакы довамлы өтен заман билен заман тайындан багланышыклы болан ишлиги я-да заман аңладян сөзлери ташладып, ол мысалы окадып гөрйәр. Окувчылар соңкы окалан мысалдакы довамлы өтен заманың маны аңладышының долы дәлдигини йүзе чыкарярлар. Шулардан нетиже чыкарып, ишлигиң довамлы заманының довамлы заманда йүзе чыкан херекетиң шол вагтда йүзе чыкан башга бир гымылды-херекет билен баглы болмалыдыгы дүшүндирилйәр.

Ишлигиң буйрук формасы ве онуң язув дүзгүнини өвретмек. Ишлигиң буйрук формасы маны тайдан бириниң табшырыгы я-да хайышы боюнча гымылды-херекетиң ерине етирилмегини я-да етирилмезлигини аңладяр. Вагт

тайдан болса хәзирки ве гелжек заманы аңладяр. Бу меселелериң дүшүндирилишинде өңки гөрүп гечен ишлик формаларымызда уланылан приемлардан пейдаланылмалыдыр.

Мугаллым ишлигиң буйрык формасының язув кадаларыны ашакдакы ягдайлары хасаба алмак эсасында беян эдип билер.

Буйрук ишлигиниң язувының хем бейлеки бейлеки грамматик категорияларың язувына меңзейән ерлери хем бар, бу хили меңзешликлер, екарда белләп гечишимиз ялы, өзлерине дегишли темалар билен деңешдирилип багланышдырылмалыдыр. Ишлигиң бу формасыны ясайжы гошулмалар шулардан ыбаратдыр: (-айын, -ейин, -йын, -йин, -алы,-ели, -лы, -ли, -алың, -елиң, -лың, -лиң, -айлың, -ейлиң, -гын, -гин, -гун, -гүн, -ың, -иң, -уң, -үң, -сын, -син, -сун, -сүн, -сынлар, -синлер, -сунлар, -сүнлер). Бу аффикслериң бир топары додакландырылып язылыяр. Башга бир бөлеги болса чекимли билен гутарян дүйп ишлиге гошуланда, бейлеки гошулмаларың язувында гөршүмиз ялы, дүйп ишлигиң соңундакы чекимли билен аффиксиң башындакы чекимли биригип, кәвагт узын айдыляр, кәвагт болса башга харпа өврүлип язылыяр. Шу затлар язув кадаларыны дүшүндирмекде кынчылык дөредйәр. Буйрук ишлигиң дүшүндирилишинде ашакдакы затлар назара алынмалыдыр.

1. Ишлигиң буйрук формасының (-айын, -ейин) гөрнүши чекимсиз билен гутаряндүйп ишликлере гошулып, менлик йөңкемәниң бирлик саныны гөркезмек үчин уланыляр: дур + айын - дурайын, бар + айын - барайын, бол + айын - болайын, гөр + ейин - гөрейин, геч + ейин - гечейин ве ш. м. Бу гошулманы кабул эден ишлик й билен гутарян болса. ики ягдая душ гелинйәр. Биринжиден, сөзүң чекимлиси егын болса, й билен а бир ере дүшйәр. Мәлим болшы ялы, екаркы тертипде бу харплар янашык геленде, оларың ерине я харпы язылыяр: гой + айын - гояйын, дой + айын - дояйын ве ш. м. Бу меселелер я харпының уланылышының ве бейлеки грамматик категорияларда душ гелши билен багланышдырыляр. Эгер бу аффикси кабул эден сөз инче болса, чекимлиден соңкы й билен э янашык геленде, оларың дерегине е язылыяр: гей + эйин - геейин, дий + эйин - диейин ве ш. м.

Бу ерде-де е харпының уланылышы гайталаняр, тәзе тема билен багланяр.

Эмма (-йын, йин) гошулмалары кабул эден сөзүң соңундакы а, е сеслери болса, ики хили айратынлык йүзе чыкяр.

Биринжиси - егын сөзде а узын айдыляр ве бир а билен язылыяр: ока + айын - окайын, угра + айын - уграйын ве ш. м. Икинжиси - сөз инче болан ягдайда е сеси ә эдилип айдыляр, шу харп билен хем язылыяр: безе + йин - безәйин, гөзле + йин - гөзләйин, дүзле + йин - дүзләйин, ишле + йин - ишләйин ве ш. м.

Бу ягдайлар хем өңки гечилен темалардакы душ гелен меңзеш ягдайлар билен багланышдырылмалыдыр.

2. Буйрук ишлигиниң (--гын, -гин, -гун, -гүн) гошулмаларының язылышы. Бу гошулмалар сенлик йөңкемәниң бирлик саны үчин уланыляр. Оларың додакланянлары чекимлиси додакланян бир богунлы сөзлере гошуляр: бол + гун - болгун, дур + гун - дургун, гөр + гүн - гөргүн, дүш + гүн - дүшгүн ве ш. м. Бу хили буйрук ишлиги еклук формада гетириленде, дүйп ишликден соң (-ма, -ме) гелип, гошулманың додакландырылян дар чекимлиси үчүжи богна дүшйәр, шонуң үчин хем додакландырылман язылыяр: болгун - болмагын, гөргүн - гөрмегин ве ш. м. Екаркы ягдайлар сада сөзлерде дар додак чекимлилериң язув кадасына дегишли, шонуң үчин бу ерде ол кадалар окувчылара гайталадылып, тәзе теманың дүшүндириши билен багланышдырылмалыдыр.

Екаркы типдәки дүйп ишликлерден бейлеки дүйп ишликлере бу гошулмаларың додакланмаян вариантыгошуляр: ал + гын - алгын, гөтер + гин - гөтергин, дуруз + гын - дурузгын, өчүр + гин - өчүргин ве ш. м.

Ятлама. Гөрүп гечен гошулмамызың сыпат ясайжы гошулма меңзешдигини (өсгүн от ве ш. м.) ве олары контекстде уланылышы билен тапавутландырмак боляпдыгыны окувчылара дүшүндирмек зерурдыр.

3. Сенлик йөңкемәниң көплүк санында а, е чекимлилере гутарян ишликлере (-ң) аффикси гошуланда, ишлигиң соңундакы е сеси ә сесине өврүлип айдыляр, шейле хем языляр: сөзле + ң - сөзләң, ишле + ң - ишләң ве ш. м.

Эмма ишлигиң соңундакы а екаркы ягдайда узын айдылса-да, язувда диңе бир а языляр: башла + ң - башла + ң - башлаң, сора + ң - сораң ве ш. м. Бу хили язышлар хем екардакы темалар барды, шонуң үчин бу ерде гөрлүп гечилен кадалар гайталаняр.

4. Гошулмалардан (-ың, -иң, -уң, (-юң), -үң) аффикслери буйрук ишлигиниң сенлик йөңкемесиниң көплүк саны үчин уланыляр. Бу гошулмаларың додакланян варианты чекимлиси додакланян бир богунлы ишликлере гошуляр: гой + уң - болуң, дүз + үң - дүзүң ве ш. м.

Ятлама. Чекимлиси додакланян бир богунлы егын сөз й чекимсизи билен гутарса, й сеси билен у янашык гелмели боляр, шонуң үчин оларың дерегине ю харпы уланыляр: гой + уң - гоюң, дой+ уң - доюң ве ш. м.

Чекимлиси додакланян бир богунлылардан бейлеки ишликлере (-ың, -иң) гошуляр: долдур + ың -долдурың, бер + иң -бериң, бошат+ ың - бошатың ве ш. м.

Бу гошулмалар аркалы ясалян буйрук ишликлери еклук формада гетириленде , дүйп ишликден соң а,е сеслерине гутарян ишликлере өврүлип - ң гошулмасыны кабул эдйәр гөрүң- гөрмәң, дуруң -дурмаң , бериң - бермәң , долдурың -долдурмаң ве Ш.М. Бу ягдайлар дегишли мысаллары окувчылара дерңетмек эсасында оларың аңыны сиңдирилйәр.

5. ,Буйрук ишлик ясайжы гошулмалардан (-сун, -сүн, -сунлар, -сүнлер, -сын, -син, -сынлар, - синлар) оллук йөңкемәниң бирлик ве көплүк санларыны эмеле гетирйәрлер. Оларың додакланян варианты өң гөрен гошулмаларымыз ялы , чекимлиси додакланян бир богунлы ишликлере гошулярлар . гөр+сү н-гөрсүн, гөр+сүн+ лер- гөрсүнлер, бөл +сүн-бөлсүн, бөл+ сүнлер - бөлсүнлер , гөр+ сүнлер - гөрсүнлер , дур + сун- дурсун , дур+сун +лар - дурсунлар ве ш.м. Бу хили буйрук ишликлер еклук формада уланыланда , гошулманың дар чекимлиси додакландырылмаяр ..гөрсүн гөрмесин, болсун - болмасын , дурсун - дурмасын ве ш. м.

екаркы кадаларың беян эдилиши хем өңки темаларда гөршимиз ялы, дар додак чекимлилериң язув дүзгүни билен багланышдырылмалыдыр.

Ишлигиң хөкманлиги формасыны өвретмек. Бу тема гечиленде, хөкманлыгы аңладян ишлигиң заман аңладышыны, оларың кем ишликлеринден ысалышыны беян этмек зерурдыр. Муны амала ашырмакда илки билен ишлигиң бу формасының ики топара бөлинйәндигини, ягны йөнекей ве кем ишликлер (бу ерде кем ишлик барада башлангычда өврениленлер гайталаняр)билен уланылян хөкманлык формаларының бардыгыны мәлим эдйәр.

Ишлигиң хөкманлык формасының йөнекей гөрнүшиниң (- малы, -мели) гошулмаларың көмеги билен ясаляндыгы ве оларың йөңкеме билен үйтгемейәндиги мугаллымың хөдүрлән мысалларыны дерңемек аркалы аныкланяр. Дерңев үчин мугаллым (окамалы) диен ишлиги мысал хөкминде тагта язяр, сораг үсти билен онуң ока + малы ылы формадан ыбаратдыгы

айтдырыляр. Мысалдакы ишлигиң составындакы чекимлилериң инчедиги хем такыкланяр. Инче ишлиге дегишли мысал окувчыларың өзлерине тапдырыляр.

Екаркы ишлер гечиргенден соң мугаллым бу форманы дүрли йөңкеме уланмагы табшыряр. Окувчылар онуң мәлим гелжек заман ишлиги ялы йөңкеме билен үйтгемейшини оларың хайсы йөңкемә дегишлигидигини анықламак үчин өңлеринден ат чалышмаларының гетилйәндигини йүзе чыкарярлар.

Йөнекей хөкманлык ишлик хәзирки ве гелжек заман гөркезип билйәр. Бу болса онуң уланылан текстиндәки манысындан мәлим боляр. Мугаллым бу меселе билен окувчылары таныш этмек үчин дүрли заманлара дегишли болан ишлигиң хөкманлык формасыны өз ичине алян мысаллары окувчылара гөркезип , оларың хайсы замана дегишлигини окувчыларың өзлерине айтдыряр.

Кем ишликлериң көмеги билен ясалян хөкманлык формалары беян эдиленде , кем ишликлер гайталадыляр, шонуң билен бирликде хөкманлык ишликлерине гошулып улапныланда, заман аңладышы ве манылары окувчыларың гатнашмагы билен йүзе чыкарыляр.

Ишлигиң шерт формасыны өвретмек. Бу форманың дүшүндирилишинде, эсасан шерт формадакы ишлигиң аңладян манысыны окувчыларың аңына етирйәге үнс бермек зерурдыр.

Шерт ишлигиниң еке өзи уланылмаяр. Оны башга бир ишлигиң аңладян гымылдысы билен багланышда гетирмесең, долы маны бермейәр: Шәхере гитсем, китап алынар. Бу мысалда ики саны мысал уланылыпдыр. Оларың биринжиси (гитсем), икинжиси болса, (аларын. Геплейән адам өзүниң китап алжакдыгыны хабар берйәр. Ерине етиржек ишини башга бир гымылды-херекетиң йүзе чыкмагына баглы эдип гойяр. Онуң ниетленен ишиниң амала ашырылмагы үчин зерур ягдайың дөремегини болса)гитсем(ишлиги гөркезйәр. Диймек бу ишлик геплейәниң (шу мысалда) ниетиниң ерине етирилмеги үчин зерур болан ягдайы аңлатмак үчин хызмат эдйәр. Шулар ялы функцияны ерине етирйән ишликлере болса шерт ишлиги дийилйәр.

Екарда айдыланлар мысал үстүнде окувчылара дүшүндириленден соң, шерт ишлигиниң үч заманы (өтен, гелжек, хәзирки) аңладышы өңки гечилен темаларда уланылан приемлара эсасланмак аркалы беян эдилйәр. Бу меселеде шерт ишлигиниң контекстде дүрли заман аңладышына айратын үнс бермек зерурдыр.

***Ишлигиң арзув-өкүнч формасыны өвретмек*.** Ишлигиң бу формасының манысы ве кесгитлемеси өңки гечилен ишлик формасының дүшүндирилиши тертипде беян эдилйәр.

Екаркы ишлерден соң ишлигиң арзув-өкүнч формасының ясалышы ве уланылышы барада ашакдакы маглумат берилйәр:

1. Нәмәлим гелжек замандан ясалян форма дүшүндириленде, гелжек заман ишлиги гысгача гайталанып, тәзе тема билен багланышдырыляр. Мундан башга-да ишлигиң арзув-өкүнч формасының бу гөрнүши шерт ишлиги билен уланылянлыгы үчин, сапакда шерт ишлиги хем гайталанмалыдыр. Тәзе теманың манысы билен багланышдырылмалыдыр.

2. Бу форма хут шерт ишлигиң өзүнден ясалянлыгы үчин, тема билен багланышыклы ишлигиң шерт формасы гайталаняр, онуң билен тәзе ясалан ишлик формасының арасындакы маны айратынлыгы окувчылара айтдырыляр.

Ортак ишликлери өвретмек. Ортак ишликлер ишликлерден ясаляр. Ишликлер ялы белли заманы (өтен, гелжек, хәзирки) аңладып, әхли ишлик формаларда болшы ялы, өзлерине багланян долдургычларың дегишли дүшүмде

гелмеклерини талап эдйәр. Шу тараплардан середениңде бу категория ишликлере дегишли боляр. Эмма бейлеки тарапдан атлара баглананда, сыпатлара меңзейәрлер. Екаркылардан башга-да ортак ишликлер ат ролунда гелип, сан, йөңкеме ве дүшүм билен үйтгейәр. Бу гөрүп геченлеримиз ортак ишликлериң сыпат, ат ве ишликлериң хеммесине дегишли боляндыгыны гөркезйәр. Ишлигиң бу гөрнүшине)ортак ишлик(дийилмегиниң себәби хем онуң ишлик , сыпат ве атларың арасында ортак боляндыгы үчиндир.

Ортак ишликлериң заман аңладышы ишликлериң заман аңладышының дүшүндирилишиниң гайталанмагы аркалы беян эдилйәр.

Өтен заман ортак ишлигиниң)-ан, -ен(гошулмаларының көмеги билен ясаляныгы беян эдиленден соң, окувчылардан онуң еклук формасының нәхили боляндыгы сораляр. Олар болса өтен заман ишлигиниң)-мадык, -медик(аффикси аркалы ясаляндыгыны айдярлар. Окувчыларың айданлары догры, эмма бу ерде башга бир меселе йүзе чыкяр, ол хем өтен заман ортак ишлигиниң еклук галыпының онуң барлык формасындан ясалмаянлыгыдыр. Эгер барлык галыпынданясалмагы болса, (алан - алман, гөрен - гөрмән) ялы формаларың йүзе чыкмаклыгының зерурлыгы дуюляр. Чүнки ишлигиң бейлеки формаларында еклук гошулмасы болан (-ма, -ме) дүйп ишлигиң ызындан гетирилйәр: гелди - гелмеди, гөрди - гөрмеди ве ш. м. Гөршүмиз ялы, өтен заман ортак ишлигинде месели дүйбүнден башгача боляр. Дүйп ишлигиниң соңундан (-ма, -ме) еклук гошулмасы гетирилсе-де, онуң ызындан (-ан, -ен) өтен заман ортак ишлигиниясайжы аффикс ташланяр, онуң ерине (-дык, -дик) гошулмасы уланыляр. Муның өзи түркмен дилинде өтен заман ортак ишлигиниң өзүнден ясалян еклук формасының екдугыны, онуң дерегине (-дык, -дик) билен ясалян хас көне ортак ишликден өтен заман ортак ишлигиниң эмеле гелйәндигини мәлим эдйәр.

Екарда айдыланлары ашакдакы тертипде беян этмек боляр.

Мугаллым:

-Өтен ортак заман ишлигиниң барлык формасының (-ан, -ен) гошулмаларының көмеги билен ясаляндыгыны яңы гөрдүк. Бу форманың еклук галыпының нәхили боляндыгыны ким айдып бержек?

Окувчы:

-Өтен ортак заман ишлигинң еклук галыпы (-мадык, -медик) гошулмалары аркалы: алан-алмадык, гөрен-гөрмедик ве ш. м.

Мугаллым:

-Бу айданларымыз догры. Хәзир өтен заман я-да хәзирки заман ишликлериниң еклук галыпының нәхили ясаляндыгыны айдып бериң!

Окувчы:

-Өтен ве хәзирки заман ишликлериниң еклук формасыны ясамак үчин дүйп ишлик билен заман гошулмасының арасындан (-ма, -ме) аффикслери гетирилйәр:гелди-гелмеди, барды-бармады, гелйәр-гелмейәр, баряр-бармаяр ве ш. м.

Мугаллым:

-Берлен сорага догры жогап бердиңиз. Гетирен мысалларыңыздакы ишлигиң еклук галыплары билен өтен заман ортак ишлигиниң еклук галыпларының ясалышының арасында нәхили тапавут бар?

Окувчы:

-Өтен ве хәзирки заман ишликлериниң еклук формасы диңе дүйп ишлик билен заман гошулмасының арасындан (-ма, -ме) гошмак аркалы ясалды. Эмма өтен аман ортак ишликлериниңеклук формасының ясалышында дүйп ишликден

соң (-мадык, -медик) гошулды. Бу ерде ортак ишлик ясайжы (-ан, -ен) гошулмалары ек.

Мугаллым:

-Биз (-ма, -ме) гошулмасының еклук галып ясайжы гошулмадыгыны билйәрис. (-мадык, -медик) өтен заман ортак ишлик ясайжы гошулманың составында хем (-ма, -ме) еклук ясайжы гошулма бар. Эгер (алмадык, гелмедик) ялы өтен заман заман ортак ишлигиниң еклук формасындан (-ма, -ме) гошулмасыны айырсак нәхили форма эмеле гелйәр?

Окувчы:

-Ол формалардан еклук ясайжы гошулманы айырсак, (алдык, гелдик) ялы формалар эмеле гелйәр.

Мугаллым:

-Бу гөренлеримизден өтен заман ортак ишлигиниң еклук формасының онуң барлык формасындан (алан, гелен) ясалмаяндыгы мәлим боляр. (Алдык, гелдик) болса ортак ишлигиниң көне формасының биридир. Бу форманы Магтымгулы ве бейлеки шахырларың эсерлериниң дилинде көп гөрмек боляр. (Галам алып, наманы гөндердигим билмезмиң) (Магтымгулы) ве ш. м.

Өтен заман ортак ишлигиниң йөңкеме ве дүшүм билен үйтгейши атларың йөңкеме ве дүшүм билен үйтгейшиниң гайталанмагы билен баглылыкда беян эдилмелидир. Окувчыларың өзлерине ортак ишликлериң бу хили үйтгейишлерини айтдырмалыдыр.

Тема билен багланышыклы ене-де бир зады ятламалыдырыс. Өтен заман ортак ишлигиниң еклук формасы ишлиге (ек) сөзүниң гошулмагы билен хем ясаляр: алымок, гелемок, гөреңок ве ш. м. Бу форма аслында йөңкеме гошулмасыны кабул эден ортак ишликден ясаляндыгы (аланым + ек , аланың + ек ве ш. м.) үчин, кәбир диалектлериң векиллери ортак ишлигиң бу гөрнүшини (аланымек) ве ш. м. ялы эдип айдярлар ве язярлар. Башга тарапдан болса бу форманың соңундакы бөлеги (ок) эдип айдып язмагың дерегине (ак) (аламак, гөремак ве ш. м.) ялы айдярлар, өз геплейишлери ялы хем язярлар. Эне дили мугаллымы бу хили ягдайлара үнс берип, шу хили ялңышян окувчыларың сөзлейиш ве язувларына үнс берип, эдеби дилиң нормаларыны яйратмага жан чекмелидир.

Хәзирки заман ортак ишлигиниң барлык ве еклук формаларының ясалышы ве үйтгейши гечиленде, окувчылар кынчылык чекмейәрлер. Шонуң үчин заман аңладышы ве сан, йөңкеме, дүшүм билен үйтгейши өңки гечилен темаларың гайталанмагы ве ятланмагы билен багланышлыкда алнып барылмалыдыр.

Гелжек заман ортак ишлиги мәлим гелжек заман (-жак, -жек) ве нәмәлим гелжек заман (-ар, -ер) аффикслериниң көмеги билен ясаляр. Шонуң үчин бу теманың дүшүндирилиши гелжек заман ишлигини окувчыларың өзлерине гайталатмакдан башланмалыдыр. Бу хили ортак ишликлериң еклук формасы мәлим гелжек заман билен нәмәлим гелжек заманың бирлик сан оллук йөңкемесиниңки ялы боляндыгы үчин, бу ерде ол темалары окувчыларың өзлерине гайталатмак етерликдир.

Хал ишлиги өвретмек. Хал ишлиги бейлеки ишликлерден заман аңладып билмейәнлиги билен тапавутланяр. Ишлигиң бу гөрнүшиниң ызына кем ишликлери ((Кем ишликлери өвретмек) диен бөлүме середиң) гошуланда, дүрли ишлик формалары ясаляр, көпленч ягдайда болса ишлиге багланып, гымылдының нәхили ягдайда йүзе чыкяндыгыны мәлим эдйәр.

Хал ишлигиң ясалышы дүшүндириленде, сөз ясайжы гошулмалар гайталаняр. Онуң язувы болса дар додак чекимлилериң язылян ве язылмаян кадаларына эсасланылып беян эдилйәр.

Бу тема гечиленде, онуң еклук формасының өтен заман ортак ишлигинден ясалан ялы болуп гөрүнйәндигини хем беллемелидирис.

Кәбир диалектлерде хал ишлигиң еклук формасы хал ишлигиң барлык галыпындан ясалышы хем бар (алып - алмап, гөрүп - гөрмәп ве ш. м.) . Ортак ишликлерде гөршүмиз ялы, эне дили мугаллымы бу хили формалары уланмага окувчылара ел бермели дәлдир.

Кем ишликлери өвретмек. Кем ишликлере ылмы грамматикада хабарлык гошулмасы дийилйәр. Буларың өзи бирнәче гошулма ве бир сөзден (экен) ыбаратдыр. Кем ишликлер ат ве ат ролундакы сөзлере ве ишликлере гошулып, гошулан сөзүни өтен я-да хәзирки замана баглап, олара сөзлемде хабар болмак укыбыны берйәр. Кем ишликлер атлара заман екундысыны берйәнлиги үчин, олары ишликлере якынлашдыряр.

Екарда атлара гошулян кем ишликлериң өтен ве хәзирки заманы аңладяндыгыны ятладык. Олары заман аңладышлары эсасында ики топара бөлүп, беян этмек ислейәрис.

1. Өтен заманы аңладян кем ишликлер: -ды, -ди, экен (-ка, -кә).
2. Хәзирки заманы аңладян кем ишликлер -дыр, -дир, дур, -дүр, -мыш, -миш, -муш, -мүш.

Мугаллым кем ишликлериң өтен ве хәзирки замана дегишли болшуны ишликлериң заман аңладышы билен багланышдырып беян этмелидир. Бу ишликлериң ызы билен хер бир кем ишлигиң уланылышы ве аңладян маныларыны дүшүндирмәге гечмелидир.

Өтен заманы аңладян кем ишликлер. Атлары ве ат ролундакы сөзлери өтен заман билен багланышдырян кем ишликлер беян эдиленде, мугаллым дегишли мысалы окувчылара хөдүрлейәр, онда уланылан кем ишлиги тапмалы, онуң хайсы заманы билдирйәндигини аныкламалы ве кем ишлиги кабул эден сөзүң (я-да кем ишлик билен уланылан сөзүң) аңладян манысыны айдып бермеги талап эдйәр.

Мугаллым:

-Мениң клас тагтасына язан сөзлемлеримде уланылан кем ишлиги тапып, онуң хайсы замана дегишлидигини ве аңладян манысыны айдып бериң!

Клас тагтасына шу сөзленлери язяр.

Черкез окувчыды.

Онуң какасы калхозчыды.

Окувчы:

-Биринжи сөзлемде (-ды) кем ишлиги (окувчы) сөзүне гошулыпдыр. Бу гошулманы кабул эден (окувчы) сөзи Черкезиң өтен заманда окувчы боландыгыныаңладяр. Башга бир тарапдан, кем ишлик гошулмасыны кабул эден сөз геплейән я-да сөзлеми язан адамың өтен заманда Черкезиң окувчы боландыгындан хабарлыдыгыны хем билдирйәр.

Икинжи сөзлемде хем (колхозчы) сөзүне (-ды) кем ишлиги гошулыпдыр, ол хем Черкезиң какасының өтен вагтда калхозчы боландыгыны, шу меселәни геплейәниң я-да язяның билйәндигини гөркезйәр.

Екаркылар ялы сораг-жогап аркалы (экен) кем ишлигиниң манысы такыкланяр. Бу ишде, илки билен, (экен) кем ишлигиниң сөзе гошулман уланыляндыгы аныкланяр. Ондан соң кем ишлигиниң маны аңладышы (-ды, -ди) кем ишликлериниң манысы билен деңешдирилйәр.

(Экен) билен (-ды, -ди) кем ишликлериниң маныларының арасында тапавут бар. (-ды, -ди) гошулмасыны кабул эден сөз бириниң (предметиң) өтен заманда белли ягдайда болянлыгындан геплейәниң хабарлыдыгыны аңладян болса, (экен) сөзи билен уланылян сөз өтен заманда бириниң (предметиң) белли ягдайда боляндыгыны геплейәниң я-да тексти язяның өң билмән, соң дуюп галандыгыны мәлим эдйәр. Черкез окувчы экен. Бу мысалдакы (экен) сөзи Черкезиң өтен вагтда окувчы боландыгыны, геплейәниң онуң окувчы боланыны соң билип галандыгыны гөркезйәр.

Сораг-жогап аркалы (экен) кем ишлигиниң манысы такыкладандан соң, мугаллым бу сөзде форма ве маны тайдан йүзе чыкян өзгеришлери дүшүндирмәге гечйәр.

Мугаллымың өзи (экен) гошулмасының гысгалып, илки (-кә) , ондан соң сингармонизме эерип (-ка) гошулмасына өврүлендигини дүшүндирйәр. Сингармонизмиң нәмедигини болса окувчыларың өзлерине гайталадяр.

Екаркы дүшүндиришден соң (-ка, -кә) гошулмаларының уланылышы ве маны аңладышы барада окувчылара маглумат берилйәр.

Бу гошулмаларың манысы (экен) кем ишлигиниң манысындан дүйп гөтер тапавутлы, чүнки (экен), өң гөрүп гечишимиз ялы, өтен вагтда йүзе чыканваканы, ягдайы геплейәниң өң билмән, соң дуюп галаныны беян эдйәрди, эмма (-ка, -кә) гошулмалары, биринжиден, бир вагтда йүзе чыкан ики ваканы багланышдыряр: Черкез окувчыка, депдерлерини говы саклаярды. Мысал хөкмүнде гетирилен сөзлемде хем өтен вагтда Черкезиң окувчы боланы хем-де онуң өз депдерлерини говы сакланы беян эдилйәр. Бу ики ваканы вагт тайындан бир-бирине барламак везипесини (-ка) гошулмасы ерине етирилйәр. Икинжиден, маны тайдан (-ка, -кә) гошулмалары (экен) кем ишлигине меңземейәр, чүнки бу гошулмаларыкабул эден сөз өтен заманда бириниң (предметиң) белли ягдайда боландыгыны гөркезйәр. Шейле ваканың йүзе чыканыны геплейәниң билйәндигини хем анык мәлим эдйәр. Бу айданларымызы екаркы мысалымыздан хем гөрмек мүмкин. Геплейәне Черкезиң окувчы боланы, онуң окувчы болан вагтында өз депдерлерини говы сакланы хем белли.

(Экен, -ка, -кә) кем ишлигиниң сораг сөзлеминде уланышында ве маны аңладышында хем бирнәче тапалудың бардыгы гөзе илйәр. Бу хили айратынлыклары ашакдакы тертипде сораг-жогап аркалы дүшүндирмек мүмкин.

Мугаллым:

-Мен ики саны сораг сөзлеми клас тагтасына язян. Оларда уланылан кем ишликлериң маны тайдан тапавудыны айдып бериң!

Мугаллым: (Черкез окувчы экенми? Черкез окувчымыка?) диен сөзлемлери тагта язяр.

Окувчы:

-Биринжи сөзлемде диңлейжи Черкезиң окувчыдыгыны я-да дәлдигини билйәр. Сораг берйән адам хем онуң Черкезиң окувчыдыгыны я-да дәлдигини билйәндигине гөз етирип сораяр. Эмма икинжи сөлем Черкезиң окувчыдыгыны геплейәниң хем диңлейәниң билмейәндигини гөркезйәр, ягны бу сораг сөзлеми Черкезиң окувчыдыгыны я-да дәлдигини гүмансырадяр.

Хәзирки заманы аңладян кем ишликлер. Бу хили кем ишликлер хем өзлериниң маны аңладышлары боюнча ики топара бөлүнйәр. Биринжи топары (-дыр, -дир, -дур, -дүр) хәзирки ягдайда бириниң (предметиң) белли ягдайдадыгыны геплейәниң анык билйәндигини гөркезйәр. Икинжи топары (-мыш, -миш, -муш, -

мүш) хәзирки вагтда бириниң (предметиң) белли ягдайдадыгыны геплейәниң анык билмейәндигини, ол барада гумана эсасланяндыгыны мәлим эдйәр.

Екаркы ягдайлары дүшүндирмек үчин кем ишлигиң өтен заманы аңладянларыны беян этмекде уланылян сораг-жогапдан пейдаланмак мүмкин.

Кем ишликлерде еклугы гөркезмек үчин (дәл) модал сөзи уланыляр. Бу сөз уланыланда, сөз билен кем ишлигиң арасындан гелип, кем ишлик гошулмасыны кабул эдйәр. (Кем ишликлериң йөңкеме билен үйтгейши окув китабындакы схемалар эсасында өвредилйәр).

Кем ишликлериң язув дүзгүнини өвретмек. Кем ишликлериң язувында (-ды, -ди, -дыр, -дир, -дур, -дүр, -мыш, -миш, -муш, -мүш) гошулмаларының үстүнде дурмакчыдырыс. Бу аффикслериң язув кадасы сингармонизм ве дар чекимлилериң язув дүзгүни билен багланышяр. Кәбир ягдайларда болса додакландырылып язылан дар додак чекимли додакландырылман языляр, ягны кем ишлигиң гошулмасы башга сөзе гошуляр (дуздур-дуз дәлдир). Шу затларың хеммеси кем ишликлериң язувыны өвретмекде өңки гечиленлери гайталамак, тәзе йүзе чыкян ягдайлары хасаба алмак меселесине үнс берилмелидигини талап эдйәр.

Кем ишликлериң язувыны ашакдакы тертипде беян этмек болар:

1. Кем ишлигиң (-ды, -ди) аффикси ат ролунда гелйән әхли сөзлере гошуляр: Сонаның элиндәки китапды. Ораз Сапар билен достды. Маяны үшетмедик печдәки отды. Газетдәки макала гызыклыды. Черкезиң магазинден аланы чотды ве ш. м.

Алан мысалларымыздан мәлим болшы ялы, кем ишлигиң гошулмалары диңе оллук йөңкемәниң бирлик санында уланылды. Эмма кем ишлигиң гошулмасыны кабул эден чекимлиси додакланян бир богунлы сөз болуп, йөңкеме билен үйтгәнде, оллук йөңкемәниң бирлик санындан бейлеки ерлерде гошулманың дар чекимлиси додакландырылып языляр: дост +ды + м - достдум, дост + ды + ң - достдуң, дост + ды - достды, дост + ды + к - достдук, дост + ды + ңыз - достдыңыз, дост + ды + лар - достдулар, өл (мокрый) + ди + м - өлдүм, өл + ди + ң - өлдүң, өл + ди - өлди, өл +ди + к - өлдүк, өл + ди + ңиз - өлдүңиз, өл + ди + лер - өлдүлер ве ш. м.

Биринжи богуны додакланян сөзүң ортасындакы икинжи богна дүшйән дар чекимли узын айдылмаса, додакландырылып язылядыгыны окувчылар билйәрлер, шонуң үчин бу тема дүшүндириленде, ол каданы ятладып, онуң хайсы ерлерде уланыляндыгыны гайталамак окувчыларың (-ды, -ди) гошулмасының бу хили язув дүзгүни аңлы-дүшүнжели өзлешдирмеклерини газанмаклыга мүмкинчилик берер.

Бу гөрүп гечен аффиксимиз башга хич ерде додакландырылып язылмаяр. Йөне екарда белләп гечишимиз ялы, бу гошулма додакландырылып языландан соң, кәбир ягдайда башга хили өзгерише сезевар боляндыгына хем душуляр. Кем ишлик гошулмасыны кабул эден сөз еклук формада гетириленде, кем ишлигиң гошулмасы ол сөзден айрылып, еклугы аңладян (дәл) сөзүне гошуляр: достдук - дост дәлдик, өлдүк - өл дәлдик ве ш. м. Бу хили өзгериш дүшүндириленде, кем ишлик гошулмасыны кабул эден сөзүң барлык гошулмасыны окувчылара мысал хөкмүнде хөдүрләп, оларың еклук формасыны ясатмалыдыр. Бу ишлер гечириленден соң, кем ишлигиң аффиксиниң нирә дүшендигини тапдырмак мүмкиндир.

2. Кем ишлигиң (-дур, -дүр, -дыр, -дир) аффикслери биринжи пунктда гөрен гошулмаларымыздан тапавутланяр. өңки гошулмалар ачык богунлыды, эмма бу аффикслериң богунлары япык. Шоңа гөрә, соңкы гошулмалары кабул эден сөз йөңкеме билен үйтгәнде, дар чекимлилериң додакланып я-да додакланмазлыгында

хич хили өзгериш дөремейәр. Бу ягдайлар ики гошулманың деңешдирилип дүшүндирилмегиниң пейдалы болжакдыгына эсас дөредйәр.

Чекимлиси додакланян бир богунлы сөзе (-дур, -дүр) гошуляр: дост + дур - достдур, көл + дүр - көлдүр, дост + дыр + ыс - достдырыс ве ш. м.

Екаркы типдәки сөзлерден бейлеки сөзлериң хеммесине (-дыр, -дир) гошуляр: окувчы + дыр - окувчыдыр, көвүш + дир - көвишдир ве ш. м. Бу мысалларымыздакы сөзлере дар чекимлиси додакландырылмаян аффиксиң гошуландыгының себәбини окувчыларың өзлери хем айдып билерлер, чүнки бу ягдайларда, биринжиден, гошулма кабул эдйән сөзүң чекимлиси додакландырылмаяр, шонуң үчин гошулманың дар чекимлисини додакландырмак мүмкин дәл. Икинжиден, ол сөзүң чекимлиси додакландырылса-да , көп богунлы гошулманың дар чекимлиси икинжи богундан бейлеки богунлара дүшжек, шонуң үчин гошулманың дар чекимлиси додакландырылман языляр. Бу дүзгүнлер окувчыларың дар додак чекимлилери барада алан билимлерини оларың өзлерине гайталатмак билен багланышдырылып беян эдилйәр.

Еклук формада бу гошулма хем (дәл) сөзүне гошулып уланыляр: окувчыдым - окувчы дәлдим, достдур - дост дәлдир, көлдүр - көл дәлдир, көвүшдир - көвүш дәлдир ве ш. м.

3. Кем ишлигиң аффиксилериниң (-муш, -мүш, -мыш, -миш) вариантының язув дүзгүни (-дур, -дүр, -дыр, -дир) гошулмаларының язувындан хич хили тапавутланмаяр: достмуш - дост дәлмиш, көвүшмиш - көвүш дәлмиш, сувмуш - сув дәлмиш, окувчымыш - окувчы дәлмиш ве ш. м. Бу гошулмаларың беянында өңки гөрүп гечен кем ишликлеримизде уланылан приемлардан пейдаланыляр.

Сада ве гошма ишликлери өвретмек. Окувчылар V класда сада ве гошма сөз билен танышярлар. Бу меселе оларың сада ве гошма ишликлер диен тема аңсатлык билен дүшүнмеклерине ярдам эдйәр. Шонуң үчин тәзе теманың гечилмеги сада ве гошма сөзлериң гайталанмагы билен багланышдырыляр.

Гошма ишлигиң эсасы сөзүниң хайсы сөз топарындандыгыны аныкламак үчин морфологик дерңев гечирилйәр. Дерңевиң нетижесинде окувчылар гошма ишлигиң эсасы сөзүниң хайсы сөз топарындандыгыны аныклаярлар.

Гошма ишликлери ясамакда уланылян көмекчи ишликлериң саны гаты чәкли, шонуң үчин оларың списогыны окувчыларың сөзлүк депдерине яздырмак хем мүмкин. Гошма ишликлерде уланылян көмекчи ишликлериң көп уланылянларының бирнәчесиниң списогыны шу ерде бермеги максада лайык хасап эдйәрис: этмек, болмак, бермек, билмек, алмак, (алышмак), атмак, салмак, гатмак, гөрмек, галмак, гечмек, дурмак, йөрмек, чыкмак, отурмак, башламак ве ш. м.

Гошма ишликлериң язув дүзгүнлерини өвретмек. Гошма ишликлер эдараларың, газет-журналларың, колхоз-совхозларың, китапларың ве ш. м. гошма атлары ялы гошулман языляр: танкыт этмек, хабар бермек, гаты гөрмек, гең гөрмек, гидип билмек, окап болмак ве ш. м. Гошма ишликлериң бу хили язылышы екарда агзалан гошма атларың язув дүзгүнини окувчылара гайталамак билен баглылыкда беян эдилмелидир.

Эсасы сөзи хал ишлик болан кәбир гошма ишликлерде эсасы сөз билен көмекчи ишлик гошулып языляр: болубермек, дурубермек, окабермек ве ш. м. Гошма ишликлериң бу хили язылышында ики меселә айратын үнс бермек зерурдыр:

1. Эсасы ишлик биринжи ве икинжи богунлардакы чекимлилери додакланян болса, көмекчи ишлик билен биригенде, чекимлилериң

додакландырылышы үйтгедилмән шол дуршуна язылыяр: болу(п) + бермек - болубермек, гою(п) + бермек - гоюбермек ве ш. м.

2. Түркмен диалектлеринде хал ишликлериң кәбир тапавут бар, екаркы типдәки гошма ишлигиң язувында диалектизми уланян окувчылара габат гелинйәр. Мысал үчин, гүнбатар емут диалектинде (окамак) ерине (ока:мак), (танамак) дерегине хем (таны:мак) дийилйәр. Шу диалектде геплейән кәбир окувчылар (окабермек) диймегиң дерегине (окы:бермек) ве (таныбилмегиң) ерине хем (таны:билмек) уланыляр. Шонуң үчин мугаллымлар өзлериниң окувчыларының уланян диалектизмлерини хасаба алып, эдеби дилиң язувыны догры дөретмәге чалышмалыдыр.

Халлары өвретмек

Сыпатларың хич хили үйтгемән, атларың айратынлыгыны, оларың беллик ве аламатларыны аңладышы ялы, халлар хем хич хили үйтгемейәр, ишликлере багланып гелйәр, олар аркалы йүзе чыкян гымылды-херекетиң хилини, айратынлыгыны ве ш. м. аңладяр. Бу айдыланлар функция ве маны аңладыш тайдан екаркы сөз топарларының арасында эп-эсли меңзешлигиң бардыгыны мәлим эдйәр. Булардан башга-да мекдеп грамматикасында сыпатларың бирнәчесиниң халлара гошуляндыкларыны назара алсак, оларың арыларындакы якынлыгың нәхили дережедедигине гөз етирмек кын болмаз.

Сыпатлар билен халларың араларындакы эсасы тапавут - оларың бириниң атлара бейлекисиниң хем ишликлере багланянлыгыдыр.

Окувчылар сыпатларың окыдылышы билен таныш, шонуң үчин халлара аңсатлык билен дүшүнерлер.

Асал ве ясама халлар гечиленде, асыл сөз, гошулма ве ясама сөз темалары окувчылара гайталадыляр. Халларың асыл я-да ясамадыгы окувчыларың өзлерине айтдырыляр.

Көмекчилери өвретмек

Көмекчилер өзбашдак маны аңлатмаян сөз топарларына гирйәр, шонуң үчин хем сөзлем агзасы болуп билмейәрлер. Илки гезек бу тема дүшүндирилжек боланда, сөз топарлары ве бөлүнишлери гысгача гайталадылып яда салыняр, тәзе тема билен багланышдырыляр.

Тема барада умумы маглумат бериленден соң, көмекчилериң бөлүниши белленилип, оларың хер бирини айратынлыкда беян этмәге гечилйәр.

а) **Баглайжылары өвретмек.** Баглайжыларың ики сөзи я-да сөзлеми өзара багланышдыряндыгыны гөркезмек үчин мугаллым ичинде баглайжы уланылан тексти окувчылара хөдүрлейәр, илки билен олардан баглайжылары тапдыряр, онуң ызысүре болса баглайжының сөлери я-да сөзлеми баглап гелендиклери аныкладыляр.

Баглайжыларың бөлүнишине гечиленде, ашакдакы сораг-жогап эсасында беян этмек мүмкиндир:

Мугаллым:

- Мен клас тагтасына бир сөзлем язжак, шонда уланылан баглайжыны тапың, оларың нәхили маныдакы сөзлемлери бирикдирип гелендиклерини хем айдып бериң.

Мугаллым (мен гелдим, эмма сен гелмедиң) диен сөзлеми тагта язяр.

Окувчы:

-Сизиң бу язан сөзлемиңизде (эмма) баглайжы бар. Ол болса манысы бир-бирине гаршы болан ики сөзлеми багланышдырып гелипдир. Сөзлемиң бири мениң геленими гөркезйәр, бейлекиси хем (сениң) гелмәндигиңи аңладяр.

Бейлеки багланжыларың манылары хем екаркы тертипде беян эдилйәр.

б) **Сөзсоңулары өвретмек.** Сөзсоңуларың сөзлери дүрли маныда гетирмек үчин уланыляндыгы окувчылара айдыландан соң, оларың өзлериниң багланян сөзлеринден соң гелйәндиклери, шонуң үчин хем (сөзсоңы) диен терминиң уланыляндыгы ятланыляр.

Сөзсоңыларың маны аңладышлары тайдан бөлүнишлери гечиленде, баглайжыларда гөрен сораг жогапларымыз ялы гуралан сораг-жогапларың эсасында йүзе чыкармак болар.

Кәбир окувчылар меңзетмек билен деңешдирмеги гөркезйән сөзсоңылары бир-бири билен гарышдырярлар, шонуң үчин бу сөзлериң өзара маныларының айратынлыгының үстүнде йөрүте дурулмалыдыр.

:млүклери өвретмек

Бу тема билен сөз топарлары ве морфология курсы долы гутаряр. Мекдеп грамматикасында бу тема ужыпсыз орны эелейәр.

:млүклериң кесгитлемесинде оларың бегенмеги, гынанмагы, ички дуйгыны аңладяны долы суратда берилйәр. Ол манылары окувчыларың аңына етирмек үчин үмлүклери окувчылара сөзлемде гетирдип, оларың нәхили сөлемлере багланып гечйәндиклерини, хайсысының бегенжи я гынанжы ве ш. м. гөркезйәндиклери йүзе чыкарыляр.

Морфология курсы гутаранда, окувчыларың грамматик ве орфографиядан алан билимлериниң эсасысы ве практикада зерур болжак ерлери гайталаняр. Говшак өзлешдирилен темалар гөнүкме ишлетмек аркалы гайталанып беркидилйәр.

Сораглар ве юмушлар

1. Ишликлер дийип нәмә айдыляр?
2. Ишликлер бейлеки сөз топарларындан нәхили тапавутланяр?
3. Ишликлер өвретмекде нәхили усуллардан пейдаланмак болар?
4. Ишликлер гурлушы боюнча нәхили топара бөлүнйәр?
5. Ишлигиң нәхили формалары бар?
6. Ишдикдериң нәче саны заман формасы бар?

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.
2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.
3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.
4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.
5. Türkmen dilin grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000.

Синтаксиси ве пунктуацияны өвретмегиң методикасы план

1. Түркмен дилиниң синтаксиси ве пунктуациясы боюнча гечирилйән ишлер ве оларың әхмиети.

2. Сөзлем хакында умумы дүшүнже бермек

3. Сөзлемлериң интонация тайдан айдылышларыны ве пикир аңладышларыны өвретмек.

4.Сөзлемлериң дүзүлишлери тайындан бөлүнишлерини өвретмек

5. Сөзлемде сөзлериң багланышларыны өвретмек.

Даянч дүшүнжелери: түркмен дилиниң синтаксиси, онда өвренилйән меселелер, түркмен дилиниң синтаксис иве пунктуациясы боюнча гечирилйән ишлер, онуң әхмиети, сөзлем хакында умумы маглумат бермегиң усуллары, сөзлемлериң бөлүнишлерини өвретмек, сөзлемде сөзлериң багланышыны өвретмегиң ёллары.

Түркмен дилиниң синтаксиси ве пуктуациясы боюнча гечирилен занятиелер окувчылара тербие ве билим бермек билен бирликде, оларың сөзлейиш-язув дилини өсдүрмелидир. Грамматиканың хем дүрс язувың шу бөлүмлерини өвренмек билен, окувчылар йөнекей сөзлемлерде сөзлемлериң өзара бири-бири билен багланышларының, гатнашыкларының, айдылышларының ве пикир аңладышларының эсасы дүзгүнлерине айдың дүшүнмелидирлер хем-де олары чуңңур өзлешдирмелидирлер. Шуларың нетижесинде болса окувчылар түркмен дилиниң синтаксиси ве пунктуациясы боюнча өвренелерини сөзлейиш хем-де язув дилинде догры уланып билмелидирлер.

Синтаксис ве пунктуация дүзгүнлериниң пугта өзлешдирилмеги шолар барадакы материалларың мугаллым тарапындан догры ишленилип гечилмегине ве онуң окув китабында анык ве айдың беян эдилмегине баглыдыр.

Түркмен дилиниң синтаксиси ве пунктуациясы боюнча гечирилйән занятиелерде окувчыларың сөзлейиш дилиниң тәсирлилигине, догрулыгына хер бир эне дили мугаллымы айратын әхмиет бермелидир, язув ишлеринде пунктуация белгилерини оларың нәхили уланыляндыгына хемише эсаван эдип дурмалыдыр. Бу барада окувчылар тарапындан гойберилйән етмезчиликлери өз вагтында йүзе чыкарып, олара дегишли көмек бермелидир. Шунлукда, хер бир эне дили мугаллымы окувчыларың сөзлейиш ве язув дилиниң догры, соватлы болмагы угрунда гөрешмелидир.

Окувчылар башлангыч хем 5-у- нжы класларда синтаксис ве пунктуация боюнча садажа дүшүнже алярлар. 7-8- нжи класларда болса синтаксис курсы гечилйән дөвүрде, оларың шрл класларда алан билимлериниң үсти етирилйәр, гиңелдилйәр. Шоңа гөрә-де бу класларда синтаксис ве пунктуация барадакы ыматериаллар гечилен класларда өвредиленлериң довамы хөкмүнде, шолар билен пугта багланышыкда өзлешдирилип гечимелидир.

Окув программасына лайыклыкда 5-у- нжы класларда фонетика, морфология, шолар билен баглылыкда хем орфография гечилйәр. Эмма шоңа гарамаздан, шу дөвүрде хем синтаксис ве пунктуация боюнча окувчыларың башлангыч класларда өврененлерини оларың ядына салмак, гайталап дурмак хем-де гиңелтмек оңайлыдыр, хатда шейле этмек зерурдыр.

7-8-нжи класларда пунктуация кадалары синтаксис билен айрылмаз арабагланышыкда өвредилип, булар барада окувчылара бир вагтда дегишли дүшүнже берилйәр. Бу ягдайлар синтаксис ве пунктуация дүзгүнлерини окувчыларың чуңңур өзлешдирмеклерини үпжүн эдйәр.

Синтаксис курсы гечилйән дөвүрде, диңе синтаксис ве пунктуация кадарарыны өвренмек билен чәкленмейәр. Эйсем, шолар билен пугта багланы-шыкда, чеми гелен еринде, фонетика, морфология, орфография барада гечиленлер

хем гайталадылып дурулмалыдыр, стилистика боюнча дүрли гөнүкмелериң ерине етирилмегине айратын әхмиет берилмелмдир.

Синтаксис ве пунктуация боюнча гечирилйән сапаклар эдеби окув сапаклары билен-де пугта багланышыкда алнып барылмалыдыр. Окалан чепер эсарлерден өвренилйән я-да гайталанылян кадалара дегишли дүрли мысаллары нәче ислесең тапмак болар. Синтаксис ве пунктуация боюнча гечирилйән сапаклар билен эдеби окув сапакларыны өзара багланышдырмак максады билен мугаллым ол мысаллардан ызыгидерли пейдаланып дурмаладыр.

Грамматик дерңев үчин я-да хайсы-да болса бир синтаксис я пунктуация дүзгүнини гайталамак, өвретмек, беркитмек үчин гетирилен мысал окувчылара озалындан таныш болан текстден алынса, онда олар шол сөзлемиң ниреден алынандыгыны, онуң алнан текстинде нәхили вака, хадыса барада гүррүң эдилйәндигини оңат билйәрлер. Шонуң нетижесинде болса гетирилен мысалың, ягны сөзлемиң синтактик тайдан гурлушына, хеммеден озал онуң манысына, интонациясына дүйпли дүшүнйәрлер ве оны чуңңур өзлешдирйәрлер.

Синтаксис ве пунктуацияны өвренмекде багланышыклы текстдәки айры-айры сөзлемлер билен иш салшыляр. Грамматиканың сөзлейиш дили билен органики багланышыкда өвредилйәндиги үчин, сайланып алынян шол сөзлемлериң манысының ве гурлушының хас тимарланан болмагы зерурдыр.

Сапак я-да ондан башга вагтда пейдаланылян мысалларың айры-айры сөзлемлерден ыбарат болядыгына гөрә, оларың дүрли-дүрли жанрлардан алынмагына-да айратын үнс берилйәр. Бу хили мысаллары эсасан газет макалалардан, ылмы-популяр ишлерден, халк дөредижилигинден ве чепер эдебиятдан сайлап алмак болар.

Синтаксис ве пунктуация боюнча гечирилйән сапаклар аркалы окувчылар синтаксис формаларың әхмиетине, оларың синтаксис ролуна, сөзлейиш дилинде оларың уланылышына айдың дүшүнилйәр. Шунуң билен бирликде, өз пикирлерини мазмун тайындан язува догры гечирип билмеги, язува гечирилен пикириң манысына догры дүшүнмеги ве догры окамагы, екстдәки сөзлемлери, хатда бир сөзлемдәки айратынландырылып гөркезилйән кәбир сөзлери (гошма сөзлемлерде йөнекей ве эержең сөзлемлери) сөзлемде тапавутландырып билмеги өвренйәрлер. Шунуң нетижесинде окувчылан эдеби дилде догры геплемәге ве соватлы язмага эндик эдйәрлер.

2. Сөзлем хакында умумы дүшүнже бермек

Сөзлем хакында умумы дүшүнже бермәге гиришмезимизден озал, өтен класларда шол барада гечиленлери ятламак, окувчыларың ятдан чыкаранларыны яңадандан ятларына салмак, тәзе өвредилжек материаллар билен олары өзара багланышдырмак, шунлукда, нобатдакы дүшүндирилжек материаллары өзлешдирмәге тайярламак герек. Шейле этмек үчин сапакдан озал сөзлем хакында башлангыч хем-де 5-6- нжы класларда нәмелериң өвредилендигини аныкламак хем-де бу материаллары окувчыларың ненеңси өзлешдирендигини барламагың тәрлерини беллемек зерурдыр.

Гечиленлер гайталаныланда, сораг-жогапдан,б дүшүндиришли язувдан, грамматик дерңевден пейдаланмак аматлы боляр. Озал өвренилен материаллар нәхили методда гайталанылса-да, оларың нәхили өзлешдирилендигини, окувчыларың сөзлейиш дилиниң нәхили дережеде дигини беллемәге, оны гелжекде ызыгидерли өсдүрмегиң елларыны гөзлемәге мугаллым айратын үнс бермелидир.

Мекдеп практикасындан мәлим болшуна гөрә, көпленч ягдайларда эне дили ве эдебияты мугаллымлары эсасы үнси диңе гайталанылян я-да тәзе өвредилйән

теоретики материаллары чуңңур өзлешдирмәге берип, окувчыларың сөзлейиш дилиндәки нәдогрулыклары хемише дүзедип дурмаярлар. Шонуң нетижесинде болса сөзлейиш дили кадалы өсдүрилмән галяр. Бу ягдай окувчыларың язув дилине-де өз тәсирини етирйәр.

Сөзлемлер барада умумы дүшүнже бериленде, гечен класларда шол хакда өвредиленлер билен баглылыкда адамларың өзара пикир алышмакларының, бири-бирине дүшүнүшмеклериниң, гатнашыкларының дил (язув) аркалы үпжүн эдилйәндиги белленилйәр. Бу пикири эсасландырмак үчин мугаллым ики я-да үч окувча хайсы-да болса бир зат барасында өзара гысгажык гүррүң этдирйәр ве буларың нәме аркалы (дил аркалы) бири-бирине дүшүнендиклерини сораг үсти билен аян этдирйәр.

Шунлукда, мугаллым өзүниң шу вагткы айдян пикирлерини-де дилиң үсти билен беян здйәндигини, окувчыларың-да оңа дил аркалы дүшүнйәндиклерини мәлим эдйәр. Соңра мугаллым дил эсасында адамларың хат үсти билен-де пикир алшып билйәндиклерини ятладып, дилиң әхмиети барада айдыланлары окувчыларың өзлерине жемледйәр ве шейле нетиже чыкаряр: дил адамларың бир-бирине дүшүнмеклери үчин иң мөхүм серишдедир.

Шейлеликде, сөзлемиң сөзлерден хасыл боляндыгыны сораг-жогап эсасында окувчыларың өзлерине аныкладып, мугаллым сөзлейшиң-де дүрли мазмундакы айры-айры сөзлемлерден дүзүлйәндигини айдяр. Соңра хер сөзлемиң гутаран ой-пикири аңладяндыгыны көпчүлик болуп дерңемек үчин ашакдакы мысаллара йүзленйәр:

(Биз бүтиндүнйәде парахатчылык угрунда гөрешйәрис.

Яшасын бүтиндүнйәде парахатчылык)

Бу мысаллары айры-айры окувчылара окадяр ве сөзлемиң гутаран ой-пикири аңладяндыгыны сораг эсасында йүзе чыкардяр. Соңра хер сөзлемиң белли бир интонация эсасында айдыляндыгыны аныкламак үчин ашакдакы ялы мысаллара салгыланыляр:

(Яшасын биз хакда аталык аладасыны эдйән сердарымыз!

Чагалар өзлери хакында аталык аладасыны эдйән сердарымызың хемише яшамагыны арзув эдйәрлер.

Чагалар өзлери хакында аталык аладасыны эдйән сердарымызың хемише нәме этмегини арзув эдйәрлер?).

Дегишли сораг нетижесинде бу сөзлемиң нәхили интонацияда айдылян-дыклары кесгитленилйәр, ягны биринжи сөзлемиң пикир аңладыш тайындан ички жошгунлы (йүзленмеги)- чагалар хакында аталык аладасыны эдйән сердарымызың хемише яшамагы барада жошгунлы арзув, ислег эдйәндигиниң аңладыляндыгы, интонация тайдан болса онуң бойдан-баша белент әхеңде айдыляндыгыны беллейәрлер. Икинжи сөзлемиң болса пикир аңладыш тайдан хабар бермеги-чагаларың өзлери хакында аталык аладасын эдйән сердарымызың хемише яшамагыны арзув эдйәндиклерини кимде болса бирине айтмагың, хабар бермегиң, беян этмегиң гөркезилйәндиги, интонация тайдан хем тутуш сөзлемиң асуда әхеңде айдыляндыгы йүзе чыкарыляр. Соңкы сөзлеминде пикир аңладыш тайындан сорамагы-чагаларың өзлери хакында аталык аладасын эдйән сердарымызың хемише нәме этмегини (яшамагыны) арзув эдйәндиклериниң аңладяндыгы, интонация тайдан-да бүтин сөзлемиң сораг әхеңинде айдыляндыгы такыкланыляр. Ахырда болса дерңелйән сөзлемлерде айдылян пикириң бир зат барададыгы, эмма интонация ве пикир аңладышлары тайындан оларың үйтгешикдиги йүзе чыкарыляр. Шунуң билен баглылыкда сөзлемлериң

айдылышлары ве пикир аңладышлары тайындан үйтгешик боляндыклары белленилип гечилйәр.

Шу хили ишлерден соң сөзлем болмак үчин сөзлериң белли бир мукдарының зерур дәлдиги, гутаран интонацияда айдылан бир ве ондан хем көп сөзлерден сөзлемиң хасыл боляндыгы дүшүндирилйәр. Грмматиканың бу дүзгүнини эсасландырмак үчин ашакдакы сөзлемлер дилден дерңелйәр:

(Гелди.

Ол гелди.

Ол шәхерден гелди.

Ол шәхерден яңы гелди.

Ол шәхерден китап алып гелди...)

Сөзлем хакында окувчыларда шейле дүшүнже дөредиленден соң, сөзлемиң кесгитлемеси айдылып, онуң-да окувчылар тарапындан нәхили өзлешдиирлйәндиги бада-бат дилден сораляр. Чүнки сөзлемиң кесгитлемесини олар башлангыч класлардан бәри билип гелйәрлер.

Ахырда болса сөзлем хакында өвредиленлер шу хили сораглар аркалы жемленйәр:

1. Адамларың бири-бири билен дүшүнишмеклери, гатнашыклары нәме аркалы амала ашырыляр?

2. Бизиң сөзлешигимиз нәмелерден дүзүлйәр?

3. Сөзлем нәмелерден дүзүлйәр?

4.Сөзлем нәмәни аңладяр?

5. Сөзлем болмак үчин нәхили шертлер герек?

6. Сөзлем болмак үчин сөзлериң белли бир мукдары герекми?

7. Сөзлемлер өзара нәхили тапавутланярлар?

3. **Сөзлемлериң интонация тайдан айдылышларыны ве пикир аңладышларыны өвретмек.**

Сөзлемлериң интонация тайдан айдылышлары ве пикир аңладышлары боюнча үче, ягны хабар, сораг, йүзленме сөзлемлерине бөлүнйәндиклерини окувчылар башлангык класлардан бәри билйәрлер. Шоңа гөрә-де бу тема гайталама гөрнүшинде өвредилйәр. Теманы шейле методда өвренмек үчин, озалы билен, окувчыларың шол барада нәмелери билйәндиклери ве нәмелери ятдан чыкарандыклары сораг эсасында йүзе чыкарыляр, ятдан чыкарыланлар тәзеден яда салыняр. Шулар билен багланышыкда хем тема боюнча окувчылара нәтаныш материаллар дүшүндирилйәр ве практики ишлер аркалы беркидилйәр.

Хабар, сораг, йүзленме сөзлемлери барада гүррүң эдиленда, буларың нәхили ягдайда, нәме максат билен уланыляндыгы, ненеңси пикири аңладяндыгы, интонация тайдан нәтүйси айдыляндыгы йүзе чыкарыляр. Бу меселелер барада окувчыларда айдың дүшүнжәниң галмагы хем-де сөзлейиш -язув дилинде олапрың бу сөзлемлерден ерликли пейдаланып билмеклери үчин агзалян темалары өзара деңещдирип, оларың меңзеш ве тапавутлы тарапларыны беллемек оңайлыдыр. Бу меселеде ашакдакы ялы мысаллары өзара деңеш-дирип, оларың меңзеш ве тапавутлы тарапларыны йүзе чыкармак болар:

(Гүйчгелди Москвадан гелди.

Гүйчгелди Москвадан гелди?

Гүйчгелди Москвадан гелди!)

Гөршүмиз ялы, бу сөзлемлери хасыл эден сөзлер- шол бир сөзлер. Эмма олар хер бир сөзлемде айры-айры интонация эсасында (биринжи асуда) айдылярлар. Шонуң нетижесинде бу сөзлемлериң пикир аңладышлары хем

үйтгейәр, ягны биринжи сөзлем асуда-хабар сөзлеминиң интонациясында айдылмак билен, пикир аңладыш тайындан Гүйчгелдиниң Москвадан гелендигини кимде болса бирине хабар берйәндигини гөркезйәр. Икинжи сөзлем сораг интонациясында айдылмак билен, пикир аңладыш тайындан Гүйчгелдиниң Москвадан гелендигини я-да гелмәндигини кимде болса бириниң сораяндыгыны аңладяр. :чүжи сөзлем болса йүзленме сөзлемиң интонациясында айдылып, пикир аңладыш тайындан Гүйчгелдиниң Москвадан гелендигини кимде болса бириниң улы жошгун, шатлык билен айдяндыгыны мәлим эдйәр. Сөзлемиң интонациясының, пикир аңладышының үйтгемеги зерарлы, оларың биринжиси-хабар, икинжиси сораг, үчүнжиси-де - йүзленме сөзлемине өврүлйәр

Екаркы мысалларда хабар, сораг, йүзленме сөзлемлериң өзара тапавутланышлары деңешдирилди. Бу сөзлемлериң меңзеш тарапларыны хем (айры-айрылыкда аланыңда-да, оларың херсиниң гутаран интонацияда айдыляндыгыны, гутаран ой-пикири аңладяндыкларыны, бири-бирлери билен багланышян сөзлемлерден хасыл боляндыкларыны беллемек билен) деңешдирмек мүмкин.

Шу хили дүшүндиришден соң хабар, сораг, йүзленме сөзлемлериң хер хайсы барада йөрүте дурлупь гечилйәр

Хабар сөзлемлери барада окувчыларың гечен класларда алан дүшүнжелери гайталанып гиңелдиленде, илки билен оларың хайсы-да болса белли бир зат (хадыса) барада хабар берйәндиги аян эдилйәр. Шунуң билен баглылыкда бу хили сөзлемлериң кәхалатларда хайсы-да болса белли бир ягдайың (хадысаларың) инкәр эдилйәндигини хем аңладяндыклары (меселем шу ерден гечмели дәл) айратын белленип гечилйәр. Соңра дегишли сөзлемлери дерңемек билен, хабар сөзлемлериң пикир аңладышлары тайындан белли бир зады хабар бермек хем-де иңкәр этмек үчин уланыляндыгы субут эдилйәр.

Хабар сөзлемлериң чуңңур өзлешдирилмеги үчин олары диңе пикир аңладышлары тайындан өвретмек етерликли болар. Шоңа гөрә-де оларың нәхили интонация хем-де пауза эсасында айдыляндыгыны аныкламак-да зерурдыр. Шу максат билен мугаллымың пикир аңладышлары тайындан дүрли-дүрли хабар сөзлемлерини мысал алып, оларың нәхили интонация, пауза эсасында айдыляндыгыны дерңемеги, эдеби окув сапакларында болса окувчылара тексти шейле тертипде окатмага чалышмагы герек.

Шу ишлерден соң болса хабар сөзлеминиң соңунда гоюлян нокат барада окувчыларың гечен класларда алан дүшүнжелери чуңлашдырыляр. Мугаллым сапакдан озал тайярлан шу таблицасыны клас тагтасының бир четинде асяр.

Микола Калпаклыны өз ата-энеси гаты говы гөрйәрди. Онуң какасына Антон калпаклы я-да йөнекей Антон ага диердилер. Булар Жипомир шәхериниң голайында Тетерев дерясының боюнда гиң сәхралыкда яшаярдылар.

(Х. Ысмайылов)

Бу бөлежик әхли клас окувчыларына гөрнер ялы улулыкда языляр.

Таблицада языланлары окувчыларың чепер, лабызлы окап бермеклери теклип эдилйәр. Соңра оларың интонация тайдан айдылышлары ве пикир аңладышлары боюнча хабар сөзлемлеридиги сораг-жогап эсасында кесгитленилйәр.

Нокадың, умуман пунктуация белгилериниң сөзлемдәки эсасы хызматыны дүшүндирмек хем-де жемлемек максады билен шейле сораглара жогап алыняр:

1. Таблицада нәче сөзлем уланылыпдыр?

2. Онда нәче сөзлемиң бардыгыны нәме эсасында-да (нокат эсасында) билмек боляр?

3. Нокат нәхили сөзлемиң соңунда гоюляр?

4. Нокатдан соң гелен сөзүң биринжи харпы нәхили харп билен языляр?

5. Нокат нәхили хызматы ерине етирйәр?

Шу ишлерден соң хабар сөзлеми барада гайталаныланлар ве тәзе өвредиленлер дегишли гөнүкмелериң үсти билен беркидилип гечирилйәр.

Сораг сөзлемлери барада дүшүнже бериленде, оларың хасыл болушлары, пикир аңладышлары, интонация тайдан айдылышлары, логики басымың сөзлеме эдйән тәсири, сораг белгисиниң уланышы ве хызматы барада гиңден дурулып гечилйәр.

Бу меселеде, озалы билен, сораг сөзлемлериниң пикир аңладышлары тайындан хайсы-да болса бир задың сораляндыгы аныкланяр. Соңра болса сөзлешикде оларың нәме максат билен уланыляндыгы шейле айдыңлашдырыляр:

1. Соралян меселе боюнча дегишли маглумат билмек, эшитмек максады билен сөзлешикде сораг сөзлемлери уланыляр.

Меселем:

(Мен онуң мымыжак посалажык элини тутуп, гөйә оны биринжи гезек гөрйән ялы, оңа совал бердим:

- Сениң адың нәме?

ОЛ маңа түркменче жогап берди.

- Байрам.

- Байрам диймек - нәме диймек?

Ол маңа өз адының манысыны русча дүшүндирди.

- Сениң адың нәме үчин Байрам?

- Мен байрамда болупдырын.

(Б. Кербабаев, (Яшасын парахатлык)).

2. Соралян зады диңе тассыклатмак үчин сөзлешикде сораг сөзлемлери уланыляр:

(- Сен онуң суратыны гөрүп: (Бе, түйс Дурдының өзи экен. Ине, онуң ордени-де сурата дүшәйипдир-ов) дийип отурманмыдың?

- Хава, шейле дийипдим.

-Дурдының ишләп йөршүни-де гөрйәрсиң герек?

- Хава, гөрйәрин.

- Эйсе, гулак сал: шонуң ишинден хапа, шонуң ишинден булашык иш бармы?

- Ек, өрән хапа иш

3. Хич хили жогап талап этмейән я-да оңа сөзлейжиниң өзи жогап берйән сораглары-да сөзлешикде уланыляр. Бу эсасан диңлейжилериң үнсүни беян эдилйән вака хас ичкин чекмек үчин айдыляр. Меселем:

(Языксыз китап дур - муңа кепже сакгал молла герек. Оны мен ниреден тапайын? Онсоң эден сөвдамдан өкүнчли өйден чыкдым. Обамызда акыллы, хемме задың ягдайыны билйәр дийййән адамың янына бардым) (Н. Сарыханов, (Китап)).

Я-да:

(Гайта-гайта сорап, оны азара гоюп дурмак нәмә герек? Ине тиз Ашгабада барар ве хат язар. Шондан соң биләерис) дийип, ене-де көшешди). (Б. Сейтәков, (Огул совгады)).

4. Кәбир халатларда сөзлейжи өзүниң дүдүнмедик, акыл етирип билмедик я-да гең гөрен, хайран галан зады барада төверегинден хич хили жогабың

болмажакдыгына гарамаздан, өз гарайшыны сораг сөзлемлериң үсти билен беян эдйәр. Меселем:

(Багшы бу ерде ашакы додагыны дишләп, башыны яйкады. Нәме үчин шейле этдикә? Дутары зат хасап эдилмән, онуң бир яна ташлананына шейле этдимикә? Жүбүсини пулдан долдурып гелмәни үчин болаймасын? Белки шоңа өкүнендир? Йөне велин, онуң өзи хем билини сермешдирди. Нәме үчинкә?) (Н. Сарыханов, (Шүкүр багшы))

5. Кәбир ягдайларда дүшүнйән затлары, нәме этмели я-да этмели дәлдиги барада сөзлейжиниң өз-өзүне сораг берип, шоңа-да өзүниң жогап берйән вагтлары боляр. Ине шу хили ягдайларда-да сораг сөзлемлеринден пейдаланыляр. Меселем:

(Мен өйде өвүнжеңлик хакында ойландым. Өвүнжеңлик нәме? Адамлар нәме үчин өвүнйәрлер? Ынха, мысал үчин, кәбир адамлар өзлерини өрән оңат адам эдйәрлер ве өзлери хакында башгалара гүррүң берйәрлер. Ери, ол хакда гүррүң бермек нәмә герек?. . .)

(Н. Носов, (Коля Синицының гүнделиги)).

Сораг сөзлемлериң дүрли максатлар билен уланыляндыгыны екардакылардан башга-да гөркезмек мүмкин. Эмма эсасы меселе оларың уланышларыны овнук топарлара бөлмек болман, онуң терсине , сөзлейиш дилинде бу сөзлемлериң хачан ве нәхили максатлар билен уланыландыгыны өвретмекден ыбаратдыр.

Сораг сөзлемлериң дүйпли өзлешдирилмеги үчин оларың сораг гошулмалары, сораг чалышмалары ве интонация аркалы хасыл боляндыклары барада-да окувчылара дегишли дүшүнже берилйәр. Шонда грамматик формалара, ягны сораг сөзлемини хасыл эдйән сораг гошулмаларына, сораг чалышмаларына аша гызыкман, шулар билен пугта баглылыкда сөзлемиң пикир аңладышына, интонациясына айратын үнс берилйәр.

Окув программасының талап эдишине гөрә, окувчылар сораг сөзлемлерини пунктуация белгиси аркалы тапавутландырып билмеги хем чуңңур өвренмелидирлер. Окувчылара шулар барада дүшүнже бериленде, сораг белгисиниң-де сорагы аңладып, сөзлемиң сораг интонациясында айдыляндыгыны гөркезйәндиги, хабар сөзлемиң соңунда гойлан нокадың гутаран ой-пикири гөркезиши ялы, сораг белгисиниң-де сөзлемде ой-пикири аңладяндыгы дегишли мысаллар аркалы субут эдилйәр. Шейле хем сораг белгисинден соң гелен биринжи харпының баш харп билен языляндыгы, нокат ялы сораг белгисиниң-де текстдәки сораг сөзлемлерини айратынландырып гөркезмәге хызмат эдйәндиги аныкланыляр. Ахырда болса сөзлемиң соңунда гоюлян сораг белгилериниң хызматлары, оларың меңзеш ве тапавутлы тараплары йүзе чыкарыляр.

Сораг сөзлемлери боюнча окувчыларың өзбашдаклыкда дөредижикли ишлемеклери үчин олара ашакдакы ялы юмушлары ерине етиртмек мүмкин:

а) сораг гошулмалары я-да сораг чалышмалары аркалы хабар сөзлемини сораг сөзлемине өвүрдирмек~

б) сораг сөзлеминдәки сораг гошулмаларының я-да чалышмаларының я-да бейлеки созлериң сөзлемдәки орнуны үйтгетмек билен, пикир аңладышы тайындан тәзе бир сораг сөзлемини дүздүрмек~

в) текстдәки сораг сөзлемлерини йүзе чыкартмак, олары интонация тайдан догры окатмак~

г) эдеби окув сапагында окан эсерлериндәки сораг сөзлемлериниң уланышына сын этмек, онуң көп уланылан ерлерини тапып билмек~

д) өз пикирини язув үсти билен беян эденде, сораг сөзлемлериниң дүрли гөрнүшлеринден пейдаландырмак.

Бу чәрелер окувчыларың сораг сөзлемлери барада өвредиленлери аңлы-дүшүнжели өзлешдирмеклерини үпжүн эдер.

Йүзленме сөзлемлери хем-де ондан соң гоюлан белги барада дүшүнже бериленде , ол хакда гечен класларда өвредиленлериң эсасы ерлери гайталаныляр ве тәзе материаллар билен оларың үсти етирилйәр, гиңелдилйәр.

Бу меселе озалы билен, йүзленме сөзлемлериниң пикир аңладышларыны, интонация тайдан айдылышларыны ве сөзлешикде уланышларыны айдыңлашдырмак башланяр.

Мәлим болшы ялы, пикир аңладышлары тайындан йүзленме сөзлемлери ички жошгунлы (бир зада хайран галмагы, шатманмагы, буйругы, гахарланмагы, гынанмагы ве башгалары) аңладяр. Булара окувчыларың айдың дүшүнмеклери үчин йүзленме сөзлемлериниң пикир аңладышларының дүрли гөрнүшлерине дегишли айры-айры мысаллары дер3емек, шейле мысаллары оларың өзлерине-де тапдырмак герек.

Йүзленме сөзлемлериниң бу тарапы аян болaндан соң, оларың сөзлешикде хайсы максат билен уланыляндыгыны йүзе чыкармак кын болмаз. Чүнки бу сөзлемлериң пикир аңладышларындан мәлим болшуна гөрә , олар ички жошгуны беян этмек максады билен хем-де чагырыш үчин уланылярлар.

Йүзленме сөзлемлериниң интонациясы барада дурлуп гечиленде, онуң бойдан-баша белент интонацияда айдыляндыгыны беллемек билен, бу хили сөзлемлери шейле интонацияда айтдырмак боюнча окувчылара гөнүме этдирилйәр. Шунуң билен бир хатарда ички дуйгының дүрли оттенкада айдыляндыгы хем йүзе чыкарыляр.

Сейрек болмадык ягдайларда йүзлемме сөзлемлеринде үмлүклер, йүз тутма сөзлери уланылярлар. Йүзленме сөзлемлери өвредиленде, бу меселә-де окувчыларың үнсүни чекмек хем-де шол хили йүзленме сөзлеминиң пикир аңладышларыны ве интонация тайдан айдылышларыны дерңемек оңайлыдыр.

Ахырда болса йүзленме белгисиниң уланылышы, онуң әхмиети ве ролы хакында дүшүнже берилйәр хем олар дегишли гөнүкмелер аркалы беркидилип гечилйәр.

Хабар, сораг, йүзленме сөзлемлериниң соңунда гоюлян пунктуация белгилериниң әхмиетине, оларың хызматына дүшүнмек билен, окувчылар сөзлемлери интонация тайдан догры айтмагы ве язува гечирмеги өвренйәрлер. Эмма пунктуация белгилери чепер, лабызлы окамагың хемме кадасыны бермейәнде болса, окувчыларың диңе шол белгилер эсасында тексти лабызлы окажак болмага мейил этмеклери мүмкиндир. Мугаллым бу меселә сересаплы гарамак билен, шейле мейиллериң өңүни алмалыдыр, пунктуация белгилериниң эсасы хызматыны олара ятладып дурмалыдыр.

4.Сөзлемлериң дүзүлишлери тайындан бөлүнишлерини өвретмек

Сөзлемлериң айдылышлары, пикир аңладышлары хем дүзүлишлери тайындан бөлүнишлерини окувчыларың гаржашдырмаклары мүмкиндир. Шонуң үчин-де бу темалары өзара багланышыкда өвретмек, оларың тапавутлы тарапларыны йүзе чыкармак зерурдыр. Шунлукда, сөзлемлериң нәме эсасында хабар, сораг , йүзленме хем-де йөнекей, гошма сөзлемлере бөлүнйәндиклерине окувчылар чуңңур дүшүнмелидирлер.

Сөзлемлериң дүзүлиши тайдан йөнекей ве гошма сөзлемле бөлүнйәндиги (Өтен агшам колхозымызың клубында улы концерт болды. Чагажыкларың якымлы сеслери эшидилйәр, олар айдым айдярлар) ялы мысалларың дерңелмегинде аян эдилйәр. Соңра буларың пикир аңладышлары хем-де синтактик тайдан гурлушлары өзара деңешдирилйәр, тапавутлы тараплары йүзе чыкарыляр.

Йөнекей ве гошма сөзлемлериң тапавутлы тараплары беллениленде, пиикр аңладышлары тайындан оларың икисиниң-де гутаран ой-пикири аңладяндыгы, эмма гошма сөзлемлериң бирден артык гутаран ой-пикири өзүнде бирикдирип, тутуш бир пикири, ягны чылшырымлы пикири аңладяндыгы белленилйәр. Гошма сөзлемлериң составындакы йөнекей сөзлемлериң хер бириниң өзбашдаклыкда гутаран ой-пикири аңладяндыгы (эерженли гошма сөзлемлер хасаба алынмаяр) чубут эдилйәр.

Окувчыларда йөнекей сөзлемлер сада, гошма сөзлемлер хем-де чылшырымлы (йөнекей сөзлеме гаранда, гошма сөзлемлерде беян эдилйән мана дүшүнмек кын) пикири аңладярлар диен нәдогры дүшүнҗәниң дөремезлиги үчин, гошма сөзлемлер чылшырымлы пикири аңладярлар диймегиниң себәби анык мысалларың үсти билен айдыңлашдырыляр. Бу чәрелер окувчыларың йөнекей сөзлемлер билен гошма сөзлемлери бири-бирлери билен тапавутландырып билмеклерини үпҗүн эдер.

Окувчылар йөнекей ве гошма сөзлемлери гурлушлары тайындан-да өзара тапавутландырып билмелидирлер, Чагаларда шейле дүшүнҗәниң дөредилмеги үчин йөнекей ве гошма сөзлемлери синтактик гурлушлары тайындан өзара деңешдирмелидир хем-де оларың айратынлыкларыны йүзе чыкармалыдыр.

Бу меселеде (Биз эзиз Ватанымыз түйс йүрекден сөййәрис . Гахрыман совет халкым диңе еңшине буйсанмак билен чәкленмейәр, ол эртирине гөз айлаяр) ялы мысалларың дерңелмегинде йөнекей сөзлемлерың өзбашдаклыкда уланылмага укыбы болан диңе бир сөзлемден, эмма гошма сөзлемлериң өзбашдаклыкда уланылмага укыбы болан бирнәче йөнекей сөзлемлерден хасыл боляндыгы аныкланыляр . Шунуң билен багланышыкда гошма сөзлеми хасыл эдйән хер бир йөнекей сөзлемиң өзбашдак эесиниң, хабарың, аныклайжы сөзлериниң боляндыгы, эмма йөнекей сөзлемлерде диңе шол сөзлеме дегишли эйәниң, хабарың, айыклайжы сөзлемлериниң боляндыгы, кесгитленилйәр. Шунуң ялы-да гошма сөзлемлериң бирнәче йөнекей сөзлемлериң йыгындысы сөзлемлерден тапавутланман, эйсем, оларың багланышлары, пикир аңладышлары, пунктуация белгилериниң уланылышлары, окалышлары (айдылышлары) тайындан-да үйтгешикдиги такыкланыляр. Шу меселелериң айдыңлашдырылмагы йөнекей ве гошма сөзлемлери окувчыларың хем пикир аңладышлары, хем-де синтактик гурлушлары тайындан хич бир кынчылыксмыз танамакларына ярдам эдйәр.

Шу ишликлерден соң йөнекей сөзлемлериң гурлушлары, пикир аңладышлары, шол эсасда хем оларың бөлүнишлери өвредилйәр.

Снитактик гурлушлары боюнча йөнекей сөзлемлери өзара тапавутландырмаздан озал, оларың пикир аңладышларыны, ягны оларда беян эдилйән пикириң яйбанландырышыны дерңемек хас оңайлыдыр. Шу максат билен ашакдакы ялы йөнекей сөзлемлери дилден дерөемек мүмкин:

(*Окувчылар окаярлар.*

Окувчылар мекдепде окаярлар.

Окувчылар хөвес билен мекдепде окаярлар.

Окувчылар хөвес билен арасса ве тәмиз мекдепде окаярлар).

Бу сөзлемлерде беян эдилйән пикириң яйбаңландырылышы шейлерәк кесгитлендиирлйәр.

Биринжи сөзлемде диңе окувчыларың окаяндыкларының беян эдилйәндиги белленилйәр . Илкинжи сөзлемде өңки айдылан пикиирң бирнеме

гиңелдилйәндиги, ягны окувчыларың нирeде окаяндыкларының хем гөркезилйәндиги аныкланыляр. :чүнжи сөзлемде озалкы айдыланларың ене-де бираз гиңелдилйәндиги, ягны окувчыларың арасса мекдепде окаяндыклары барада гүррүң эдилйәндиги такыкланыляр. Ахыркы сөзлемде болса пикириң хас яйбаңландырыляндыгы - окувчыларың хөвес билен арасса ве тәмиз мекдепде окаяндыкларының аңладыляндыклары мәлим эдилйәр. Соңра ахыркы сөзлемде айдылан пикири мундан бейләк-де яйбаңландырмагың мүмкиндиги (окувчыларың хачан, нәхили максат билен... окаяндыкларыны гөркезмек субут эдилйәр. Шейлеликде, сөзлеми хасыл эдйән сөзлериң мукдары (сөзлем агзалары) өзара багланышыкда нәче артдырылян болса, сөзлемде беян эдилйән пикир хас-да яйбаңланяр, анықланяр экен диен дүшүнжә гелинйәр.

Кәхалатларда окувчылар йөнекей сөзлемлерде уланылан деңдеш агзалары (деңдеш эелери, хабарлары, айыргычлары, долдургычлары) айратынландырып билмән, олары гошма сөзлемлер билен гаржашдыряряр. Шоңа гөрә-де сөзлемде деңдеш агзаларың уланышлары дүйпли өвренилйәнчә, гечен класларда деңдеш агзалар барада өвредиленлериң эсасы ерлерини гайталамак, шонуң билен бирликде хем йөнекей сөзлемлерде деңдеш агзаларың уланышлары барада окувчылара аз-кем дүшүнже бермек аматлыдыр.

Йөнекей сөзлемлерде деңдеш агзаларың уланылышлары барада дүшүнже бериленде, ашакдакы ялы сөзлемлери мысал алмак мүмкин:

(*Биз шу йыл мекдебимизиң окув-тежрибе участогында эрик, алма, шепдалы, үлже, үзүм, инжир ялы мевели агачларың нахалларыны көп отуртдык. Бизиң колхозымыз Гарагум каналының боюнда ерлешйәр*).

Бу сөзлемлери хасыл эден сөллериң өзара багланышыкларыны, сорага жогап болушларыны дерңемек билен, деңдеш агзалары бейлеки айыклайжы сөзлерден айратынландырмак хем-де оларың йөнекей сөзлемлерде уланышларыны анықламак болар.

Ахырда болса йөнекей сөзлемлериң синтактик гурлушлары тайдан йыгнак ве яйраң йөнекей сөзлемлере бөлүнйәндиклери барада дүшүнже берилйәр. бу меселеде, озалы билен, сөзлемлериң баш (эе, хабар) хем-де айыклайжы агзасы хакында окувчыларың нәмелери билйәндиклери йүзе чыкарылып, нобатдакы үвредилжек материаллар билен багланышдырыляр. Соңра болса йөнекей сөзлемлериң синтактик гурлушы тайындан ййгнак ве яйраң йөнекей сөзлемлере бөлүнишлери, оларың бири-биринден тапавутлары дегишли мысалларда деңешдирилмек аркалы аян эдилйәр.

5. Сөзлемде сөзлериң багланышларыны өвретмек.

Сөзлемде сөзлериң багланышлары барада гүррүң эдиленде, дерңелйән сөзлемиң баш (эе ве хабар) хем-де айыклайжы агзалары хакында-да сөз ачмалы боляр. Шонуң үчин хем бу тема барада тәзе материаллары беян этмезден озал, окувчыларың гечен класларда сөзлем агзалары хем оларың багланышлары барада алан дүшүнжелерини барламак билен, тәзе дүшүнжирилжек теманы өвренмәге тайярланыляр.

Шу ягдайлардан угур алнанда, окувчыларың гечен класларда өврененлери билен баглылыкда сөзлемде сөзлериң гошулмалар, көмекчи сөзлер, хең үсти билен хем-де сөзлериң тертиби боюнча багланышларының хер бири барада аратын дурлуп гечилйәр.

Сөзлемде сөзлериң гошулмалар аркалы багланышлары өвредиленде, озалы билен, (Окувчыларың хеммеси мекдепде окаярлар) ялы сөзлем мысал алнып, оны хасыл эден сөзлериң өзара багланышлары, бир-бирлерини айыклайышлары, сорага жогап болушлары дилден дерңелйәр.

Булар барада окувчыларың садажа дүшүнжелериниң бардыгына гөрә, екаркы сөзлеми хасыл эден сөзлериң багланышларыны дерңемек иблен, оны шейле схемада хем гөркезмек болар:

Баш агза

эе хабар

хеммеси окаярлар

окувчыларың мекдепде

Я-да сөзлемдәки сөзлериң өзара багланышларыны чызыкларың үсти билен-де беллемек мүмкин:

Окувчыларың хеммеси мекдепде окаярлар.

Булардан башга-да, мугаллым дерңелйән сөзлеми хасыл эден сөзлериң хайсы сораглара жогап боляндыкларыны, оларың хайсы агзадыкларыны айдыңлашдырмага үнс берйәр. Галыберсе-де, дерңелйән сөзлеми хасыл эден сөзлериң соңуна гошулан сөз үйтгедижи гошулмалара окувчыларың үнсүни чекип, ол барада гечен класларда алан дүшүнжелерини-де ятларына саляр.

Окувчыларың гечен класларда алан дүшүнжелери шунуң ялы гайталанып беркидиленден соң, сөзлемде сөзлериң гошулмалар аркалы багланышларыны өвретмәге аматлы шертлер дөредйәр.

Сөзлеми хасыл эдйән сөзлериң өзара пугта багланышыкларыны әшгәр эдип, мугаллым бу багланышыгың хайсы серишделер аркалы амала ашырыляндыгыны сорамак билен, окувчыларың үнсүни шол меселә тарап гөнүкдирйәр. Соңра (*Окувчыларың хеммеси мектебде окаярлар*) диен сөзлеми я-да ба шга бир сөзлеми хасыл эден сөзлериң соңуна гошулан сөз үйтгедижи гошулмалары аныклаяр ве олары сөзлемден ташлап дерңелйән мысалы (*окувчы хемме мекдеп ока*) гөрнүшине гетирйәр. Шунлукда, сөзлемдакы сөзлерың өзара багланышыгының бозуляндыгыны, онуң сөзлериң йыгындысына өврүлйәндигини субут эдйәр. Шу хили дерңев эсасында окувчыларда сөзлер гошулмалар аркалы өзара багланышып, сөзлеми хасыл эдйәрлер диен дүшүнже дөредилйәр.

Окувчыларда шонуңт ялы дүшүнже дөрәнден соң, сөзлеми хасыл эден сөзлериң өзара багланышлары боюнча айыкланян ве айыкланылян сөзлери икибир-икибир йүзе чыкарып, оларың бири-бирини айыклайышларыны дерңемек хас оңайлыдыр. Мысал үчин (*Елдашы Сәхетдурдының айданларыны макуллады*) диен сөзлемдәки сөзлери өзара багланышлары боюнча шейле бөлеклере бөлмек мүмкин:

- Ким макуллады?
- Елдашы макуллады.
- Нәмәни макуллады?
- Айданларыны макуллады.
- Кимиң айданларыны?
- Сәхетдурдының айданларыны.

Гөршүмиз ялы, бу сөзлемдәки (*Елдашы макуллады, айданларыны макуллады, Сәхетдурдының айданларыны*) диен сөзлер өзара багланышярлар.

Сөзлемдәки сөзлериң шунуң ялы багланышларыны окувчылара мәлим этмек билен, мугаллым икибир-икибир багланышян сөзлериң, ягны сөзлемде бири-бейлекисини айыклаян ве айыкланылян сөзлериң нәхили формада гелендиклерине оларың үнсүни чекйәр. Шейлеликде, айыкланылян сөзүң нәхили формада гелендиги, онуң талабына гөрә айыклаян сөзүң нәхили формаларда болмалыдыгы билен гызыкланыляр.

Бу ягдайы айдыңлашдырмак үчин айыклаян сөзи айыкланылян сөзүң талабына гөрә, белли бир формада гетирмән, оны башга формаларда гетирмек аматлы боляр, себәби шейле эдиленде, сөзлемиң багланышыгы (айыклаян ве айыкланылян сөзүң багланшыгы) бозуляр. Шунуң нетижесинде болса окувчылар айыкланылян сөзүң талабына гөрә айыклаян сөзүң белли бир формада гелмеги сөзлемде сөзлериң багланышларының эсасы шертидигине оңат дүшүнйәрлер.

Сөзлемде сөзлериң гошулмалар аркалы багланышлары барада окувчылара екардакы ялы дүшүнже берленден соң, сөзлемде сөзлериң көмекчи сөзлер аркалы багланышлары өвренилйәр.

Бу меселә гечмезден озал, көмекчи сөзлер ве оларың хызматлары барада морфология курсунда өвредиленлериң эсасы ерлери гайталаныляр. Шейле этмек үчин окувчылара өңден мәмим болан көмекчи сөзлериң бирнәчесини сөзлем ичинде гетирип, онда уланылан көмекчи сөзлер йүзе чыкардыляр хем-де оларың хызматлары сораг-жогап эсасында анықланыляр. Бу чәрелер нобатдакы өвредилжек материаллары окувчыларың дүйпли өзлешдирмеклерине көмек эдйәр.

Нобатдакы дөредилжек материалларың чуңңур өзлешдирилмеги үчин оны сөзлемде сөзлериң гошулмалар аркалы багланышлары боюнча өвредиленлер билен пугта баглылыкда дүшүндирилйәр. Сөзлемде сөзлериң көмекчи сөзлер аркалы багланышлары беян эдиленде, (Бәшим төверегиндәки затлара непсевүрлик билен сын эдип, олар барада иргинсиз сораярды) ялы сөзлемлер мысал алыняр. Бу сөзлем дерңеленде, илки билен оны хасыл эден сөзлериң гошулмалар аркалы багланышанлары, соңра сөзсоңы көмекчилер аркалы багланышанлары (*непсөвүрлик билен, олар барада*) сораг-жогап эсасында йүзе чыкарыляр. Сөзсоңы көмекчилериң сөзлери бири-бирине багламага хызмат эдйәндиклерини субут этмек үчин олар сөзлемден ташланяр. Шейле эдиленде, онуң өңүнден гелен сөзлериң сөзлемиң хич бир агзасына багланмаяндыклары, шунуң нетижесинде-де сөзлемиң багланышыгының хем-де пикир аңладышының бозуляндыгы кесгитленйәр. Соңра сөзсоңы көмекчилериниң өңүнден гелен сөзлериң нәхили формаларда гелендиклери билен гызыкланыляр.

Баглайжы көмекчи сөзлериң сөзлемде сөзлери, гошма сөзлемлерде йөнекей сөзлемлери бири-бирине багламага хызмат эдишлери дүшүндириленде болса, ашакдакы ялы мысаллардан пейдаланыляр:

1. Садап билен Сона бир класда окаярлар.
2. Жаң какылды ве окувчылар класа гирдилер.
3. Компасымы алмандырын, егсам саңа гөркезердим.
4. Хова совук, егсам гезеленже гидердим.
5. Биз я экаранчылык мейданына я деря кенарына экскурсия гидерис.

Биз кә экеранчылык мейданына, кә деря кенарына экскурсия гидерис.

Биз не экеранчылык мейданына, не деря кенарына экскурсия гидерис.

6. Бу гүнлер не гар ягяр, не ягыш ягяр.

Бу гүнлер кә гар ягяр, кә ягыш ягяр.

Бу гүнлер ягар ягар я ягыш ягар.

Биринжи ики сөзлем дең геленде, илки билен ондакы баглайжы көмекчи сөзлериң хайсылардыгы анықланыляр ве оларың баглайжылык хызматлары йүзе

чыкарыляр, олары сөзлемден ташланыңда-да , сөзлемлериң пикир аңладышлары тайындан хич хили үйтгешиклиге дучар болмаяндыкдары такыкланыляр. Ондан соңкы ики сөзлем дерңеленде хем, өңүрти ол сөзлемлерде уланылан баглайжы көмекчилер йөзе чыкарылып, оларың баглайжылык роллары аян эдилйәр. Шейле хем ол баглайжы көмекчи сөзлери сөзлемлерден айыраныңда, сөзлемлериң пикир аңладышлары ве багланышлары тайындан-да бозуляндыгы субут эдилйәр.

Ахыркы сөзлемлериң-де шу хили методда дерңелмеги нетижесинде баглайжы кңмекчи сөзлериң сөзлемде сөзлери, гошма сөзлемлерде йүнекей сөзлемлери бири-бирине багламага хызмат эдйәндиклери хем-де сөзлериң пикир аңладышлары билен оларың (көпүсиниң) гөс-гөни багланышыклыдыклары кесгитлерилйәр.

Нәхили-де болса, сөзлемде сөзлериң созсоңы көмекчилер ве баглайжы көмекчилер аркалы багланышлары өзара тапавутланярлар. Баглайжы көмекчи сөзлер сөзлемде белли бир формада гелен ики я бирнәче деӊ хукулы сөзлем агзаларыны, дүзмели гошма сөзлемлерде болса йөнекей сөзлемлери бири-бирине багламага хызмат эдйәрлер. Эмма сөзсоңы көмекчилен болса белли бир агзаны сөзлемиң башга бар агзасына, эржеңли гошма сөзлемлерде эржең сөзлемлери баш сөзлеме багламага хызмат эдйәрлер.

Шу ягдайлардан угур алып, мугаллым сөзлемде сөзлериң сөзсоңы ве баглайжы көмекчилер аркалы багланышларыны өзара деңешдирмелидир хем-де оларың меңзеш ве тапавутлы тараплары билен окувчылары танышдырмалыдыр.

Шундан соң мугаллым өңде беян эдиленлер билен багленышыклылыкда сөзлемде сөзлериң белли бир тертирде гелип, оларың өзара багланышлары барада хем окувчылара дегишли дүшүнже берйәр. Бу меселеде-де мугаллым дегишли сөзлемлери дерңемек билен, дүшүндирилжек каданы йәзе чыкаряр.

Шу максат билен мугаллым (*Кичижик авчы тәзе ер билен тиз өвренишди*) ялы сөзлеми мысал алып, илки билен ондакы сөзлериң өзара багланышларыны чызыклар үсти билен окувчылара белледйәр. Соңра оларың нәхили серишделер аркалы өзара багланышандыкларына окувчыларың үнсүни чекйәр. Окувчылар сөзлемде сөзлериң гошулмалар ве көмекчи сөзлер аркалы өзара багланышларыны билйәндиклери үчин, олар дерңелйән мысалдакы (*ер*) диен сөзүң (*билен*) сөзсоңы көмекчисиниң үсти билен (*өвренишди*) сөзүне багланандыкларыны аныклап билйәрлер, эмма сөзлеми хасыл эден бейлеки сөзлериңболса нәхили серишделер аркалы бири-бирине багланандыкларыны айдып билмейәрлер. Шонуңүчин мугаллым сзлемдәки айыклаян ве айыкланылян сөзлери икибир-икибир йүзе чыкардып, оларың бири-бирлерини айыклайышларыны такыклаяр хем сөзлериң гошулмалар ве көмек чи сөзлер аркалы багланышмандыкларыны айдып, дерңелйән мысалдакы сөзлери шол серишделериң үсти билен (гошулмаларың, көмекчи сөзлериң) багламага сынанышяр ве оны шейле этмегиң мүмкин дәлдини айдыңлашдыряр.

Шейлеликде мугаллым дерңелян мысалдакы (*кКичижик авчы, тазе ер, тиз өвренишди*) диен сөзлериң , ягны айыклаян ве айыкланылян сөзлериң белли бир тертипде гелип, өзара багланышяндыкларыны дүшүндирйәр. Соңра болса сөзлемде тертип тайында багланышан сөзлериң арасында өзлери билен деңхукуклы ве бир функцияда болан сөзлерден башга сөзлери уланмагың мүмкин дәлдигини аян эдйәр хем-де оны дерңелйән сөзлемиң үсти билен субут эдйәр: (*Кичижик (дүшбүже) авчы , тәзе (нәтаныш) ер билен , тиз (бахым, деррев чалт) өвренишди*) .

Ахырда болса грамматика окув китабында берлиши ялы, сөзлемде сөзлериң хем үсти билен багланышлары барада дүшүнже берилйәр ве сөзлемде сөзлериң гошулмалар , көмекчи сөзлер, тертип тайындан ве хең үсти билен багланышлары барада өвредиленлер гайталанылып, жемленилип гечилйәр

Сөзлемде сөзлериң өзара багланышлары барада өвредилйән материалларың хер бириниң өз еринде гайталаныып, беркидилип дурулмагы зерурдыр. Шейле этмек үчин дүшүндирилйән материаллар эсасында окувчыларың сапак вагтында хем-де өйде өзбашдаклыкда дөредижиликли ишлемеклерини ела гоймак өчин олара дүрли практики юмушлар табшырыляр.

Сораглар ве юмушлар

1. Түркмен дилиниң синтаксиси ве пунктуациясы боюнча гечирилйән ишлер ве оларың әхмиети нәмеден ыбарат

2. Сөзлем дийип нәмә айдыляр.

3. **Сөзлемлериң интонациясы, айдылышларыны ве пикир аңладышлары тайдан нәхили топарлара бөлүнйәр**

4.Сөзлемлер дүзүлишлери тайындан нәхили топарлара бөлүнйәрлер

5. Сөзлемде сөзлериң нәхили багланышлары бар.

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Хәзирки заман түркмен дили, Синтаксис. Ашгабат. 1961

СӨЗЛЕМ АГЗАЛАРЫНЫ ӨВРЕТМЕГИҢ ЕЛЛАРЫ

ПЛАН

1. Сөзлемлериң баш агзаларыны өвретмек.

2. Айыклайжы сөзлери өвретмек

3. Деңдеш агзалары өвретмек.

4. Сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлери өвретмек.

Даянч дүшүнжелери: Сөзлем агзалары, сөзлемиң баш ве айыклайжы агзаларыны өвретмегиң ёллары, олары өвретмекде пейдаланмак мүмкин болан гөркезме гураллар, онуң әхмиети, деңдеш агзалары өвретмегиң ёллары, деңдеш эелер, деңдеш хабарлар.

1. Сөзлемлериң баш агзаларыны өвретмек.

Эе. Гурлушы боюнча чылшырымлы болиадык сөзлемлериң эсасыны йүзе чыкармагы, умуман айданда, (Эе) диен дүшүнжәниң нәмедигини окувчылар гечен класларда өвренйәрлер. Шонуң үчин-де окув программасы эне дилиниң систематик

курсы өвренилйән дөвүрде, окувчылара эе хакында дүйпли дүшүнжәниң берилмелидигини беллейәр.

Эмма шу чака ченли агзалян тема барада дүшүнже бериленде, сөзлемиң эсиниң хайсы сөз топарларындан болуп билйәндиги белленилип, ол эсасан морфологик эсасда өвренилйәр. Шоңа гөрә-де окувчылар диңе эйәниң хайсы сөз топарындан болуп билйәндиклерини өвренмек билен, шол барада өңки дүшүнжелериң үстүни етирмели болярлар. Элбетде, муны кадалы ягдай хасапламак болмаз.

Эе атлардан ве ат ролунда гелип билйән дүрли сөзлерден боляр. Меселем, сөзлемде сөзлем агзасы болуп билмейән үмлүклер-де ат ролунда гелселер, сөзлемиң эеси болуп билйәрлер: (Сениң ах-вахың гутармады-ла ?) Хатда өтен заман билен үйтгейән ишликлер сөзлемде хемише хабар болуп гелйән болсалар-да, шолар хем ат ролунда гелен вагтларында, гөнүден-гөни сөзлемиң эеси болуп билйәрлер: (*Гелниң гелди-гелдиси, огланың болды-болдусы ягшы*) Сөзлемиң эеси (*гелди-гелдиси, болды-болдусы*) диен сөзлердир.

Гөршүмиз ялы, диңе сөзлемиң эесиниң хайсы сөзлерден болуп билйәндигини еке-екеден барламак, биринжиден-ә, көп вагт алжак, икинжиден хем, эсасы өвренилмели материалларың үстүнден бөкүп гечип, морфология курсунда өврененлери долы гайталамалы болжак.

Шу ягдайлардан угур алнанда, эсасы үнси диңе эйәниң хайсы сөз топариндан болуп билйәндигини өвренмәге бермән, онуң бейлеки тарапларыны , ягны сөзлемиң эсасы меркезиниң эедигини, бейлеки агзаларың хеммесиниң шол барадакы пикири гиңелдйәндигини, эйәни йүзе чыкармагың тәрлерини ве оны догры уланмагың елларыны өвренмәге бермек билен, оны эсасан синтактик эсасда дүшүндирмек максада лайыкдыр. Шу хили меселелер билен бирликде болса эйәниң хайсы сөз топарындан (атлардан ве ат ролунда гелен сөзлерден) боляндыгы йөрите бир сапакда, ондан соң хем практики ишлериң үсти билен ягны дерңелйән сөзлемдәки эйәни морфологик тайдан анализ этмек билен-де өвретмек мүмкин, хатда эйәни шол методда өвретмек-де зерурдыр.

Сөземиң эесиниң нәхили сөзлерден болуп билйәндигини практики ишлериң үсти билен өвретмек үчин мугаллым сапага тайярланян вагтында, класда дерңемек максады билен сечип алян сөзлемлериң эесиниң атлардан ве ат ролунда гелен дүрли формадакы сөзлерден болмагына айратын үнс бермелидир. Шонуң ялы-да бу меселелер билен пугта багланышыкда морфология курсы боюнча гечен класларда өвредилен кәбир материалларың гайталанмагына-да айратын әхмиет бермелидир. Себәби эйәниң атлардан ве ат ролунда гелен дүрли формадакы сөзлерден боляндыгы үчин, дерңелйән сөзлемлериң эелериниң үсти билен сөз топарлары боюнча морфология курсунда гечилен бирнәче материаллары-да гайталамага оңат мүмкинчиликлер дөрейәр.

Бу теманы өвретмеклик, озалы билен, гечен класларда эе хакында өвледиленлери я-да салмакдан ве берклешдирмекден хем-де шолар билен пугта багланышыкда окувчыларың эе барасындакы өңки дүшүнжелериниң үстүни етирмекден, гиңелтмекден башланяр.

Эе барасында окувчыларың гечен класларда алан дүшүнжелери барлананда ве беркидиленде, (*Мен окаярын, мен мекдепде окаярын*) ялы йыгнак, яйраң йөнекей сөзлемлериң мысал алынмагы аматлыдыр. Чүнки шеле сөзлемлери дерңемекде окувчылар хич хили кынчылык чекмейәрлер. Бу ягдай болса окувчыларың эе барасындакы дүшүнжелерини барламак ве беркитмек ишини еңиллешдирйәр, оларың шол барадакы дүшүнжелерини гиңелтмәге оңат мүмкинчилик дөредйәр.

Бу сөзлемлер дерңеленде, оларың пикир аңладышлары, синтактик тайдан гурлушлары сораг-жогап эсасында йүзе чыкарыляр. Шонда мысал алнан сөзлемлердәки эелер аныкланылып, оларың нәхили сораглара жогап боляндыклары ве хабар тарапындан нәхили аныкланыляндыгы, сөзлемде беян эдилйән пикириң өзи догрусындадыгы кесгитленйәр. Шондан соң болса окувчыларың ээ барасындакы дүшүнжелери ашакдакы ялы гиңелдилйәр.

Мугаллым (*Яш натуралистлер шу йыл мекдебимизиң окув-тежрибе участогында мекгежөвениң бол хасылыны өсдүрип етишдирдилер*) сөзлеми мысал алып, оны дерңемәге гиришйәр. Сөзлем дерңеленде, оны хасыл эден сөзлериң өзара багланышлары, пикир аңладышлары йүзе чыкарыляр. Соңра сөзлемде беян эдилйән пикириң ээ (натуралистлер) догрусындадыгы аныкланылып, сөзлеми хасыл эден бейлеки сөзлериң хеммесингиң-де ээ барасындакы пикири яйбаңландыряндыклары, себәби эйәниң сөзлемиң эсасы меркездиги (агзасыдыгы) сораг-жогап эсасында шейле субут эдийәр:

- Сөзлемиң составындакы (*етишдирдилер*) диен сөз нәмәни аңладяр?.

- Сөзлемиң составындакы (*етишдирдилер*) диен сөз (сөзлемиң хабары) эйәниң, ягны (натуралистлер) диен сөзүң нәме эдендигини беян эдйәр.

- Сөзлемде (Өсдүрип) диен сөз нәмәни аңладяр?

- (Өсдүрип) диен сөз сөзлемде эйәниң етишдирен задыны нәдип (өсдүрип) кемала гетирендигини (етишдирендигини) гөркезйәр.

- Сөзлемде (хасылыны) диен сөз нәме үчин уланылыпдыр?

(*Хасылыны*) диен сөз сөзлемде эйәниң нәмәни (хасылыны) өсдүрип етишдирендигини гөркезмек үчин уланылыпдыр.

- (Бол) диен сөз н2ме үчин уланылдыка?

-(Бол) диен сөз хем сөзлемде эйәниң нәхили (бол) хасылы өсдүрип етишдирендигини аңлатмак үчин уланылыпдыр.

- Сөзлемде (*мекгежөвениң*) диен сөзүң гетирилмегиниң себәби нәмекә?

- (*Мекгежөвениң*) диен сөз-де сөзлемде эйәниң нәмәниң (мекгежөвениң) бол хасылыны өсдүрип етишдирендигини гөркезмек үчин гетирилипдир.

-(Участогында) сөзи сөзлемде нәмәни аңладяр?

-(*Участогында*) сөзи хем сөзлемде эйәниң мекгежөвениң бол хасылыны нирède (участогында) өсдүрип етишдирендигини аңладяр.

- Сөзлемде (*окув-тежрибе*) сөзлери нәме үчин уланылдыка?

- (*Окув-тежрибе*) сөзлери сөзлемде эйәниң нәхили (окув-тежрибе) участокда мекгежөвениң бол хасылыны өсдүрип етишдирендигини аян этмек үчин уланылыпдыр.

- Сөзлеми хасыл эден сөзлер нәме барасында айдылян пикири эйбаңландыряр, гиңелдйәр экени?

- Сөзлеми хасыл эден сөзлер ээ (натуралистлер) барасында айдылян пикири яйбаңландыряр, гиңелдйәр экени.

- Шейле болян болса, эйә сөзлемиң эсасы меркези (дүйби) диймек болармы?

- Хава, эйә сөзлемиң эсасы меркези (дүйби) диймек болар.

Шу хили сораг-жогапдан соң мугаллым эйәниң сөзлемиң эсасы меркездиги, сөзлеми хасыл эдйән бейлеки сөзлериң болса ээ догрусында айдылян пикири яйбаңландыряндыклары, гиңелдйәндиклери барада соңкы чыкарылан нетижәни гайталадяр. Соңра оны беркитмек үчин)*Жерен ишлейәр. Жерен калхозда ишлейәр. Жерен колхозда оңат ишлейәр. Жерен колхозда көпден бәри оңат ишлейәр. Жерен колхозда көпден бәри* (ак алтының бол хасылыны өсдүрип етишдирмек үчин арман-ядаман ишлейәр) сөзлемлеринде хем ээ барада пикириң

яйбаңландырылышыны аныкладяр. Соңра эйә берилйән кесгитлемәни дегишли бөлеклере бөлүп, оны хем сораг-жогап эсасында анализ эдйәр, ахырда болса олары синтезләп, эйәниң кесгитлемесини айдяр.

Эйәниң атлардан ве ат ролунда гелен белеки сөзлерден боляндыгы барада гүррүң едиленде, сөзлемде эе болуп гелен сөзүң нәхили формада гелендиклерине-де окувчыларың үнси чекилмелидир. Шонуң билен бирликдехем эйәниң диңе баш дүшүмде гелен сөзлерден боляндыгы, эмма кәбир, ягдайларда оларың ызына сан йөңкемегошулмалары гошулса-да, оларың баш дүшүмлик формасыны үйтгетмейәндиги барада окувчыларда айдың дүшүнже дөредилмелидир.

Эйәниң көпленч ягдайларда сөзлемиң башында гелйәндиги үчин, онуң сөзлемдәки орны барада окувчыларда нәдогры дүшүнжәниң дөремеги мүмкиндир. Шоңа гөрә-де олррың сөзлемдәки орны барада окувчылара дегишли дүшүнжәниң берилмеги зерурдыр.

Мәлим болшы ялы, эе галапын сөзлемиң башында гелйәр, эмма *сөзлемде беян эдилен пикире ве онуң айдылышына гөрә, ол сөзлемиң хабарыны айыклаян айыклайжылар билен аралашып, сөзлемиң ортасында, хабарың* өң янында, хатда хабардан соң хем (*Яшасын бизиң бейик Ватанымыз ! Бизиң бейик Ватанымыз яшасын !*) гелип билйәр. Сөзлемде эйәни айыклаян айыклайжылар (айыргычлар) болса онуң өңүнде гелйәрлер.

Гөршүмиз ялы, эе сөзлемиң дүрли ерлеринде гелип билйәр. Шонуң үчин-де мугаллым эйәниң сөзлемдәки орны барада гүррүң эденде, екардакы ягдайларда дүшүндирмек билен, эйәниң сөзлемиң дүрли ерлеринде гелип билмеги, онуң диңе сөзлемде беян эдилйән пикире ве ол пикириң айдылышына баглыдыгы барада окувчыларда айдың дүшүнже дөретмәге чалышмалыдыр.

Сөзлемде эйәни догры уланмак ве йүзе чыкармак үчин, озалы билен, шол сөзлемлердәки беян эдилйән пикирлере ве оларың айдылышларына чуңңур дүшүнмеги герек. Мугаллым дерңелйән сөзлемиң -да оуквчыларың өзлеринден дүзүлйән сөзлемлериң пикир аңладыш ве айдылыш тарапларына хәли- шинди оларың үнсүни чекип дурмалыдыр, эйәни сөзлемде догры уланмагың хем-де шонуң билен багланышыкда оны йүзе чыкармагың елларыны өвретмелидир.

Сөзлемде уланылан эйәниң догры аныкланыландыгыны я-да нәдогры аныкланандыгыны кесгитлемегиң өрән сада усуллары бар. Мунуң биринжиси - дерңелйән сөзлемде беян эдийән пикириң ким, нәме догрусындадыгыны аныклатмакдыр. Икинжиси хем эе билен хабары йыгнак йөнекей сөзлем гөрнүшинде уландырмакдыр. Себәби эе нәдогры йүзе чыкарылса, онда ол хабар билен ылалашып, йыгнак йөнекей сөзлем гөрнүшинде гелмейәр, гутаран бир пикири аңлатмаяр, шунлукда хем эйәниң нәдогры йүзе чыкарыландыгы аян боляр.

Сөзлемиң эеси хемише бир сөзден ыбарат болман, кәбир ягдайларда бир дүшүнжәни аңладян бирнәче сөзлерден хем болярлар. Мысал үчин, ызлы-ызына тиркешип гелип, бир дүшүнжәни аңладян сөзлерден хасыл болан эдара, кәрхана, юрт, даг, деря, деңиз океан атлары, адамың өзүниң, атасының ады ве фамилиясы, гошма ве дроб санлары, кәбир чалышмаларың хем-де санларың, (тарап, гапдал, тай, гүн, ай хем-де йыл) сөзлериниң дүрли сөзлер билен биригип, сөзлемде эе болуп билйәрлер: (Демиргазык бузлы океан Өзбегистаның демиргазыгында ерлешйәр. Өзбегистиның гележеги бейик дөвлетдир. ве башгалар.

Шу ягдайлардан угур алып, мугаллым окувчылара эйәниң бир сөзден хем-де бир дүшүнжәни аңладян бирнәче сөзлерден боляндыгы барада хем дегишли дүшүнже бермелидир. Бу меселеде мугаллым бир сөзден ве бирнәче сөзден болан эелериң арасында уллакан тапавут гойман, оларың икисиниң-де меңзешдигини,

йөне бириниң диңе бир сөзден, бейлекисиниң хем бирден артык сөзден боляндыгыны, оларың хер хайсы өзбашдаклыкда маны аңлатсалар-да, шол сөз дүзүминде диңе бир дүшүнҗәни аңладяндыкларыны айдыңлашдырмалыдыр.

Шейле этмек үчин, озалы билен, бир сөзүң диңе бир дүшүнҗәни аңладяндыгына, эмма кәбир ягдайларда ызлы-ызына тиркешип гелен бирнәче сөзүң хеммесиниң-де диңе бир дүшүнҗәни аңладяндыгына окувчыларың чуңңур дүшүнмеклерини газанмак герек. Шу максат билен мугаллым диңе бир дүшүнҗәни аңладян сөз билен ызлы-ызына тиркешип гелип, хеммеси бирликде бир дүшүнҗәни аңладян сөзлери (деЗиз - Орта ер деңзи, деря - Демиргазык Двина дерясы) өзара деңешдирмек билен, бу барада окувчыларда дегишли дүшүнҗе дөредйәр. Шондан соң болса бир сөзден хем-де бирден артык сөзлерден болан эелери дүшүндирйәр, оңа дегишди мысаллары окувчыларың өзлерине-де тапдыряр.

Бирден артык сөзлерден хасыл болан эелери окувчыларың айыргычлар билен гатышдырмаклары мүмкиндир. Шонуң үчин-де ызлы-ызына тиркешип гелип, бир дүшүнҗәни аңладян сөзлер билен эйәни айыклап гелйән айыргычлары окувчыларың тапавутландырып билишлерине мугаллымың айратын әхмиет бермеги зерурдыр.

Хабар. Бу тема-да сөзлемиң хабары барада окувчыларың гечен класларда алан дүшүнҗелери хем ээ хакында өвредилен материаллар билен утгашыклыкда дүшүндирилйәр. Чүнки ээ хем-де хабар сөзлемиң баш агзалары болмак билен бирликде, олар сөзлемде беян эдилйән эсасы пикири аңладярлар. Хабар сөзлемде ээ догрусында айдылян пикири гутаран шекиле гетирйәр, оны айыклаяр.

Эне дилиниң грамматикасының систематик курсунда окувчылар сөзлемиң хабарың сөзлемде айдылян пикири гутаран шекиле гетириши, эйәниң ыгтыярында болуп, оны айыклайшы, онуң билен ылалашыш ягдайлары, дүрли сөз топарларындан болшы, белли бир процеси, херекети гөркезиши, заман аңладышы сөзлемдәки орны хем-де сада шекилде уланылышы барада дегишли дүшүнҗе алмалыдырлар.

Агзалян тема барада окувчыларың гечен класларда алан дүшүнҗелери сораг-җогап эсасында гайталанып беркидиленден соң, хабарың сөзлемде беян эдилйән пикири гутаран гөрнүше гетирилйәндиги дүшүндирилйәр. Шу максат билен)Биз яңыҗа шах чыкарып башлан бир кейик овлагыны гөрдүк(ялы яйраң йөнекей сөзлемлер мысал алыняр, оларың пикир аңладышлары, шол пикири тамамланылан гөрнүше гетирмекдәки хабарың хызматы дерңелйәр. Шонда сөзлемиң хабары ташлананда, ондакы айдылян пикириң (процесиң) гутармаяндыгы, онуң сөзлем гөрнүшини йитирйәндиги субут эдилйәр хем оны практики иш аркалы беркитмек үчин хабарлары ташланан яйраң йөнекей сөзлемлериң үстүнде ашакдакы ялы гөнүкме эдилйәр:

(*Сона гызыклы китап. . . (алды, аляр, алар, окады, гөтерди, язды . . .).*

Гурбан (Тәзе ел) колхозында . . . (ишледи, ишлежек, ишлейәр, яшаяр, отуряр . . .)(.

Мугаллымың табшырыгы боюнча окувчылар екардакылара дегишли хабарлары өзлеринден тапып, олары гутаран ой-пикири аңладян сөзлемлери өвүрйәр. Шунлукда сөзлемде айдылан пикириң гутаран шекиле гелмегинде хабарың нәхили роль ойнаяндыгына окувчылар оңат дүшүнйәрлер.

Окувчылары шейле дүшүнҗе дөредиленден соң, мугаллым ээ ве хабарың сөзлемиң баш агзасыдыкларыны айдяр ве олара нәме үчин шейле дийилйәндигини дүшүндирмәге гиришйәр.

Мугаллым сөзлемде беян эдилйән пикириң ээ догрусындадыгы, эйәниң сөзлемиң эсасы меркезидиги барада гечен сапакларда өврединенлери сораг

эсасында окувчыларың ядына саляр хем-де яда салынанлары дегишли мысаллар аркалы ене-де бир гезек берклешдирйәр. Соңра эйәниң сөзлемде шейле хызматы ерине етирйәндиги үчин, оңа сөзлемиң баш (эсасы) агзасы дийилйәндигини ныгтип гечйәр. Шунуң ызысүре мугаллым хабарың сөзлемде эе догрусында айдылян пикири гутаран гөрнүше гетирйәндиги үчин, оңа хем сөзлемиң баш агзасы дийилйәндигини дүшүндирйәр.

Шу меселелер билен багланышыкда болса хабарың эйәниң ыгтыярында болуп, оны айыклап гелши, оларың санда ве йөңкемеде ылалашып-ылалашмазлыклары беян эдилйәр. Өңде белленишы ялы, окувчылара шинди таныш болмадык материаллар барада гүррүң эдиленде-де, илки шол материаллары жикме-жик анализләп, соңундан олардан умумы нетиже чыкармак аматлыдыр.

Хабарың сөзлемдәки ролуна, онуң сөзлемде эе билен ылалашыш ягдайларына дүшүниленден соң, оларың дүрли сөзлерден болупбилйәндиги өвредилйәр. Бу барадакы материаллар хем эдил сөзлемиң эесиниң атлардан ве ат ролунда гелен бейлеки сөзлерден болшуның өвренилиши яда методда ишленилип гечилйәр, ягны илки хабарларың нәхили сөзлерден боляндыгы барада умумы дүшүнже берилйәр, ондан соң болса дүрли практики ишлер аркалы шол дүшүнжелериң үсти етирилйәр.

Сөзлемиң хабарының нәхили сөзлерден боляндыгы хакынды гүррүң эдиленде, өвредилжек материаллары эсасан ики ере : хабарың ишликлерден, ишлик формаларындан болшуна хем-де бейлеки сөзлерден (исимлерден, (бар, ек) ялы сөзлерден) болшуна бөлмек герек. Чүнки бу хили хабарлар өзара үзил-кесил тапавутланярлар: сөзлемиң хабары ишликлерден ве ишлик формаларындан боланларында, шейле хабарлар сөзлемде белли бир порцеси, шол процесиң хайсы шахс тарапындан хачан дурмуша гечирилендигини аңладярлар. Эмма сөз хачан дурмуша гечирилендигини аңладярлар. Эмма сөзлемиң хабары ишликлерден ве ишлик формаларындан башга сөзлерден боланларында болса, олар сөзлемлерде белли бир процеси, херекети, шол херекетиң хайсы шахс тарапындан хачан ерине етирилйәндигини гөркезмейәрлер. Шеле сөзлерден болан хабарлар эе билен санда ве йөңкемеде ылалашмаярлар хем-де ишликлерден ве ишлик формаларындан болан хабарларың сорагларына жогап болман, эйсем, өзлери ниң морфологик тайдан гурлушына гөрә берилйән сораглара жогап болярлар. Йөне хабары шол хили сөзлерден болан сөзлемлериң умумы пикири аңладышларындан гүррүңи эдилйән субъект барада бир заманы гөз өңүне гетирмек боляр.

Меселем, а) ишликлерден ве ишлик формаларындан: (Олар нөкүсиң 70 йыллыгыны өз участокларында бол миве хасылыны етишдирмек үчин гаршыладылар. Жума трактор сүрмеги өвренипдир). б) бейлеки сөзлерден : Мәткеримова токарь станогының янында. Иң эсасы зат - сапак. Мекдебимизиң оңат абзаллашдырылан демирчилик уссаханасы бар) ве башгалар.

Хабарларың дүрли сөзлерден болшуны екардакы тертипде өвретмек билен, мугаллым ишликлерден ве ишлик формаларындан хем бейлеки сөзлерден болан хабарлары окувчыларың өзара тапавутландырып билмеклерини газанмалыдыр. Шейле эдиленде, сөзлемлериң хабарларының белли бир порцеси, херекети гөркезип-гөркезмейшини, оларың сөзлемдәки орнуны ве заман аңладышларыны өвретмеклик меселеси-де эп-эсли еңиллешйәр. Шонуң үчин-де сөзлемлериң хабарларының белли бир порцеси, херекети гөркезип-гөркезмейши, заман аңладышлары хем-де оларың сөзлемдәки орны барада материаллар шолар билен багланышыкда онуң ызысүре өвренилйәр.

Хабарың сөзлемдәки орны барада гүррүң эдиленде, көпленч ягдайларда онуң сөзлемиң соңунда гелйәндиги, эмма кәхалатларда болса сөзлемиң интонация тайдан айдылышына гөрә, эсасан хем сөзлешикде, шыгыр билен язылан эсерлерде сөзлемиң дүрли ерлеринде гелйәндиги ашакдакы ялы мысалларың дерңелмегинде аян эдилйәр:

(Шөхрат саңа, партиям! Геплейәр Ашгабат.

Өс сен, мекгежөвеним!

Азат зәзмет чекйәр мәхрибан халкым.

Зәхметиң мивеси сечипдир ялкым.

Гөзел обам гарашсызлыгың елунда, Дурмуш жошяр сагы билен солунда) ве башгалар. Шонда хабарларың бу хили ягдайларда уланылышының эсасы себәби (интонация тайдан айдылышыны) айратын ныгталмалыдыр. Шунлукда, сөзлейиш ве язув дилинде сөзлемиң хабарыны дегишли ерлеринде уланмагың еллары беян эдилмелидир ве чепер эсерлерде оларың уланышларына дегишли кәбир нусгалар гөркезмезмелидир.

Ахырда болса сада ве гошма хабарлар барада дүшүнже берилйәр. Сөзлемиң эесиниң бир ве бирнәче сөзлерден болшуның өвредилиши ялы, ызлы-ызына тиркешип гелен ишлик формалы сөзлериң (гошма хабарларың) диңе бир дүшүнжәни аңладышы билен сөзлемиң сада хабары болуп билйән ишликлериң-де диңе бир дүшүнжәни аңладышлары өзара деңешдирилип дүшүндирилйәр. Шонда (*Чагалар гүжүге кетек этдилер. Олар шейле карар кабул этдилер. Чагалар гүжүги жая салдылар. Чагалар айдылана гулак салдылар*) ялы сөзлемлер мысал алыняр.

Гошма ве сада хабарлары тапавутландырмакда бир дүшүнжәни аңладып гелен гошма хабарларың хайсы хем болса бир бөлегини (эсасы я көмекчи бөлегини) Сөзлемден ташланыңда я-да оларың) орунларыны үйтгедениңде, сөзлемиң пикир аңладышының бозуляндыгыны, үйтгейәндигини дегишли мысалларда гөркезмек эсасында окувчыларың шол меселә дүйпли дүшүнмеклерини газанмак болар.

Сөзлемиң хабары барада өвредилйән материаллары дегишли ерлеринде беркидип гечмек үчин окувчылара дүрли практики юмушлар табшырмак герек.

2. Айыклайжы сөзлери өвретмек

Айыклайжы сөзлер өврениленде, оларың бейлеки сөзлер билен бирликде сөзлемиң синтактик тайдан гурлушына ве пикир аңладышына нәхили дережеде гатнашык эдйәндиги дерңелип гечилйәр.

Сөзлемде айыклайжы сөзлериң сөзлем агзаларына , ягны эйә, хабара ве өз бир-бирлерине багланышларыны, оларың пикири яйбаңландырмакда хызматларыны дүрли сораглар аркалы йүзе чыкармак боляр. Бу меселеде оларың жогап болян дегишли сорагларының улы әхмиети бар. Шоңа гөрә-де окувчылара шол хили сораглар аркалы айыклайжы сөзлериң сөзлемдәки хызматларыны дерңемеги, шунлукда, оларың багланышларыны, сөзлемиң пикир аңладышына оларың эдйән гатнашыкларыны хертараплайын аныклап билмеги өвретмелидир.

Бу теманы өвретмекде морфология курсунда гечилен бирнәче материалларың синтаксис билен баглылыкда гайталаняндыгындан пейдаланып, окувчыларың кынлык билен өзлешдирйән, язув ишлеринде шол барада бирнәче ялңыш гойберйән кәбир орфографик кадаларыны-да дерңелйән айыклайжы сөзлериң үсти билен яда салмак мүмкин, хатда шейле эдилмеги хем зерур.

Бу иши дурмуша гечирмек үчин дерңелжек сөзлемлерде гайталанылжак орфография кадасына дегишли орфограммаларың, ягны шол када эсасында язылан

сөзлериң болмагына айратын үнс берилйәр. Шол сөзлем дерңеленде болса, морфология билен багланышыкда яңкы орфография кадасы эсасында язылан сөзлер хертараплайын анализ дилйәр.

Мысал үчин, айыклайжылардан айыргычлар барада гүррүң эдиленде, (*Томсуң жөвзалы ыссысы ызда галды*) диен сөзлемдәки (*томсуң*) диен сөзи морфологик тайдан дерңемек билен дар чекимлилериң икинжи богунда дүшүп галышлары хакындакы орфографик каданы гайталамак болар.

Көпленч ягдайларда сөзлем агзасы болуп гелен айры-айры вйыклайжы сөзлериң диңе бир өзи белли бир дүшүнжәни аңлатмак иблен , шол сөзлемде беян эдилйән пикириң гиңелдилмегине ярдам эдйәр. Эмма (*Жерениң эжеси докма фабригинде ишлейәр*). Эмма кәхалатларда болса сөзлем агзасы болуп гелен кәбир айыклайжы сөзлериң диңе бир өзи белли бир дүшүнжәни аңладып билмән, сөзлемде өзүнден öң я-да соң гелен сөзлер билен бирликде белли бир дүшүнжәни аңладярлар. Меселем, (Шу йыл хова ягдайы говы болды)

Окув программасына лайыклакда айыклайжы сөзлер барада дүшүнже берленде , мугаллым шу ягдайлары гөз өңүнде тутуп , сөзлеми хасыл эдйән сөзлериң (сөзлем агзаларының) хер бириниң нәхили дүшүнжәни аңладяндыгыны, сөзлемде айдылян пикири гиңелтмекде нәхили роль ойнаяндыгыны окувчылара өвретмелидир.

Окувчыларың айыклайжы сөзлер барада гечен класларда садажа дүүшнже аландыкларына хем-де шу класда онуң билен гөс-гөни багланышыклы темаларың ((Сөзлемде сөзлериң өзара багланышлары) (Эе), (Хабар)) гечилендигине эсасланып, буларың хеммеси өзара багланышыклы дүшүндирилйәр.

Бу тема өвренилмәге гиришиленде, окувчыларың гечен ве шу класда алан билимлерине даянмак билен, (*Яшажык чагалар дынч гүни гүләлекли мейдана гезеленже гитдтлер*) ялы яйраң йөнекей сөзлемлер пикир аңладышлары, агзалыклары ве өзара багланышлары тайындан дерңелйәр. Шонда пикир аңладышы тайындан бу сөзлемде яшажык чагаларың хайсы-да болса бир дынч алыш гүнлеринде гүләлекли мейдана гезеленже гидендике-лериниң беян эдилйәндиги белленилйәр, агзалыклары тайындан хем сөзлемдәки (*чагалар*) диен сөзүң эдиги, (гитдилер) диен сөзүң хабардыгы, бейлеки (*яшажык, дынч гүни, гүләлекли, мейдана, гезеленже*) диен сөзлериң-де айыклайжы сөзлердиги аныкланыляр, багланышлары тайындан болса сөзлеми хасыл эден сөзлериң жогап болян сораглары, бир-бирлерине багланышлары клас тагтасында ашакдакы ялы схемада гөркезилйәр:

Яшажык чагалар дынч гүни гүләлекли мейдана гезеленже гитдилер.

Мысал алнан сөзлем шу хили дерңеленден соң, айыклайжы сөзлериң сөзлемиң баш агзаларыны ве бир-бирлерини айыклайышлары ене-де гөзден гечирилип, оларың эйә, хабара багланып, олары хем айыклаяндыгы хем-де өз бир-бирлерине багланып, олары хем айыклаяндыклары кесгитленйәр ве шейле нетижә гелинйәр:

1. Айыклайжы сөзлер сөзлемде эйәни ве хабары айыклаярлар.
2. Айыклайжы сөзлер сөзлемде өз бир-бирлерини-де айыклаярлар.

Шундан соң айыклаян ве айыкланян сөзлериң үстүнде дурмак билен, сөзлериң бир-бирлерини айыклайышлары хем-де айыкланышлары дүшүндирилйәр. Шунуң билен баглылыкда хем оларың өзара гатнашыклары йүзе чыкяр ве бу гатнашыклары дегишли сораглар аркалы такыклап боляндыгы аян эдилйәр.

Айыклаян ве айыкланян сөзлериң өзара гатнашыклары беян эдиленде, айыклаян сөзүң аңладян манысының үстүниң етирилйәндиги, гиңелдилйәндиги, аныкланыляндыгы мысаллар аркалы субут эдилйәр ве шейле нетиже чыкарыляр:

1. Айыклайжы сөзлер айыклаян сөзлериң манысыны гиңелдйәрлер.

2. Айыклайжы сөзлериң айыклайышларыны ве пикири гиңелдишлерини сораглар аркалы йүзе чыкармак боляр.

Окувчыларда шейле дүшүнже дөредиленден соң, дерңелйән сөзлемиң баш агзаларының йыгнак йөнекей сөзлеми эмеле гетирип, диңе шоларың-да гутаран ой-пикири аңладяндыклары белленилйәр. Шейле болса-да бу хили йыгнак йөнекей сөзлемиң жуда чәкли, дар пикири - диңе чагаларың гидендиклерини гөркезйәндиги, нәхили чагаларың хачан, нирә, нәме үчин гидендиклерини болса аңлатмаяндыклары айдыңлашдырыляр. Хачан-да бу баш агзалар билен бирликде айыклайжы сөзлер болуп гечен (*яшажык, дынч, гүни, гүлəлекли, мейдана, гезеленже*) диен сөзлер дегишли ерлеринде уланыланда болса, нәхили чагаларың хачан, нирә, нәме үчин гидендиклериниң анык ве айдың боляндыгы такыкланыляр:

1. Айыклайжы сөзлер йыгнак йөнекей сөзлемлери яйраң йөнекей сөзлемлере өвүрйәрлер.

2. Айыклажы сөзлер сөзлемде беян эдилйән пикири гиңелдйәрлер, яйбаңландырярлар.

Айыклайжы сөзлер барада шунуң ялы умумы дүшүнже бериленден соң, оларың (айыргычлар) ве (долдургычлар) диен топарлара бөлүнишлери барадакы материаллар өвредилмәги гиришилйәр. Бу меселеде, озалы билен, айыргычларың ве долдургычларың нәмедиклерини, оларың өзара нәхили тапавутланяндыкларының анықланылмагы зерурдыр. Шу макст билен (*Мекдебимизиң пионерлери көпчүлик ишине ишеңңир гатнашярлар*) ялы сөзлемлер илки пикир аңладышлары тайындан сораг-жогап эсасында анализ эдилйәр. Соңра сөзлеми хасыл эден хер бир сөзүң хайсы сөз топарына дегишлидиги, оларың нәхили формада гелендиклери айры-айрылыкда йүзе чыкарыляр. Шунуң билен багланышыклыкда болса айыклайжы сөзлериң атлары ве ат ролунда гелен сөзлери айыклайышларына, шол барадакы дүшүнжәни гиңелдишлерине, аныклайышларына окувчыларың үнслери чекилйәр. Шунлукда, окувчыларда шейле дүшүнже дөредилйәр:

Айыклайжы сөзлер морфологик тайдан ат ве ат ролунда гелен сөзлере хем-де ишлик ве ишлик ролунда гелен сөзлере багланярлар.

Шундан соң айыклайжы сөзлер багланышлары тайындан тапавутландырып, олары (айыргыч) ве (долдургыч) диен топарлара бөлмек мүмкин.

Айыклайжы сөзлер шу хили топарлара бөлүненде, сөзлемде морфологик тайдан ат ве атролунда гелен сөзи айыклаян айыклайжы сөзлере (сөзлемде эе я хабардыгына гараман, адың хызматында гелен ишликлере багланян айыклайжылары айыргычлара гошман, олары долдургычлар хатарында өвредип гечмелидир) (айыргыч) дийилйәндиги, ишликлери айыклаян айыклайжы сөзлере болса (долдургыч) дийилйәндиги ныгталып гечилйәр, ягны оларың кесгитлемеси йүзе чыкарыляр. (*Бизиң колхозымыз Мургап дерясының кенарында ерлешйәр. Колхозымыз хер йылда пагтаның бол хасылыны аляр*) ялы сөзлемлер дерңелйәр ве айыклайжы сөзлериң хайсының долдургычдыгыны аныклаяр. (Айыргыч), (долдургыч) диен грамматик терминлер окувчыларың сөзлүк дептерлерине яздырыляр ве оларың нәхили грамматик дүшүнжелери аңладяндыклары барада гүррүң эдилйәр. Бу терминлериң аңсат ятда галмагы үчин болса мугаллым өзүниң дүшүндиришинде ве окувчыларың берйн жогапларында оларың көп гезек гайталанмагына айратын үнс берйәр.

Айыргычлар ве долдургычлар барада дүшүнже бериленде, оларың сөзлемдәки хызматлары багланышлары анықланыляр. Мысал үчин, айыргыч барада дүшүнже бериленде, (*Мередиң какасы колхозда ишлейәр*) ялы сөзлемлер мысал алнып, илки билен сөзлем пикир аңладышы тайындан дерңелйәр, ягны (какасы) диен сөзүң эедиги, (*ишлейәр*) диен сөзүң хабардыгы, (*Мередиң*)диен сөзүң айыргычдыгы,

(*колхозда*) диен сөзүң хем долдургычдыгы аян эдилйәр. Шондан соң (*Мередиң, какасы*) диен сөзлер морфологик тайдан айры-айрылыкда дерңелйәр:

(*Мередиң*) диен сөзүң хас атдыгы, онуң дүйп сөзүниң (*Меретдиги*), (*иң*) бөлегиң хем эелик дүшүнмиң гошулмасыдыгы, ягны (Мерет) диен хас адың эелик дүшүми билен үйтгейәндиги, онуң үйтгемедик гөрнүшинде (*ким?*) , үйтгән гөрнүшинде хем (*кимиң?*) диен сорага жогап боляндыгы белленилйәр. Хатда шу сөздәки дымык сесиң ачык сесе өврүлендиги барадакы орфография кадасы хем яда салыняр. (*Мередиң*) диен айыргыжың айыклаян (*какасы*) диен сөз-де эдил шонуң ялы морфологик тайдан анализ эдилйәр.

Шу ишлерден соң сөзлемде беян эдилйән пикириң какасы (Мередиң какасы) догрусындадыгы ене-де бир гезек ятланылып, (*Мередиң*) сөзүниң (какасы) сөзүни айыклап, маны тайындан шоңа эелик эдйәндиги дүшүндирилйәр. Бу айыргыжы сөзлемден ташлап, (*Какасы колхозда ишлейәр*) гөрнүшинде уланыланда-да, онуң гутаран ой-пикири аңладяндыгы, эмма шейле боланда, (*какасы*) диен дүшүнжәниң киме дегишлидигиниң айдың болман галяндыгы белленилйәр. Эгер-де сөзлемде (*Мередиң*) диен сөз уланыланда болса, (*какасы*) диен сөзүң киме дегишлидигиниң анык боляндыгы, сөзлемиң пикирт аңладышы тайындан гиңелдилйәндиги такыкланяр. Бу хили айыргычларың сөзлемде беян эдилйән пикири гиңелтмек билен бирликде, (*кимиң?*) , (*нәмәниң?*) , (*нирәниң?*) диен сораглара жогап боляндыгы хем-де сөзлемде ат ве ат хызматында гелен сөзлере багланяндыклары мәлим эдилйәр.

Гөршүмиз ялы, айыргычлар ве долдургычлар барада гүррүң эдиленде, озалы билен, шол айыклайжы сөзлериң өзлери, соңра оларың багланян сөзлери морфологик тайдан дерңелйәр. Шунуң нетижесинде хем оларың синтактик тайдан сөзлемде багланян сөзүне гарашлыдыгы, шоңа эерйәндиги, шол хакдакы пикири гиңелдйәндиги айратын ныгталып гечилйәр. Шонуң билен багланшыклыкда-да сөзлемде айыргыч болуп гелен сөзлериң хемише атлары я-да ат хызматында гелен сөзлери айыклап, шолар барадакы пикири яйбаңландыряндыгы, айыклаяндыгы кесгитленилйәр. Сөзлемде долдургыч болуп гелен сөзлериң болса мыдама ишликлери я-да ишлик хызматында гелен сөзлери айыклап, шолар барадакы пикири гиңелдйәндиги, айдыңлашдыряндыгы такыкланыляр.

Айыклайжы сөзлер барада өвредилйән материаллар дүрли гөнүкмелер ве табшырыклар аркалы өз еринде беркидилип гечилмелидир.

3. Деңдеш агзалары өвретмек.

Деңдеш агзалар барадакы материаллар-да өзи билен багланышыгы болан хем-де окувчылар тарапындан озал өвренилен материаллар билен пугта багланышыкда дүшүндирилйәр. Теманы шейле методда өвретмек үчин, озалы билен, оны деңдеш агзалар боюнча гечен класларда өвлерилиенлер билен утгашдырмалы хем-де сөзлемиң баш ве айыклайжы агзалары, сөзлемде сөзлериң багланышлары барада яңы -якында өвредилен материаллар билен баглылыкда дүшүндирмели боляр. Галыберсе-де, бу тема морфология курсунда гечилен кәбир материаллар, меселем, сөз топарлары, баглайжы көмекчи сөзлер билен-де өзара багланышдырыляр.

Деңдеш агзаларың дүйпли өзлешдирилмегиниң эсасы шертлеринден бири-де оларың өзүне махсус болан айратынлыкларына окувчыларың айдың дүшүнмеклерини газанмакдан ыбаратдыр. Шонуң үчин-де шу тема өвренилйән вагтда, деңдеш агзаларың бейлеки грамматик дүшүнжелерден нәхили тапавутланяндыкларыны дүшүндирмәге айратын үнс бермелидир.

Деңдеш агзалар синтактик гурлушлары хем-де маны аңладышлары тайындан бейлеки грамматик дүшүнжелерден тапавутланярлар. Олар ызлы-ызына

тиркешип гелен бир формадакы, кәхалатларда айры-айры формалардакы эелерден, хабарлардан, айыргычлардан, долдургычлардан болмак билен бирликде, хеммеси ибр сорага жогап болярлар хем-де сөзлемиң хайсы-да болса бир агзасыны диңе бир тарапдан айыклаярлар. Деңдеш агзалар сөзлемиң бир агзасына баглансалар-да, олар бейлеки айыклайжы сөзлер ялы бир-бирине гарашлы болуп багланышман, эйсем, хертараплайын дең хукуклы агзалар хөкмүнде ызлы-ызына тиркешип гелмеги нетижесинде баглайжы көмекчилер хем-де интонация аркалы өзара багланышярлар. Айры-айрылыкда аланында, деңдеш агзаларың хер бири маны тайындан өзбашдак дүшүнжелери аңладян болсалар-да, олар сөзлемде өзлериниң багланян сөзүни диңе бир тарапдан айыкламак билен бирликде, диңе шол барадакы пикири гиңелдйәрлер, яйбаңлашдырярлар. Бу тема өвренилмәге гиришиленде, (*Бизиң класымызда Садап, Жума, Сона, Сәхетдурды оңат окаяр. Мен хер гүн ирден турярын, машк эдйәрин , ювунярын*) ялы окувчыларың гечен класларда таныш болан деңдеш агзалы сөзлемлери мысал алыняр хем-де бу сөзлемлериң пикир аңладышлары, олары хасыл эден сөзлериң хайсы агзадыклары, сөзлемиң бейлеки агзаларына багланышлары окувчыларың шу вагта ченли алан билим дережелерине лайыклыкда дерңелйәр. Сөзлемдәки деңдеш агзаларың үстүнде айратын дуруп, оларың сөзлемде ызлы-ызына тиркшип гелип, бир сорага жогап болушлары, хеммесиниң бирмеңзеш агза болуп, сөзлемиң диңе бир агзасына багланяндыклары, оларың отур аркалы бири-бирлеринден айратынландырылып гөркезилйәндиги йүзе чыкарыляр ве шейле нетижә гелинйәр:

1. Сөзлемде деңдеш агзалар ызлы-ызына тиркешип гелип, хеммеси бир сорага жогап болярлар.
2. Деңдеш агзаларың хеммеси сөзлемиң диңе бир агзасына багланярлар.
3. Деңдеш агзаларың хеммеси сөзлемиң деңхукуклы бир агзасыдыр.
4 Деңдеш агзалар бир-бириниден отур аркалы тапавутландырылып гөркезилйәр (баглайжы көмекчи гелмәндәки ягдай гөз өңүнде тутуляр).

Шу чыкарылан нетижәни беркитмек ве гиңелтмек максады билен (*Биз багтлы, гурплы, шатлыклы, медениетли дурмушда яшаярыс. Набат эже)ак алтындан(бол хасыл алмак барада Аннагөзели Боссаны, Атамырат аганы ве Тувак эжәни ише чагырды*) ялы сөзлемлер мысал алыняр. Оларың-да пикир аңладышлары, багланышлары, хайсы агзадыклары белленилип, деңдеш агзаларың тиркешип гелишлери, бир сорага жогап болушлары, бир сөзе багланып, хеммесиниң дең хукуклы бир агза болушлары, окалышлары ве отур аркалы айратынландырылып гөркезилишлери дерңелйәр ве екарда чыкарылан нетиже ене-де бир гезек дегишли мысаллар аркалы тассыкланыляр. Ондан соң дерңелйән сөзлемдәки деңдеш агзаларың хайсы агзадыклары, оларың морфологик тайдан хайсы сөз топарына дегишлидиклери, нәхили формаларда гелйәндиклери сораг-жогап эсасында анықланыляр. Шу меселе билен баглылыкда башда мысал алнан сөзлемлер яңадандан дерңелйәр ве шейле нетиже чыкарыляр:

1. Деңдеш агзалар сөзлемиң баш ве айыклайжы агзаларындан болярлар.
2. Деңдеш агзалар өзбашдаклыкда маны аңладян әхли сөз топарларындан болуп билйәрлер.

е. Деңдеш агзаларың хеммеси бир формада гелен сөзлерден болярлар.

Деңдеш агзалар сөзлемде дүрли формада гелен бир сөз топарларындан хем-де башка формадакы айры-айры сөз топарларындан болуп билйәрлер. Меселем: (*Өвез, Даңатар ве оларың елдашлары серзедиң голайындакы кичирәк бир обада яшаярдылар. (*дүрли формада гелен бир сөз топарындан*). Клубда булардан өңүрти гелен томашачылар көпди, шатлык ве шагалаңлыкды. Көмек томашачыларың арасында өз дең-душ ве гүррүңи биригишйән адамларына душ гелди, олар билен*

саламлашды, хал-ахвал сорашды) (дүрли формада гелен айры-айры сөз топарларындан).

Грамматик формасы тайындан деңдеш агзаларың шу хили айратынлыкларыны гөз өңүнде тутуп, екардакы ялы сөзлемлери дерңемек билен, деңдеш агзаларың сөзлемде дүрли формаларда уланыляндыкларына окувчыларың чуңңур дүшүнмеклерини газанмак зерур.

Сөзлем агзалары билен баглылыкда деңдеш агзалары айыклап , шолар барадакы пикири аныклаян, гиңелдйән сөзлер хакында-да окувчылара дегишли маглуматларың берилмегиниң мөхүм әхмиети бар. Себәби деңдеш агзаларың шу гөрнүшде уланылышына чепер эдебиятда, хатда сөзлейиш дилинде сейрек душулмаяр. Шонуң үчин=де сөзлемде деңдеш агзалары айыклап, шолар барадакы пикири айдыңлашдырян, яйбаңлашдырян сөзлер барада окувчылара дегишли дүшүнҗәниң берилмеги оларың сөзлемдәки деңдеш агзалары, айратын-да чепер эсерлериң текстинде уланыланларыны аңсатлык билен йүзе чыкарып билмеклерини еңиллешдирер.

Деңдеш агзаларың шунуң ялы айратынлыклары барада дүшүнже бериленде, (*Олар колхоза, завода, тарыхы ядыгәрликлере экскурсия гитдилер.. Олар өз колхозларына, гоңшы колхоза, голайларындакы завода, тарыхы ядыгәрликлере экскурсия гитдилер*) ялы деңдеш агзалы сөзлемлер пикир аңладышлары, багланышлары, хайсы агзадыклары тайындан өзара деңешдирилип, олар озалындан тайярланылан ашакдакы ялы схемаларда гөркезилйәр.

Соңра олар сораг-жогап эсасында анализ эдилйәр.

Бу меселеде секизйыллык мекдеплериң V_V888 класлары үчин эне дилинден дүзүлен окув программасындан угур алыняр.

Биринжи сөзлемиң пикир аңладышы дерңеленде, сөзлемде оларың (чагаларың, окувчыларың).

Колхоза, завода, тарыхы ядыгәрликлере экскурсия гидендиклериниң аңладыляндыгы белленилйәр. Соңра сөзлемде хайсы колхоза, завода, ядыгәрликлере экскурсия гидендигиниң анык беян эдилмейәндиги йүзе чыкарыляр. Икинжи сөзлем дерңеленде болса, биринжи сөзлемде аңладылан пикириң хас аныкланыляндыгы, ягны хайсы колхоза, завода, ядыгәрликлере экскурсия гидилендигиниң анык гөркезилйәндиги, биринжи сөзлемде беян эдилйән пикириң яйбаңландырыляндыгы айдыңлашдырыляр.

Дерңелйән сөзлемлери хасыл эден сөзлериң бири-бири билен багланышлары, оларың хайсы агзалардакылары, нәхили сораглара жогап боляндыклары схемада гөркезилиши ялы, деңешдирилмек аркалы беян эдилйәр. Биринжи сөзлемде деңдеш агза болуп гелен сөзлере хич ихили айыклайжы сөзлериң багланмандыгы, эмма икинжи сөзлемде деңдеш агза болуп гелен шол бир сөзлериң хер бирине айры-айры айыклайжы сөзлериң багланып оларың айыклап гелендиклери айратын ныгталып гечилйәр. Шейлеликде, деңдеш агзалара багланып шолары айыклап гелен сөзлериң хер хайсы айратынлыкда айыклаян сөзүниң пикир аңладышыны нәхили гатнашык эдйәндиги, оларың нәхили сораглара жогап болуп, сөзлемиң хайсы агзасы боляндыклары багланышыклары тайындан айыклаян сөзлерине гарашлы болуп, шолары айыклап гелйәндиклери субут эдилйәр. Шунлукда, окувчыларда шейле дүшүнже дөредилйәр:

1. Сөзлемде деңдеш агзалара багланып, шолары айыклаян айыклайжы сөзлерде болярлар.
2. Бу хили айыклайжы сөзлер сөзлемде деңдеш агзаларың аңладян манысыны яйбаңландырмага хызмат эдйәрлер.

Окувчыларың бу барадакы дүшүнжелериниң хас айдыңлаш дырылмагы ве гиңелдилмеги үчин (*Тәзе дөредилен карталарда хапа чөплер билен басырылан яплардан, чала судыры билдирйән бейикли-песли пеллерден нам-нышан галмандыр*) ялы сөзлемлер мысал алнып, ондакы деңдеш агзаларың ве олары баглаян сөзлериң сөзлемдәки хызматларының дерңелмеги максада лайыкдыр.

Бу сөзлеми хасыл эден сөзлериң өзара багланышларыны , хайсы агзадыкларыны ве нәхили сораглара жогап боляндыкларыны шейле схемада гөркезмек мүмкин:

Сөзлем дерңеленде, озалы билен, онуң пикир аңладышы такыкланыляр. Соңра сөзлеми хасыл эден сөзлериң өзара багланышлары, нәхили сорага жогап боляндыклары ве хайсы агзадыклары схемада гңркезилиши ялы кесгитленилйәр. Шунуң билен баглылыкда сөзлемдәки деңдеш агзаларың айыклайжы сөзлер аркалы яйбаңландырылышы айратын ныгталып гечилйәр.

(*Яплардан*), (*пеллерден*) диен сөзлериң деңдеш долдургычлардыгыны аныклап, өзлерине багланян сөзлери аркалы оларың хер хайсының сөзлемде яйбаңландырылышы ве айыкланышы шейлерәк йүзе чыкарыляр.

(*Нәхили?*) диен сорага жогап болян (*басырылан*) дине айыргыч (яплардан) диен деңдеш долдургыжа багланып, маны тайындан өзүниң айыклаян дүшүнжесиниң (сөзүниң) үстүниң нәмедир бир зат билен өртүлендигини аңладяр. Эмма шол дүшүнжәниң үстүниң нәме билен басырыландыгы мәлим болмаяр. Оны айдың этмек үчин болса (*Нәме билен?*) диен сорага жогап болян (*чөплер билен*) долдургыжының (басырылан) айыргыжа багланып, (*яплар*) диен дүшүнжәниң үстүниң чөплер билен басырыландыгыны аңладяр. Шейле болса-да, онуң үстүниң нәхили чөплер билен өртүлендиги ене-де мәлим болман галяр. Оны мәлим этмек үчин болса (*нәхили?*) диен сорага жогап болян (*хапа*) айыргыжының (*чөплер билен*) долдургыжа багланып, агзалян дүшүнжәниң үстүниң хапа чөплер билен басырыландыгыны аян эдйәр.

(*Пеллерден*) диен долдургыжың хем сөзлемде айыклайжы сөзлер аркалы яйбаңландырылышы, айыкланалышы екардакы ялы дерңелип гечилйәр. Шу хили дерңев эсасында деңдеш агзаларың Сөзлемде айыклайжы сөзлер аркалы яйбаңландырылышы мәлим эдилйәр ве окувчыларда шейле дүшүнже дөредилйәр:

1. Сөзлемде деңдеш агзалара багланып, шолары яйбаңлан дырян айыклайжылар бирден артык айры-айры сөзлерден болуп билйәрлер.

2. Шейле гөрнүшде гелен айыклайжы сөзлер деңдеш агза хем-де бири-бирлерине багланып, өзлериниң айыклаян деңдеш агзасыны маны тайындан гиңелдйәрлер, яйбаңландырярлар.

Окувчыларда шу хили дүшүнже дөредиленден соң, деңдеш агзаларың өзара гатнашыклары хем-де бу меселеде оларың бейлеки сөзлем агзаларындан тапавутлы тараплары барада дурлуп егчилйәр.

Деңдеш агзаларың бу тарапы барада дүшүнже бериленде, дерңелйән сөзлемлердәки деңдеш агзаларың бири-бирине болан гатнашыклары билен деңешдирмек аркалы йүзе чыкярлар (Бу меселеде өңки гөркезилен схемадан хем пейдаланмак болар). Шонда деңдеш агзаларың хеммеси бир сорага жогап болуп, сөзлемиң хайсы-да болса бир агзасына баглансалар-да, оларың бири-бирине гарашлы дәлдиги, бири-бирине эрмейәндиклери, себәби оларың херсиниң деңхукуклы агзадыклары аныкланыляр. Эмма сөзлемиң бейлеки агзаларының хер бириниң айры-айры сораглара жогап болуп, сөзлемиң дүрли агзаларына багланяндыклары, оларың бири-бирлерине гарашлы болуп, бири-бирне эерйәндиклери, себәби оларың хеммесиниң дең хукуклы агзалар болман,

херсиниң айры башга агзадыклары, шоңа гөрә-де оларың сөзлемде дүрли хызматлары ерине етирйәндиклери белленилйәр. Деңдеш агзаларың шу айратын лыкларыны хас айдың субут этмек үчин (*Поселогың бир четинден мәхнет гарынларыны гиң язан гаралы алалы, овнуклы, ирили сыгырлар гөлелерине етмәге гыссанярдылар, егын сес билен хованы яңландырып молаярдылар*) ялы сөзлемлер мысал алыняр. Ондакы уланылан (*гаралы, алалы, овнуклы, ирили*) хем-де (*гөлелерине етмәге гыссаняр дылар, егын сес билен хованы яңландырып молаярдылар*) диен деңдеш агзаларың кәбири сөзлемден ташланыланда, сөзлемиң гутаран ой-пикири аңладяндыгы, шейле болса-да, сөзлемден ташланан деңдеш агзаның аңладян дүшүнжесиниң мәлим болман галяндыгы, ол хакда гүррүң-де эдилмейәндиги, сөзлемде шол дүшүнжәни аңлатмагың шейле зерурлыгы болмаса, оны дүйбүнден унудып хем болжакдыгы кесгитленилйәр. Шондан соң сөзлемиң бейлеки (*Поселогың бир четинден, мәхнет гарынларыны, гиң язан, сыгырлар*) агзалары хем сөземден ташланып гөрүлйәр ве сөзлемиң гутаран ой-пикири аңладяндыгы я-да аңладмаяндыгы барланыляр ве шейле нетижә гелинйәр:

1. Деңдеш агзалар бир-бирине эермейәрлер. Себәби олар бир-бирине гарашлы дәл.

2. Сөзлемиң бейлеки агзалары бири-бирине эерйәрлер. Чүнки оларың бири бейлекисине гарашлы.

3. Деңдеш агзаларың хер бири айры-айры дүшүнжелери аңлатсалар-да, олар синтактик тайдан сөзлемде диңе бир агзаның хызматында гелйәрлер.

4. Сөзлемиң бейлеки агзалары айры-айры дүшүнжелери аңладярлар. Оларың хер бири синтактик тайдан сөзлемде дүрли хызматлары ерине етирйәрлер.

5.Деңдеш агзаларың хеммесиниң сөзлемде диңе бир агзасының хызматыны ерине етирйндиклери үчин, оларың уланылмагы зерур хасапланылмадыкларыны сөзлемден ташламак-да боляр.

6.Сөзлемиң бейлеки агзаларының дүрли-дүрли хызматлары ерине етирилйәндиклери үчин, олары сөзлемден ташламак болмаяр.

Деңдеш агзаларың айратынлыкларының хас дүйпли өзлешдирилмеги үчин оларың сөзлемде мукдар тайдан чәклендир илмедик гөрнүшде уланыляндыгы, эмма бейлеки сөзлем агзаларында шейле хәсиетиң екдугы хем аян эдилйәр. Шонда (*Мунуң ялы хова чагалара зор тәсир этгич боляр, йүреклерини бөкдүрйәр, ганларыны ойнадяр. Ине шол гүн обаның чагалары өңкисинден хем ир өрдүлер, товсушдылар, ылгашдылар, ковалашдылар...*) ялы сөзлемлер мысал алыняр. Соңра ондакы деңдеш агзаларың чәклендирилмедик гөрнүшде уланыляндыгы, эмма бейлеки сөзлем агзаларының чәкли уланылян дыгы йүзе чыкарыляр. Дерңелйән сөзлемдәки деңдеш агзаларың ызына (*гүлүшдилер , хезил этдилер, шатландылар, айдым айтдылар, танс этдилер. . .*) ялы хабарлары гошуп, онуң мукдарыны ене-де артдырмак болжакдыгы кесгитленйәр. Шейлеликде, деңдеш агзалар сөзлемде чәкленилмедик мукдарда уланылып билнер диен нетижә гелинйәр.

Деңдеш агзалар боюнча шу хили маглуматлар берленден соң, оларың сөзлемде өзара багланышларының, сөзлешикде айдылыш ларының, язувда окалышларының ве пунктуация белгилери аркалы бири-бириниден айратынландырылып гөркезилишлериниң үстүнде хем йөрите дурлуп гечилйәр.

Деңдеш агзаларың багланышлары барада гүррүң эдиленде, озалы билен, оларың интонация аркалы багланышлары аян эдилйәр. Шонда (*Бу китапдан мен Мекан Гелдиевиң өңде гойлан меселесини тутанъерли чөзйәндигини, окува, ише ыхласлы япышяндыгыны, тертип-ызамлыдыгыны, хемише догручылдыгыны, ак йүрекли сада адамдыгыны билдим*) ялы деңдеш агзалы сөзлемлер мысал алыняр.

Мысал алнан сөзлемиң пикир аңладышы аныкланылып, деңдеш агзалары йүзе чыкарыляр ве оларың ашагы чызыляр. Соңра сөзлем мугаллым ве окувчылар тарапындан бирнәче гезек гайталанып, лабызлы окаляр. Деңдеш агзаларың херсинден соң гысга пауза эдилйәр, ягны азажык сәгинилйәр. Окувчылар тарапындан деңдеш агзаларың догры я-да нәдогры окаляндыгына айратын үнс берилйәр. Хатда деңдеш агзалары догры окамакда гойберлен ялңышлыклар еринде дүзедилйәр.

Шунуң билен баглылыкда, деңдеш агзаларының сөзлемде беян эдилен пикири чепер, лабызлы этмекде улы ролуның бардыгы ныгталяр. Шондан соң деңдеш агзаларың бири-бирине гарашлы дәлдиги, оларың бири-бирини айыкламаяндыклары окувчыларың ядына салнып: (**Сөзлемде деңдеш агзалар өзара багланыш ярмы?**) диен сораг орта атыляр. Бу сорага дегишли жогап бермекде окувчыларың кынчылык чекйәндиклери үчин, оңа мугаллымың өзи жогап берйәр, ягны сөзлемде деңдеш агзаларың бир-бириниң ызындан гелип, бири-бириниң ызына дүхүлйәндиклерине гөрә, оларың санап гечилйән ялы интонация аркалы өзара багланышдыкларыны, шонуң үчин-де бу агзаларың херсинден соң гысга пауза боляндыгыны дүшүндирйәр.

Шейлеликде, деңдеш агзаларың баглайжы көмекчи сөзлер аркалы багланышлары барада дүшүнже берилйәр. Бу меселә гечмезден өңүрти, дерңелйән сөзлемлериң үсти билен беглайжы көмекчи сөзлер барада гечилен класларда өвредиленлер гысгача яда салыняр, оларың сөзлемдәки хызматлары аныкланыляр. Соңра оларың дүрли маныда гелен деңдеш агзалары бири-бирине баглайышлары хем бирнәче гезек гайталанып ве гайталанман уланышлары, деңдеш агзаларың маны аңладман уланышлары, деңдеш агзаларың маны аңладышына эдйән тәсири (*Биз я театра, я кино гидйәрис. Биз не театра, не кино гидйәрис*), оларың гелен ерлеринде пунктуация бергилериниң гойлушы дүрли мысалларың, схемаларың көпчүликлейин дерңелмеги, дүрли хәсиетдәки гөнүкмелериң ерине етирилмеги нетижесинде субут эдилйәр.

Ахырда болса деңдеш агзаларың сөзлемде интонация хем-де баглайжы көмекчилер аркалы багланышлары өзара деңешдирилйәр ве сөзлемде баглайжы көмекчилер икиден артык деңдеш агзаларың арасында бирнәче гезек гайталанылян болса, ягны чәкли мукдарда болмадык деңдеш агзаларың санына лайык гайталанян болса, деңдеш агзаларың санап гечилйән ялы интонация да айдыляндыгы кесгитленилйәр. Эгер-де сөзлемде бир саны баглайжы көмекчи диңе ики саны деңдеш агзаны, меселем. (*Ораз гейинди ве мекдебе гитди*) өзара багланян болса, шонуң ялы деңдеш агзаларың саналып гечилйән ялы интонацияда айдылмаяндыгы такыкланыляр.

Деңдеш агзалар өзлериниң багланян сөзүни диңе бир тарапдан айыклаярлар. Эмма деңдеш агза болман, деңдеш агза гөрнүшинде гелен сөзлер болса өзлериниң багланян сөзүни хертараплайын айыклаярлар. Окувчылар деңдеш агзалар билен деңдеш агза гөрнүшинде гелен сөзлериң шу хили айратынлыкларына дүшүнмейәрлер. Шунуң үчин-де олар язув ишлеринде бу барада бирнәче пуктуацион ялңышлары гойберйәрлер. Шу ягдайлара эсасланыланда, деңдеш агзалар билен деңдеш агза гөрнүшинде гелйән сөзлериң өзара тапавудының чуңңур өвредилмеги зерур.

Деңдеш агзалар билен деңдеш агза гөрнүшинде гелен сөзлериң өзара тапавуды дүшүндириленде, (*Клубың белент ак жайы узакдан гөрүнйәр. Клубың ичи дүрли суратлар, овадан халылар билен безелипдир*) ялы сөзлемлер мысал алыняр ве оларда уланылян деңдеш агзалар (**дүрли суратлар овадан**

халылар) хем-де деңдеш агза гөрнүшинде гелен (**белент ак**) сөзлери маны аңладышлары ве бейлеки айратынлыклары тайындан өзара деңещдирилйәр хем-де шейле нетиже чыкарыляр:

1. Деңдеш агзалар сөзлемде өзлериниң багланян сөзүни диңе бир тарапдан айыклаярлар.

2. Деңдеш агза гөрнүшинде гелен сөзлер сөзлемде өзлериниң багланян сөзүни хертараплайын айыклаярлар.

3. Деңдеш агзаларың арасында баглайжы көмекчилери уланмак боляр. Эмма деңдеш агза гөрнүшинде гелен сөзлериң арасында баглайжы көмекчи сөзүни уланмак болмаяр (себәби сөзлемиң пикир аңладышы дүйбүнден башгача боляр).

4. Деңдеш агзалар айдыланда я-да окаланда, оларың арасында гысга пауза эдилйәр. Олар өзара отур билен айратынландырыляр. Эмма деңдеш агза гөрнүшинде гелен сөзлериң арасында хич хили пауза гоюлмаяр ве олар отур аркалы айратынландырылып гөркезилмейәр.

Теманың ахырында болса деңдеш агзаларда жемлейжи сөзлериң уланышлары ве оларда гоюлян пунктуация белгилери хакында дүшүнже берилйәр. Жемлейжи сөзлериң сөзлемдәки хызмат ларының дүйпли өзлешдирилмеги үчин оларың ашакдакы ялы айратынлыклары дегишли мысалларың дерңелмеги, онуң деңдеш агзалар билен утгашдырылмагы нетижесинде аян эдилйәр.

а) Жемлейжи сөзлер хер бир деңдеш агзалы сөзлемлерде уланылып билер.

б) Жемлейжи сөзлер бир ве бирден артык сөзлерден болуп, деңдеш агзалардан өң хем-де соң гелип билер.

в) Жемлейжи сөзлер деңдеш агзалардан өң геленлеринде, олар өзлеринден соң деңдеш агзаларың гелжекдиклерини мәлим эдйәрлер ве деңдеш агза болуп гелен дүшүнжелери белли бир топара бирикдирйәрлер.

г) Жемлейжи сөзлер деңдеш агзалардан соң геленлеринде, диңе өзүнден өң гелен дүшүнжелери жемлейәрлер.

д) Жемлейжи сөзлер өзүниң жемлейән дүшүнжелериниң сорагларына жогап болуп, шоларың багланан сөзлерине багланып, деңдеш агзаларың хызматында уланярлар.

е) Жемлейжи сөзлер дүрли сөз топарларындан болуп билерлер. Эмма олар көпленч чалышмалардан болярлар.

Деңдеш агзалар боюнча өвредилйән дүшүнжелериң хер бири дүрли практики ишлериң үсти билен беркидилип гечилйәр. Шунлукда, бу тема боюнча өвредилйән материалларың чуңңур өзлешдирилмеги, сөзлейиш ве язув дилинде олардан гиңден пейдаланылар ялы эндигиң дөредилмеги зерур.

4. Сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлери өвретмек.

Мекдеп практикасындан белли болшуна гөрә, бу тема окувчылар тарапындан бирнеме кынлык билен өзлешдирилйр. Себәби шу вагта ченли сөзлеми хасыл эдйән сөзлериң хеммеси сөзлемде бир-бирлери билен пугта багланышярлар диен дүшүнже окувчыларың ятларында берк орун аляр. Тема өвредиленде болса, окувчыларда дөредиленшол дүшүнжелериң гаршысына, сөзлеми хасыл эдйән кәбир сөзлериң сөзлемиң хич бир агзасына багланмаяндыгыны, шейле сөзлериң сөзлем агзасы хасапланылмаяндыгыны субут этмели боляр ве шунуң билен багланышыкда хем оларың сөзлемде синтактик тайдан нәхили хызматлары ерине етирйәндиклерини, өзлерине махсус болан нәхили айратынлыкларының бардыгыны йүзе чыкарып, шол барадакы чылшырымлы кадалары өвретмели боляр.

Сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлер барада гечен класларда хич хили дүшүнже берилмейәр. Эйсем-де болса, окувчылар чепер эсерлериң текстлеринде бу хили сөзлере энчеме гезек душ гелйәрлер. Тексти лабызлы окамакда шол хили сөзлериң нәхили интонацияда айдыляндыгы билен азда-кәнде гызыкланярлар. Хатда өзлериниң сөзлейиш диллеринде шонуң ялы сөзлери хас актив хем уланярлар. Бу ягдайлар агзалян тема барадакы материаллары өвренмекде белли дережеде еңиллик дөредйәр.

Тема өвредиленде, онуң сөзлемде сөзлериң багланышлары, сөзлем агзалары, оларың беян эдилйн пикири яйбаңландырышлары билен айрылмаз багланышыкда дүшүндирилмеги зерур. Хатда ери геленде, дерңелйән сөзлемилериң үсти билен орфография ве морфология курсунда гечилен кәбир чылшырымлы кадаларың-да гайталаныпп, яда салынмагы мөхүм.

Шу теманың өвренилмеги нетижесинде окувчылар сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлери сөзлемден хич бир кынчылыксыз йүзе чыкарып билмеги хем-де олары хертараплайын эсасландырып билмеги башармалыдырлар. Олары сөзлейиш ве язув дилинде догры уланып, өз интонациясы эсасында айтмагы ве окамагы билмелидирлер. Язувда болса олары дегишли пунктуация белгилери аркалы тапавутландырып билмеги өвренмелидирлер.

Тема өвренилмәге башлананда, илки ол хакда умумы маглумат берилйәр, ягны сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлериң сөзлем агзалары билен багланышмаяндыгы дегишли мысаллар аркалы айдыңлашдырыляр. Шу максат билен (*Чагалар арзылы мыхманлары гүл десселери билен гаршыладылар. Чагалар, элиңизе гүллер битсин!*) ялы сөзлер мысал алыняр. Соңра хер сөзлемиң пикир аңладышы ве интонация тайдан айдылышы анықланылып, олары хасыл эден сөзлериң бири- бирни айылайышлары хайсы агзадыклары кесгитлеринйәр Икинжи мысалдакы чагалар диен сөзүң хич хили сорага жогап болмаяндыгы, онуң сөзлем агзасы хасапланылмаяндыгы биринжи сөзлемдәки чагалар диен сөзүң хызматы билен деңешдирилмеги нетижесинде аян эдилйәр хемде сөзлемиң составындакы әхли сөзлериң сөзлемиң агзасы болмаяндыгыь белленилип гечилйәр.

Бу меселеде окувчыларда нәдогры дүшүнжәниң дөремезлиги үчин, сөзлем агзаларының арасында хемише багланшыгың пугта сакланылмаяндыгы хәзирки өвренилйән сөзлериң сөзлем агзаларының багланшыгына хич хили тьәсир этмейәндиги терсине оларың пикир аңладышына гошмача маны берип, шол сөзлеми хасыл эден агзаларың дашындан уланыляндыгы айратын ныгталып гечилйәр. Соңра сөзлем агзасы хасапланылмаян сөзлер билен окувчыларың дүйпли танышмалыдыклары, шрол хили сөзлериң өзара тапавутлыдыклары айдылып оларың (Йүзтутма сөзлер,), (Гириш сөзлер), (Жогап сөзлер) ве (:млүклер диен тоапра бөлүнйәндиклери мәлим эдилйәр.

1. Йүзтутма сөзлери дүшүндириленде, илки билен онуң геплешикди ве башганың сөзүнде уланыляндыгы хем-де сөзлемде нәхили маны аңладяндыгы дегишли сөзлемлериң дерңелмегинде йүзе чыкарыляр. Соң болса онуң бейлеки грамматик дүшүнжелерден нәхили айратынлыкларының бардыгы дерңелйән сөзлем билен багланшыкда бирин-бирин өвренилип гечилйәр.

Мәлим болшы ялы йүз тутма сөзлер маны аңладышлары тайынгдан сөзлемде беян эдилйән пикириң киме ве нәмә гөнүкдирилйәндигини киме ве нәмә йүз тутулып айдыляндыгыны аңладярлар.

2. Гириш сөзлери көпдүрли гөрнүшлерде уланылярлар. Шейле болса-да бу класда оларың иң эсасылары ягны сөзлейиш ве язув дилинде хас актив уланылянлары өвренилйәр. Оларың сөзлемдәки хызматы ве өзлерине хас болан айратынлыклары айдыңлашдырыляр.

Гириш сөзлери өвренилмәге башлананда озалы билен шол меселелер аныкланыляр, ягны йүз тутма сөзлери дүшүндириленде эдилиши ялы дер3елйән сөзлемлери хасыл эден сөзлериң багланышлары сорага жогап боушлары хайсы агзадыклары ве пикир аңладышлылары билен баглылыкда гириш сөзлериниң сөзлемдәки хызматы йүзе чыкарыляр.

Гириш сөзлериниң дүйпли өзлешдирилмеги шол барадакы өвредилйән материалларың диңе формасы тайындан, ягны оңа дегишли сөзлериң ятдан билинмегине баглы болман, эйсем, оларың сөзлемдәки хызматларына чуңңур дүшүнилмегине баглыдыр. Шонуң үчин-де гириш сөзлериниң сөзлемдәки хызматларының хер тараплайын дерңелмеги айратын әхмиете эедир себәби гириш сөзлери дийип таналян сөзлер кә халатларда гириш сөзлериниң хызматында гелмән сөзлем агзалары билен пугта багланшып шолар ялы агзаларың бири болуп гелйәрлер.

3**. Жогап сөзлер.** Жогап сөзлер барада дүшүнже бериленде,

- Эже, дост диңе сыркавланда герекми?

- Ек, дост хемише герекдир.

- Эже, сенем ялңышып гөрүпдиңми?

- Хова, менем өз өмрүмде телим гезек ялңышып гөрүпдим, эмма мен хемише ялңышымы дүзелдйәрдим.

- Эже сен ялңышыңы илден гизләпмидиң?

-Ек, мен чигит ялыжак ялңышымы хем халкдан гизлән дәлдирин - ялы сөзлемлер мысал алыняр. Соңра бу сөзлемлери лабызлы окамак барада гөнүкме эдилип , окалан сөзлемлериң ики адамың арасындакы эдилен гүррүңдиги белленилйәр. Берлен сораглара жогап болан сөзлемлердәки ек, хова сөзлерине окувчыларың үнси чекилип, оларың бир өзүнинде шол сорага жогап болуп билйәндиги ве онуң терсине олардан соң гелен сөзлемиң-де берилйән сорага жогап боляндыгы, эмма шейле эдиленде, соралян меселәниң тассыкланыляндыгының я-да иңкәр эдилйәндигиниң айдың болман галяндыгы деңешдирилмек аркалы такыкланыляр. Шондан соң дерңелйән мысалда уланылан (ек, хава) сөзлериниң жогап сөзлердиги мәлим эдилип, оларың башганың сөзүнде ве диологда уланыляндыгы айдылып, шолар барадакы теоретики материалларың дүшүндирилмегине гечилйәр. Эогап сөзлериң асуда ве белент интонацияда айдыляндыгы хем-де оларың хемише сөзлемиң башында гелип, сөзлериң бейлеки агзаларындан гысга паувза аркалы айратынландырыляндыгы белленилйәр. Шонуң ялы-да жогап сөзлериниң сөзлем агзасы болмаяндыклары, маны тайындан оларың белли бир сорага, буйруга, хайыша бирагыздан жогап болуп, шол барадакы пикири тассыкламагы я-да иңкәр этмеги аңладяндыклары-да екареы сөзлемлериң үсти билен аныклашдырыляр. Сөзлемде шол бир жогап сөзүниң айратын бир эмоцияда айдылып, бирден артык гайталаныляндыгы-да:

(*Гөзлеме, эй жан, көйдүрди, эй жан, гөзлериң.*

Ек, ЕК ялган дийдим, мүң дерде дерман гөзлериң!) ялы сөзлемлериң дерңелмегинде дүшүндирилйәр. Галыберсе-де, жогап сөзлериниң йөнекей сөзлемиң хабары болуп гелйән (ек, бар) ялы сөзлериң хызматлары билен деңешдирилип, оларың сөзлемдәки хызматы-да хас айдыңлашдырылмалыдыр. Жогап сөзлери боюнча өвредилйән материаллар билен айрылмаз баглылыкда пунктуация белгилериниң кадалары-да дүйпли өзлешдирилип гечилйәр.

4. Сөзлем агзасы хасапланмаян үмлүклер барада дүшүнже берленде, дерңелйән сөзлеми хасыл эден сөзлериң багланышлары пикир аңладышлары, интонация тайдан айдылышлары аныкланыляр ве шолар билен баглылыкда

үмлүклериң сөзлем агзасы болман геленде, нәхили хызматлары ерине етирйәндиклери ве сөзлемиң нересинде гелйәндиклери йүзе чыкарыляр. :млүклер адың хызматында хем-де сөзлемиң хич бир агзасына багланман, өзлериниң хакыкы ролунда геленлеринде, сөзлемде нәхили хызматлары ерине етирйәндиклери хем (*БЕ, түйс Дурдының өзи экен. Онуң ахына- вахына серетмедилер. Отуранлар багшының ховуны етирйәрлер. Онуң ах-вахы гутармады-ла . Хеем сөзүңде тапылман болармы*?) ялы сөзлемлериң дерңелмегинде мәлим эдилйәр. Сөзлем агзасы хасапланмаян үмлүклериң өзүне махсус болан айратынлыклары бирин-бирин ятланылып, өзлещдирилип гечилйәр. Шунлукда, окувчыларда сөзлем агзасы хасапланмаян үмлүклери сөзлейиш хем язув дилинде ерликли уланып, олары дегишли пунктуация белгилери аркалы сөзлемден тапавутландырып билер ялы дүшүнже дөредилйәр.

Ахырда болса сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлер боюнча өвредилен материаллар гайталаныляр, умумылашдырыляр. Оларың өзара меңзеш ве тапавутлы тараплары йүзе чыкарыляр, жемленйәр. Сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлер боюнча дүшүндирилен материаллар гайталанып жемлениленде, оларың сөзлемде ызлы-ызына тиркешип гелишлери ялы ягдайлары-да аян эдилйәр. Бу меселеде шейле мысаллардан пейдаланмак болар:

(*Элхепус, Жерен жан, хакыкатдан-да, сениң шу айданларың маңзыңа отуряр. Ек, Жерен жан, мегерем, ол четден өте гидйән болаймасын*? Хава, Марал жан, белки, шу гүн кино гитсегем гидәерис) ве башгалар.

Бу тема боюнча өвредилен материаллары беркитмек үчин гөрнүшдәки практики ишлерден пейдаланыляр.

Сораглар ве юмушлар

1. Сөзлемлериң баш агзаларыхайсылар
2. Эе дийип нәмә айдыляр.
3. Эйәни өвретмекде нәхили усуллардан пейдаланмак болар.
4. Хабар эсасан хайсы сөз топарларындан боляр
5. Айыклайжы агзалар дийип нәмә айдыляр.
6. Деңдеш агзалары өвретмекде нәхили усуллардан пейдаланмак болар.
7. Сөзлем агзасы хасапланмаян сөзлерхайсылар

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Хәзирки заман түркмен дили, Синтаксис. Ашгабат. 1961

СӨЗЛЕМЛЕРИҢ ГУРЛУШЫ ТАЙДАН БӨЛҮНИШЛЕРИНИ ӨВРЕТМЕК

ПЛАН

1. **Йөнекей сөзлемлериң гурлушыны өвретмек.**
2. **Гошма сөзлемлери өвретмек.**
3. **Дүзмели гошма сөзлемлер барада дүшүнже бермек.**
4. **Эержеңли гошма сөзлемлер барада дүшүнже бермек.**
5. **Башганың сөзүни өвретмек.**

Даянч дүшүнжелери: Сөзлемиң гурлушы тайдан бөлүниши, йөнекей ве гошма сөзлемлер, оларың бири бириниден айратынлыклары, олары өвретмегиң ёллары, гошма сөзлемлериң гөрнүшлери, дүзмели ве гошма сөзлемлери өвретмегиң ёллары, башганың сөзүне өвретмекде уланылян усуллар, гөркезме гураллар.

Окувчылар бу тема боюнча йөнекей сөзлемлериң долы, долы дәл, эели, эесиз, эеси нәбелли гөрнүшинде уланыляндыгыны өвренмек билен, сөзлейиш ве язув дилинде олардан ерликли пейдаланып билмелидирлер.

Тема гиришмезден озал, йөнекей сөзлемлериң интонация тайдан хабар, сораг, йүзленме сөзлемлерине бөлүнишлери, эе ве хабар барада гечиленлер гысгача гайталаныляр. Соңра болса йөнекей сөзлемлериң синтактик тайдан гурлушлары барада умумы дүшүнже берилйәр. Шонда йөнекей сөзлемлериң долы, долы дәл, эели, эесиз, эеси нәбелли шекилде уланылышлары дегишли мысалларың дерңелмегинде беян эдилйәр. Шондан соң болса йөнекей сөзлемлериң бу гөрнүшлери айры-айрылыкда дүйпли өвренилйәр.

Долы дәл сөзлем өвренилende,

(*- Айданларыма дүшүндиңми?*

- Дүшүндим.

- Я ене-де бир гезек айдайынмы?

- *Ек*) ялы сөзлемлер мысал алнып, илки билен оларың пикир аңладышлары анықланыляр. Соңра хер сөзлемде хайсы агзаларың бардыгы, хайсыларының екдугы, екларының хайсы агзалардыгы онуң нәме аркалы билинйәндиги белленилйәр. Шу хили дерңев нетиже-синде долы дәл сөзлемиң кесгитлемеси беян эдилйәр.

Окувчылара шонуң ялы сөзлемлери өзлериниден тапып айтмакларыны гурамак я-да белли бир текстде уланылан долы дәл сөзлемлери сайлатмак, оларда хайсы агзаларың бардыгыны ве хайсыларының екдугыны йүзе чыкартмак, долы дәл сөзлеми долы сөзлеме, долы сөзлеми терсине, долы дәл сөзлеме өвүрдирмек барада дүшүндириленлер беркидилип гечилйәр. Ахырда болса өвренилйән сөзлемиң эсасан геплешикде (диологда) уланыляндыгы ятланып, сапак довамында беян эдилен материаллар жемленйәр.

Долы сөзлем өвредиленде хем, (*Түркмен халкы доганлык республикаларың машгаласында бизиң юрдумызда битарап жемгыетини гурмак үчин ядавсыз зәхмет чекйәр*) ялы сөзлемлери дрлы дәл сөзлемлер билен деңешдирип, ол икисиниң өзара тапавуды йүзе чыкарыляр. Шунлукда хем, хемме агзасы өз ичинде болан сөзлеме долы сөзлем дийилйәндиги кесгитленилйәр. Муны беркитмек үчин болса окув китабында хөдүрленилйән гөнүкмелер ишледилйәр ве долы дәл сөзлемлери долы сөзлемлере өвүрдирмек, окувчыларың өзлерине долы сөзлемлер тапдырмак билен, озалкыларың үсти етирилйәр.

Эели сөзлем дүшүндириленде, долы ве долы дәл сөзлемлер синтактик тайдан дерңелйәр ве сөзлемдәки эелер йүзе чыкарыляр, оларың сөзлемдәки орунлары белленилйәр. Соңра болса эйәниң сөзлемиң ичинде ве дашында

болуп билйәндиги айдылып, онуң сөзлемиң дашында уланылян ягдайлары дүшүндирилйәр. Шонда (*Мен ирден турдум. Мен беден тербие машкларыны этдим. Мен элими-йүзүми ювдум. Мен эртирлик нахарымы ийдим. Мен мекдебе гитдим*) ялы сөзлемлер мысал алнып, эйәниң артыкмач гайталаняндыгыны, оны бейле гайталаман, хабары биринжи йөңкемеде гетирмек билен-де аңлатмак болжакдыгы, шу хили ягдайларда эйәниң сөзлемиң дашында уланыляндыгы, эмма онуң хабар тарапындан айдың гөркезилйәндиги мәлим эдилйәр.

Эесиз сөзлем барада дүшүнже бериленде, дерңелйән сөзлемлери хасыл эден сөзлериң хайсы агзадыкларыны беллемек билен, оларда эйәниң гетирилмәндиги такыкланяр. Соңра шол сөзлемиң пикир аңладылышы аныкланылып, онда эйәниң барлыгының я еклугының гүман-да эдилмейәндиги, шейле болансоң, онуң уланылмагының хич хили хажатының-да екдугы мәлим эдилйәр.

Теманың дүйпли өзлешдирилмеги үчин эесиз сөзлемлериң хабарлары морфологик тайдан дерңелип, онуң нәхили формадакы сөзлерден боляндыгы ятладыляр. Шунуң билен баглылыкда хем морфологик курсунда ишликлер барада гечилен кәбир материаллар окувчыларың ядына салыняр.

Эесиз сөзлемлериң эеси дашында болан (Гелдим. Окадыңыз) ялы сөзлемлер билен гатышдырылмагы мүмкиндир. Шоңа гөрә-де булары хем өзара деңешдирмек ве тапавутлы тарапларыны йүзе чыкармак зерурдыр.

Дүшүндирилен материаллары практики ишлер аркалы беркитмек үчин окув китабындакы гөнүкмелерден пейдаланмак, окувчыларың өзлерине дерңелйән кадалара дегишли сөзлемлер дүздүрмек, эесиз сөзлемлери эели хем терсине эели сөзлемлери эесиз сөзлемлере өврдирмек ялы юмушлары ерине етирмек болар.

Ээси нәбелли сөзлемлер барадакы өвредилмели материаллар хем дегишли сөзлемлери пикир аңладышлары ве синтактик гурлушлары тайындан дерңемек аркалы өзлешдирилип геичлйәр

11. Гошма сөзлемлери өвретмек.

Синтактик курсуның шу бөлүмине ченли окувчылар йөнекей сөзлемлериң гурлушлары ве пикир аңладышлары барада дүйпли дүшүнже алярлар. Бу ягдай гошма сөзлемлериң чуңңур өзлешдирилмеги үчин аматлы шертлери дөредйәр. Чүнки гошма сөзлемлер йөнекей сөзлемлериң эсасында хасыл боларлар.

Шу теманы өвренмек билен, окувчылар эне дилиниң грамматикасы ве дүрс язувы боюнча хәзирки хем гечен класларда алан дүшүнжелериниң үстүни етирйәрлер, сөзлейиш ве язув дилини өсдүрйәрлер.

1. Гошма сөзлемлер барада умумы дүшүнже бермек. Бу теманы өвренмеклик гошма сөзлемлер барада умумы дүшүнже бермекден, оларың дүзмели ве эрженңли гошма сөзлемлере бөлүниш-лерини айдыңлашдырмакдан башланяр. Окувчылара шулар барада дүшүнже бермәге гиришмезден озал, йөнекей ве гошма сөзлемлер барада оларың гечен класларда алан дүшүнжелери тәзе материаллар билен баглылыкда гайталаняр, гиңелдилйәр.

Мәлим болшы ялы, окувчылар гечен класларда диңе йөнекей сөзлемлерден хасыл болан дүзмели гошма сөзлемлери, оларың пикир аңладышларыны, өзара багланышларыны, гошма сөзлемлери хасыл эден йөнекей сөзлемлериң отур үсти билен айратынландырылышыны йүзлей өвренйәрлер. Оларың дүзмели ве эрженңли гошма сөзлемлере бөлүнишлери барада болса хич хили дүшүнже алмаярлар. Шонуң үчин-де йөнекей хем гошма сөзлемлер барада гечен класларда өвредиленлер гайталаныланда,

(*Тәзе окув йылы башланды. Окувчылар тәзе гүйч билен мекдебе гелдилер.*

Тәзе окув йылы башланды ве окувчылар тәзе гүйч билен мекдебе гелдилер. Жаң какылды ве окучылар класа гирдилер) ялы сөзлемлер мысал алыняр,

оларың айдылышллары, пикир аңладышлары, синтактик тайдан гурлушлары, ягны йөнекей, гошма сөзлемдиклери анықланыляр, соңра оларың пикир аңладышлары, синтактик тайдан гурлушлары гечен класларда алан дүшүнжелерине лайыклыкда сораг-жогап эсасында деңешдирилйәр ве тапавутлы тараплары йүзе чыкарыляр. Сапак вагтында дерңелйән шу хили сөзлемлериң таблицада гөркезилсе хас-да әхмиетлидир.

Гайталамак нетижесинде гошма сөзлемлериң бирден артык йөнекей сөзлемлерден дүзүлйәндиги, олары хасыл эдйән хер бир йөнекей сөзлемиң өзбашдаклыкда-да гутаран бир пикири аңладяндыклары, хатда ол йөнекей сөзлемлери өзбашдак уланмагың мүмкиндиги анықланыляр. Гошма сөзлемлер барада гечен класларда өвредиленлер шу хили тертипде гайталанып жемлененден соң, гошма сөзлемлериң хиллери, ягны оларың дүзмели ве эржеңли гошма сөзлемлере бөлинишлери барада дүшүнже бермәге гечмек максада лайыкдыр. Бу меселеде хем ашакдакы таблицадан пейдаланмак болар.

Таблицадакы сөзлемлер дерңелмәге гиришиленде, озалы билен, онуң илкинжи графасындакы биринжи сөзлемиң айдылышы ве синтактик тайдан гурлушы боюнча нәхили сөзлемдиги айдыңлашдырыляр. Ол сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлер йүзе чыкарыляр ве оларың нәхили пикир аңладяндыклары кесгитленилйәр. Соңра таблицаның икинжи гарфасындакы сөзлем билен яңкы барланан сөзлем пикир аңладышлары тайындан өзара деңешдирилйәр. Шонда оларың пикир аңдадышлары тайындан маныдашдыклары белленйәр. Шейлеликде, (*Зәхметиң адама рехнет гетирйәндиги үчин, мен зәхмети сөййәрин*) диен сөзлемиң синтактик тайдан гурлушы, ягны онуң нәхили сөзлемлерден хасыл боляндыклары дерңелйәр. Ондакы (*Мен зәхмети сөййәрин*) диен йөнекей сөзлем билен (*Зәхмет адама рехнет гетирйәндиги үчин*) диен эржең сөзлем йүзе чыкарыляр. Соңра шу сөзлеми хем-де ондан өңки дерңелен сөзлеми хасыл эден сөзлемлериң өзбашдак уланылып билйәндиклери я-да билмейәндиклери барланяр.

Шонда (*Зәхмет адама рехнет гетирйәр*) хем-де (*Шонуң үчин мен зәхмети сөййәрин*) диен йөнекей сөзлемлериң хер бириниң өзбашдак уланылмагының мүмкиндиги, себәби оларың херсиниң гутаран бир пикири аңладяндыклары такыкланыляр. Соңкы сөзлемдәки (*Мен зәхмети сөййәрин*) диен сөзлемиң өңдәки йөнекей сөзлемлер ялы өзбашдак уланылып билйндиги, чүнки онуң шол дуршуна гутаран бир пикири аңладяндыгы кесгитленилйәр. Эмма бу сөзлемдәки (*Зәхметиң адама рехнет гетирйәндиги үчин*) диен ялы сөзлемиң болса өзбашдак уланылып билмейәндиги, чүнки онуң шол дуршуна гутаран бир пикири аңладяндыгы кесгитленилйәр. Эмма бу сөзлемдәки (*Зәхметиң адама рехнет гетирйәндиги үчин*) диен ялы сөзлемиң болса өзбашдак уланылып билмейәндиги, себәби онуң гутаран бир пикири аңладян шекилде гелмәндиги, онуң шол сөзлемдәки өзбашдак уланылмага укыбы болан сөзлеме эерип гелендиги анықланыляр.

Шу хили деңешдирмеден соң гошма сөзлемлериң синтактик гурлушлары тайындан өзара тапавутланяндыклары аян эдилйәр.

Екарда дерңелен сөзлемлер синтактик гурлушлары тайындан үйтгешик болсалар-да, пикир аңладышлары тайындан меңзешдирлдер. Эмма гошма сөзлемлер диңе синтактик гурлушлары тайындан өзара тапавутланман, эйсем, пикир аңладышлары тайындан-да бири-биринден үйтгешикдирлер. Окувчыларда шонуң ялы дүшүнжәниң дөредилмеги үчин таблицаның соңундакы сөзлемлериң

хем синтактик гурлушлары ве пикир аңладышлары тайдан екардакы ялы дерңелмеги зерурдыр.

Таблицадакы соңкы сөзлемлериң деңешдирилип анализ эдилмеги нетижесинде гошма сөзлемлериң синтактик гурлушлары ве пикир аңладышлары тайындан өзара нәхили тапавудының бардыгы йүзе чыкарыляр ве шол эсасда хем оларың (Дүзмели гошма сөзлем) хем-де (Эерженңли гошма сөзлем) диен топарлара бөлүнйәндиклери аян эдилйәр. (Дүзмели гошма сөзлем), (Эерженңли гошма сөзлем) диен грамматик терминлери окувчыоарың илкинжи гезек эшидйәндиклери үчин, бу терминлериң айдылышы, окалышы, язылышы билен багланышдырыляр ве окувчыларың сөзлүк депдерлерине яздырыляр. Шондан соң болса бу терминлериң нәхили грамматик дүшүнжелери аңладяндыклары мәлим эдилйәр, ягны бирден артык йөнекей сөзлемлерден дүзүлен сөзлеме дүзмели гошма сөзлем, өзбашдаклыкда уланылмага укыбы болмадык бир ве бирнәче сөзлемлериң диңе бир йөнекей сөзлеме эерип, шоңа гарашлы болуп гелмегинден хасыл болан сөзлеме-де эерженңли гошма сөзлем дийинйәндиги белленилйәр.

Гошма сөзлемлер барада окувчыларда шунуң ялы дүшүнже дөредиленден соң, бу хили сөзлемлериң хер хайсының үстүнде айратын дөвнелип гечилйәр.

2. Дүзмели гошма сөзлемлер барада дүшүнже бермек. Окувчылар гечен сапакларда дүзмели гошма сөзлемлериң бирден артык йөнекей сөзлемлерден хасыл боляндыгыны, (Дүзмели гошма сөзлем) диен грамматик терминиң нәхили дүшүнжәни аңладяндыгыны өвренйәрлер. Шоңа гөрә-де дүзмели гошма сөзлемлер барада дүшүнже бермәге гиришиленде, илки билен оларың өзүне хас болан айратынлыклары: синтактик гурлушлары ве пикир аңладышлары йүзе чыкарыляр. Дүзмели гошма сөзлемлериң бу айратынлыклары аныкланыланда, оны йөнекей сөзлемлериң гурлушлары ве пикир аңладышлары хем-де сөзлемде деңдеш агзаларың (хабарларың) уланышлары билен деңешдирилип дүшүндирилмеги хас нетижели боляр. Шу максат билен ашакдакы ялы сөзлемлериң синтактик тайдан гурлушларыны, пикир аңладышларыны өзара деңешдирип, оларың меңзеш ве тапавутлы тараплары такыкланыляр:

(*Бахар чай ичди, чөрек ийди. Отурышыга гатнашанлар Бахары гутладылар, олар обаның хемме гызларының Бахар ялы ылымлы болмакларыны арзув этдилер (* А. Говшудов*).*

Дүзмели гошма сөзлем билен йөнекей сөзлемлериң гурлушлары ве пикир аңладышлары өзара деңешдириленде, эсасан шулара үнс берилйәр:

1) йөнекей сөзлемиң өзара багланышып гелен сөзлерден, эмма дүзмели гошма сөзлемлериң болса өзара багланшып гелен сөзлемлеринден хасыл болшуна~

2) йөнекей сөзлемиң гутаран ой-пикири аңладян диңе бир сөзлемден, эмма дүзмели гошма сөзлемлериң гутаран ой-пикири аңладян бирнәче йөнекей сөзлемлерден болшуна~

3) йөнекей сөзлемлери хасыл эден сөзлериң өзара багланышлары ялы, дүзмели гошма сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлериң өзара пугта багланышяндыгына~

4) йөнекей сөзлемиң хайсы-да болса бир сада - пикири, эмма дүзмели гошма сөзлемиң шонуң ялы ой-пикири, аңладян бирден артык йөнекей сөзлемлериң жемленилмегинде тутуш бир чылшырымлы пикири аңладяндыгына~

5) дүзмели гошма сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлериң хер бириниң өзбашдаклыкда уланып боляндыгына, эмма йөнекей сөзлеми хасыл эден сөзлериң хер бирини сөзлем гөрнүшинде уланып болмаяндыгына~

6) йөнекей сөзлемиң хасыл болмагы үчин сөзлериң белли бир мукдарының зерур болмайшы ялы, дүзмели гошма сөзлемиң хасыл болмагы үчин-де йөнекей сөзлемлериң белли бир мукдарының зерур дәлдигине.

Дүзмели гошма сөзлемлер билен деңдеш агзалар деңешдириленде хем, ашакдакылара үнс берилйәр:

1) Дүзмели гошма сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлериң ызлы-ызына тиркешип гелишлери ялы, деңдеш агзаларың хем шол тертипде уланылышына~

2) деңдеш агзаларың дүзмели гошма сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлер ялы гутаран ой-пикири аңладып билмейшине~/

е) деңдеш агзаларың айры-айры дүшүнжелери аңладян сөзлердигине, эмма ызлы-ызына тиркешип гелип, дүзмели гошма сөзлеми хасыл эдйәнлериң хер бириниң гутаран ой-пикири аңладян йөнекей сөзлемлеридигине~/

4) дүзмели гошма сөзлемлери хасыл эдйән йөнекей сөзлемлериң хер бириниң өзбашдак эесиниң, хабарының ве айыклайжы сөзлериниң бардыгына, деңдеш агзаларың айры-айры дүшүнжелери аңладян сөзлердигине, эгер деңдеш агзалар өзлерини айыклап гелен айыклайжы сөзлер аркалы яйбаңландырылан болса, онда оларың диңе айыклайжы сөзлериң бардыгына~

5) кәбир деңдеш хабарларың өзлерине дегишли бирнәче айыклайжы сөзлери бар болса-да оларың диңе сөзлемиң бир эеси барада айдылян пикирлери яйбаңландыряндыкларына ве олары гутаран шекиле гетирйәндиклерине, эмма дүзмели гошма сөзлемиң составындакы хер бир йөнекей сөзлемиң болса өзбашдак эесиниң, хабарының ве айыклайжы сөзлериниң бардыгына.

Мысал алнан сөзлемлер екардакы ялы дерңеленден соң, дүзмели гошма сөзлемлериң айратынлыклары: синтактик гурлушы ве пикир аңладышлары барада шу хили нетижә гелинйәр:

1. Дүзмели гошма сөзлемлер өзбашдак уланмага укыбы болан, гутаран ой-пикири аңладян бирнәче йөнекей сөзлемлериң өзара багланышмакларындан хасыл болярлар.

2 Дүзмели гошма сөзлемлер өзүниң составындакы йөнекей сөзлемлерде айдылян пикирлери бирикдирип, тутуш бир чылшы-рымлы пикири аңладярлар.

3 Дүзмели гошма сөзлемлер йөнекей сөзлемлериң йыгындысы дәлдир, олар синтактик гурлушлары ве пикир аңладышлары тайын-дан айратын хәсиете ээ болан сөзлемлердир.

Дүзмели гошма сөзлемиң йөнекей сөзлем хем-де деңдеш агзалар билен екардакы ялы деңешдирилмеги окувчылара озалындан мәлим болан грамматик дүшүнжелериң тәзе өвредилен материаллар билен баглылыкда гайталанмагына, шунлукда, оларың белли бир системада өзлешдирилмегине мүмкинчилик берйәр. Дүзмели гошма сөзлемлериң өзүне хас болан айратынлыклары йүзе чыкарандан соң, берлен бирнәче йөнекей сөзлемлерден Дүзмели гошма сөзлемлер дүздүрмек, Дүзмели гошма сөзлемлериң составындакы йөнекей сөзлемлери аныклатмак ве олары өзбашдаклыкда уландырмак, дерңелйән сөзлемлер аркалы Дүзмели гошма сөзлемлериң гурлушларыны, пикир аңладышларыны деңдеш агзалар ве йөнекей сөзлемлер билен деңешдирип аныклатмак ялы практики чәрелериң дурмуша гечирилмеги мөхүм.

Дүзмели гошма сөзлемлериң гурлушыны айдыңлашдырмак максады билен (*Колхозда иш батлы депгин билен баряр: серлен кишмишлер йыгылды, ерунжа экилди, гүйзлик бугдай хем экилип башланды (* А. Говшудов*)*) ялы сөзлемлериң дүйпли дерңелмеги хас гызыклыдыр ве әхмиетлидир.

Сөзлем дерңеленде , онуң синтактик гурлушы ве пикир аңладышы кесгитленйәр. Соңра ол сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлер нокат аркалы

бири-биринден айратынландырылып гөркезилйәр хем-де шейле эдиленде, сөзлемиң синтактик гурлушы, пикир аңладышы тайындан нәхили үйтгейәндиги билен гызыкланыляр. Дүзмели гошма сөзлеми хасыл эден йөнекей сөзлемлериң херсинден соң нокат гойлуп олар өзара айратынландырыланда, сөзлемиң синтактик гурлушы ве пикир аңладышы, хатда стиль тайындан үйтгейәндиги сораг-жогап эсасында аныкланыляр.

Дүзмели гошма сөзлемлериң дүйпли өзлешдирилмеги үчин олары хасыл эдйән йөнекей сөзлемлериң гурлушларындакы ве пикир аңладышларындакы тапавутларына-да айратын әхмиет бермеги зерур. Себәби бу меселе боюнча дурмуша гечирилйән чәрелер дүзмели гошма сөзлемлери бейлеки сөзлемлерден хертараплайын тапавутландырылмагы үчин оңат мүмкинчиликлери дөредйәр.

3. Эрженңли гошма сөзлемлер барада дүшүнже бермек. Бу тема айыклайжы сөзлер боюнча озал өвредилен материаллар билен пугта багланышыкда өвренилйәр. Себәби, мекдеп практикасындан белли болшы ялы, кәрханаларда окувчылар айыклайжы сөзлер билен эржең сөзлемлери өзара тапавутландырып билмейәрлер, ягны кәбир айыклайжы сөзлер эржең сөзлем хем-де терсине к2бир эржең сөзлемлери айыклайжы сөзлер дийип танаярлар. Язув ишлеринде болса бу барада кәбир пунктуацион ялңышлары гойберйәрлер. Бу ягдайлар эржең сөзлемлер билен айыклайжы сөзлериң өзара тапавутларының долы дүшүндирилмегиниң зерурдыгыны гөркезйәр.

Эржең сөзлемлер билен айыклайжы сөзлериң тапавутлы тараплары барада гүррүң эдиленде, оларың өзара меңзешликлериниң йүзе чыкарылмагы мөхүмдир. Шу максат билен (*Гаты көп йыллардан бәри экине йүзи дүшмедик гиң мейданда гурлушык материаллары дүшүрилйәрди. Гүнүң чогуның йителип башлан гүнлериниң биринде, Хошгелди гурлушык мейданына айланып гелди*) (А. Говшудов) ялы сөзлемлер мысал алыняр. Соңра мысал алнан сөзлемлердәки эржең сөзлем билен айыклайжы сөзлериң , ягны (*гүнүң чогуның йителип башлан гүнлериниң биринде*) диен эржең сөзлемиң ве (*Гаты көп йыллардан бәри экине йүзи дүшмедик игң мейданда*) гөрнүшинде гелен айыклайжы сөзлериң хер хайсының айры-айры сораглара (хачан, хайсы мейданда?. . .) жогап болояндыклары, оларың сөзлемиң хайсы-да болса бир агзасына - эржең сөзлемиң баш сөзлемиң хабарына, айыклайжы сөзлериң-де сөзлемиң хабарына хем өз бир-бирлерине багланып, шоңа эерип, гарашлы болуп гелйәндиклери аныкланыляр. Шейле хем эржең сөзлемиң ве айыклайжы сөзлериң икисиниң-де айыклаян сөзлерини яйбаңландыряндыклары, шол барада пикири гиңелдйәндиклери дерңелип, оларың синтактик тайдан бир хызматы ерине етирйәндиклери белленйәр ве шейле нетижә гелинйәр:

1. Эржең сөзлемлер хем-де айыклайжы сөзлер айры-айры сораглара жогап болярлар.
2. Олар сөзлемде өзлериниң багланян сөзлерине эерип, шоңа гарашлы болуп уланылярлар.
3. Олар өзлериниң айыклаян, эерйән сөзлерини яйбаңландырярлар, шол бардакы пикири гиңелдйәрлер.

Айыклайжы сөзлер билен эржең сөзлемлериң шу хили меңзешликлери аян эдиленден соң, оларың өзлерине махсус болан айратынлыкларың-да хертараплайын субут эдилмеги зурурдыр. Шу меселеде хем (*Шу гүн эртир ир билен Хожагелди хемишеки адаты боюнча иш үстүне чыкып гитди. Думлы-дүш гөк отлар билен безелип, гүләлеклер гызыл яйрыт болупдыр*) (А. Говшудов) ялы сөзлемлер мысал алнып, олардакы эржең сөзлем билен айыклайжы сөзлер синтактик гурлушлары, пикир аңладышлары тайындан өзара деңешдирилйәр.

Шонда мысал алнан биринжи сөзлемдәки (*Шу гүн эртир ир билен, хемишеки, адаты боюнча, иш үстүне, чыкып*) диен айыклайжы сөзлериң айры-айры дүшүнжелери аңладян бир сөзден хем-де сөз дүзүминден (шу гүн эртир ир билен) боляндыгы кесгитленилйәр. Соңра икинжи сөзлемдәки (*Думлы-душ гөк отлар билен безелип*) диен эержеө сөзлемиң пикир аңладышы тайындан хайсы-да болса дурмуша гечен ибр херекети аңладяндыгы, онуң гутаран шекиле гелмедик эержең сөзлемдиги, өзбашдак эсининң, хабарының ве айыклайжы сөзлерининң бардыгы айдыңлашдырыляр. Эержең сөзлеми хасыл эден сөзлериң диңе өзара багланышып, тутушлыгына-да хеммесининң бир сорага жогап болуп, хайсы-да болса баш сөзлемиң бир агзасына багланяндыгы хем-де шоңа эерйәндиги , эмма айыклайжы сөзлериң хер хайсының айры-айры сорага жогап болуп, сөзлеми хасыл эден айры-айры сөзлере багланяндыгы аныкланыляр. Шунуң билен баглылыкда хем эержең сөзлемиң диңе интонация ве көмекчи сөзлер аркалы баш сөзлемиң хайсы-да болса бир агзасына багланандыгы, эмма айыклайжы сөзлериң болса гошулмалар, көмекчи сөзлер аркалы, тертип хем-де интонация тайындан өзара багланышяндыклары белленилйәр. Шу хили деңешдирме эсасында хем ашакдакы ялы нетижә гелинйәр:

1. Айыклайжы сөзлер бир дүшүнжәни аңладян айры-айры сөзлердир я-да сөзлер дүзүмидир.
2. Эержең сөзлемлер пикир аңладышлары тайындан дурмуша гечирилен я-да дурмуша гечирилжек белли бир херекети аңладян, гутаран шекиле гелмедик сөзлемлердир.
3. Аыйклайжы сөзлер дүрли хызматда айыклайжы агзалардыр.
4. Эержең сөзлемлер баш ве айыклайжы агзалары болан гутаран шекиле гелмедик сөзлемлердир.
5. Сөзлемде айыклайжы сөзлер гошулмалар, көмекчи сөзлер үсти билен, интонация хем-де тертип тайындан өзара багланышярлар.
6. Эержең сөзлемлер болса баш сөзлемлере диңе көмекчи сөзлериң үсти билен хем-де интонация аркалы багланышярлар.

Эержеңли гошма сөзлемлериң айыклайжы сөзлер барада өвредилен материаллар билен баглылыкда дүшүндирилиши ялы, олары йөнекей сөзлемлер ве дүзмели гошма сөзлемлер хакында гечилен материаллар билен-де баглылыкда беян этмек зерурдыр. Шейле эдиленде, дүзмели гошма сөзлемлери хасыл эдйән йөнекей сөзлемлериң херсининң гутаран ой-пикири аңладяндыклары, оларың өзбашдаклыкда уланылмага укыплыдыклары, бири-бирининң ызындан гелип, бир-бирниң ызындан дүзүлмек аркалы багланышяндыклары билен эержең сөзлемлериң гутаран шекиле гелмедик пикири аңладяндыклары себәпли, өзбашдаклыкда уланып билмейәндиклери, оларң баш сөзлемиң хайсы-да болса бир агзасына багланып, шоңа эерип, гарашлы болуп гелйәндиклери дегишли мысалларда деңешдирилйәр . Шол эсасда хем дүзмели гошма сөзлемлер билен эержеңли гошма сөзлемлериң арасында берк тапавут гоюляр.

Йөнекей сөзлемлер билен эержең сөзлемлер өзара деңешдириленде болса, эсасан (айыклайжы сөзлер билен деңешдириленде эдилиши ялы) оларың багланышларына, пикир аңладышларына үнс берилйәр. Йөнекей сөзлемлери хасыл эден сөзлериң гошулмалар, көмекчи сөзлер аркалы, интонация хем-де тертип тайындан багланышлары белленилип, эержең сөзлемлериң-де диңе көмекчи сөзлер хем-де интонация аркалы багланяндыгы йүзе чыкарыляр. Эержең сөзлемлериң багланян сөзүне эерип, шоңа гарашлы болуп, шол барадакы пикири йайбаңландырып, гиңелдип гелйәндиклери кесгитленилйәр.

Эержеңли гошма сөзлемлериң шу хили деңешдирилмеги оларың өзүне махсус болан айратынлыкларының дүйпли өвренилмегини, шунуң нетижесинде хем эержең сөзлемлериң кынчылыксыз йүзе чыкарылмагыны, оларың хертараплайын субут эдилмегини еңиллешдирйәр. Шоңа гөрә-де эержеңли гошма сөзлемлер барадакы материаллар өвредилйән дөврүнде, олары өзара багланы-шыгы болан материаллар билен екардакы ялы деңешдирмек мөхүмдир ве зерурдыр. Бу хили деңешдирмеклиги болса бүтеви тема өвредилип гутарылянча довам этдирмек герек.

Эержеңли гошма сөзлемлер боюнча окув программасында белленилен материаллар өвредилмәге гиришиленде, гошма сөзлемлериң гурлушлары ве пикир аңладышлары тайындан өзара ики топара бөлүнйәндиклери барада окувчылара башда берлен дүшүнжәниң сораг-жогап эсасында гайталанып беркидилмеги ве онуң үстүниң етирилмеги мөхүм. Себәби бу дөвре ченли оларың дүзмели ве эержеңли гошма сөзлемлере бөлүнйәндиклери барада озал өвредилен материалларың ек-ярым ерниң ятдан чыкарылмагы мүмкин. Шонуң үчин-де гошма сөзлемлериң (*Даң атды, жахан ягтылды, ховзуң төверегиндәки агачларда ве илерки багларда гижелән гушлар-да ояндылар. Гүнүң ирки нурлары пешехананың үстүнде пейда боланда, Евгений хем оянды*) (Б. Сейтәков) деңешдирилип, оларың дүзмели ве эержеңли сөзлемлери бөлүнйәндиги, оларың ашакдакы ялы меңзеш хем-де тапавутлы тараплары бардыгы белленилйәр:

Дүзмели ве эержеңли гошма сөзлемлер бирден артык сөзлемлерден дүзүлйәрлер.

Дүзмели гошма сөзлемиң составындакы сөзлемлериң хер бири гутаран пикири аңладяндыклары үчин, олары өзбашдаклыкда уланмак боляр. Эмма эержең гошма сөзлемиң составындакы сөзлемлериң хеммесиниң гутаран пикири аңлатмаяндыклары үчин, олары (баш сөзлемден бейлекилерини) өзбашдаклыкда уланмак болмаяр.

Дүзмели гошма сөзлемиң составындакы сөзлемлер бири-бирине гарашлы болуп багланман, өзара дүзүлмек аркалы багланышярлар. эмма эержеңли гошма сөзлемдәки гошма сөзлемлер шол сөзлемде өзбашдак уланылмага укыбы болан сөзлеме гарашлы болуп, шоңа эерйәрлер.

Гошма сөзлемлериң синтактик гурлушлары тайындан өзара айратынлыкларыны ашакдакы ялы чызыкларда хем гөркезмек болар.

Дүзмели гошма сөзлем: ______, _____.

Эержеңли гошма сөзлем: _______, ______.

Шейлеликде, эержеңли гошма сөзлемлериң синтактик тайдан гурлушлары, пикир аңладышлары, өзара бөлүнишлери ве пунктуация белгилериниң уланышлары барадакы материаллар өвренилйәр. Бу меселеде оларың өзүне хас болан айратынлыклары хертараплайын субут эдилйәр хем-де дегишли гөнүкмелериң үсти билен беркидилйәр.

Мекдеп практикасында белли болшы ялы, эержеңли гошма сөзлемлериң бөлүнишлери, гөрнүшлери барадакы материаллар эсасан бир тараплайын өвредилйәр, ягны эержең сөзлемлериң нәхили сораглара жогап боляндыклары, оларың хабарларының нәхили формадакы сөзлерден боляндыклары дерңелип гечилйәр. Шонуң үчин-де окувчылар бу тема барада дүйпли дүшүнже алып билмейәрлер.

Шу ягдайлары гөз өңүнде тутуп, эржеңли гошма сөзлемлериң гөрнүшлери барадакы материалларың синтактик гурлушлары ве пикир аңладышлары тайындан бейлеки материаллар билен деңешдирилип өвредилмегиниң зерурдыгыны айратын беллемек герек.

Эержең сөзлемлериң айыклайжы сөзлере меңзеш ве тапавутлы тараплары барада өңде белленилипди. Эержең сөзлемлериң гөрнүшлери өвредиленде, оларың пикир аңладышлары айыклайжы сөзлер билен бирликде шейле дерңелип гечилйәр

Вагт эержең сөзлемлери баш сөзлемде беян эдилен пикирден өң я-да соң белли бир вагтда амала ашырылан я-да амала ашырылмадык херекети аңладярлар. Эмма гөрнүши боюнча вагт эержең сөзлемлерине меңзеш айыклайжылар диңе вагты аңладярлар. Меселем:

Өтен агшам *хова гаты совук болды (* Вагты аңладяр*).*

Өтен агшам геленимде, *Ораз өйлеринде экен (* Вагты аңлатмак билен бирликде, шол вагт довамында амала ашырылан херекети аңладярлар*).*

Себәп эержең сөзлемлери баш сөзлемде беян эдилен пикириң себәбини гөркезмек билен, шол себәбиң амала ашырылан я-да амала ашырылмадык белли бир херекет билен багланышыклыдыгыны аңладярлар. Эмма гөрнүши боюнча себәп эержең сөзлемлерине меңзеш айыклайжы сөзлер себәби ве максады аңлатсалар-да, олар белли бир херекетиң амала ашырыландыгыны гөркезмейәрлер. Меселем: *Мырат ага өзүниң* **соватсызлыгы себәпли** *көп арман чекйәрди. Ол инде соватлы болды.*

Шерт эержең сөзлемлери баш сөзлемде беян эдилйән пикириң йүзе чыкмагы ве чыкмазлыгы үчин герек болан шерти аңлатмак билен, шол шертиң хем хайсы-да болса бир херекет билен гөс-гөни багланышыклыдыгыны билдирйәрлер.

Меселем: (*Дил билен орак орсаң, бил агырмаз. дүе көшегини говы гөрсе, хем гапар, хем депер*).

Гайдым эержең сөзлемлери хем баш сөзлемдәки аңладылян пикире гаршылыклы болан пикири гөркезмек билен, булар-да херекет билен гөс-гөни багланшыклыдырлар. Меселем: (*Жерен танс этмәге өкде болса-да, оларың ойнуна тәсин галды. Мен бирнәче романларда шол бабатда гызыклы вакалары окасам-да, гарашмагың бейле кындыгыны дуймандым*).

Меңзетме эржең сөзлемлери баш сөзлемиң эесиниң эдйән херекетиниң башга бир херекете меңзедилйәндигини ве хут оларың өзлериниң-де белли бир херекет билен багланышыклыдыгыны беллемек болар.

Меселем: (*Нурсолтан билен Жерен бир-бирине бир зат диймек ислейән ялы, бир-бирини бир зат билен гутлажак ялы, бир-бирине хырыбар середишдилер*) (Б. Кербабаев).

Хал эержең сөзлемлери гымылдының нәхили ягдайда амала ашырыландыгыны аңлатмак билен бирликде, олар гөс-гөни белли бир гымылдыны, херекети аңладярлар. Меселем: (*Даң атып, хованың ягтылып баряндыгыны билдирйәрди*).(Н. Сарыханов).

Шейле эдиленде, эржеңли гошма сөзлемлер барадакы материаллар хем синтактик гурлушлары, хем-де пикир аңладышлары тайындан өвренилйәр. Бу болса эржеңли гошма сөзлемлер барадакы өвредилйән материалларың дүйпли өзлешдирилмегини үпжин эдйәр.

Гошма сөзлемлер боюнча дүшүндирилйән материалларың дегишли практики ишлериниң үсти билен беркидилип гечилмеги айратын әхмиете эедир. Шонуң үчин-де өвредилен материаллары беркитмек максады билен дурмуша

гечирилйән практики ишлериң чуң мазмунлы, дөредижиликли хәсиетдәки, дүрли гөрнүшли, белли бир максада угрукдырылан болмагы зерурдыр.

12. Башганың сөзүни өвретмек.

Башганың сөзүниң синтактик гурлушы, пикир аңладышы ве онуң уланылышы билен шу дөвре ченли таныш болунмаса-да, окувчылар сөзлейиш дилинде, кәбир халатларда язувында ондан хас актив пейдаланып гелйәрлер. Чепер эсерлериң текстинде болса башганың сөзүне энчеме гезек душ гелип, олары өз интонациясы эсасында окамак барада-да, дүрли гөнүкмелери ерине етирйәлер. Буларың хеммеси агзалян теманың чуңңур өзлешдирилмеги үчин аматлы ягдайлары дөредйәр.

Шу мүмкинчиликлерден пейдаланып, башганың сөзи барадакы өвредилмели материаллар окувчылара озалындан мәлим болан материаллар билен пугта багланышыкда дүшүндиирлйәр. Йөнекей ве гошма сөзлемлериң синтактик гурлушлары, пикир аңладышлары, уланышлары билен башганың сөзүниң нәхили меңзешдигиниң хем-де тапавутлы ерлериниң бардыгы анык мысалларда айдыңлашдырылып, оларың херсине дегишли болан айратынлыклары йүзе чыкарыляр. Башганың сөзи өвренилйән вагтда, пунктуациядан, морфологиядан, орфографиядан гечилен кәбир материалларың мүмким боланларыны-да, бейлеки темалар өвредиленде эдилиши ялы, гайталанып яда салмак улы әхмиете эедир.

Бу теманың өвредилмеги билен бирликде, окувчыларың сөзлейиш ве язув дили-де өсдүрилйәр. Оларың башганың сөзүнден догры пейдаланып, язувда болса олары дегишли пунктуация аркалы айратынландырып билмеклери газаныляр. Галыберсе-де, олара цитаталардан догры пейдаланар ялы эндиклер хем берилйәр.

Тема өвредилмәге гиришиленде, озалы билен, башганың сөзүниң авторың сөзүнден тапавутлыдыклары айдыңлашдырыляр. Шонда (*Ишим өрән көп болса-да, сизиң табшыран юмушыңызы долы ерине етирдим*) *дийип, бойны гызыл яглыклы пионер йылжыраклап жогап берди.* (*Ишим өрән көп болса-да, сизиң табшыран юмшыныңызы долы ерине етирдим*) ялы сөзлемлер мысал алыняр. Соңра оларың пикир аңладышлары өзара деңешдирилйәр.

Биринжи сөзлемде (*Ишим өрән көп болса-да, сизиң табшыран юмшуңызы долы ерине етирдим*) диен пикири кимиң айдандыгының, оны айданың нәхили огландыгының, сөзлемде анык гөркезилйәндиги белленйәр. Эмма икинжи сөзлемде болса шол пикири кимиң айдандыгының, оны айданың нәхили адамдыгының мәлим дәлдиги кесгитленилйәр. Шунлукда, биринжи сөзлемдәки башганың сөзи билен авторың сөзи йүзе чыкарылып, оларың хер хайсында нәмелериң беян эдилйәндиги барланыляр. Соңра дерңелйән сөзлем ики ере бөлүнип, оларың бирине башганың сөзи, бейлекссине хем авторың сөзи дийилйәндиги аян эдилйәр.

(Башганың сөзи), (Авторың сөзи) диен грамматик терминлер окувчыларың депдерлерине яздырылып, оларың айдылышлары ве нәхили грамматик дүшүнжелери аңладяндыклары билен танышдырыляр. Сөзлемде уланылян башганың сөзүниң шол сөзлеми айдан я-да язан адамың хут өз пикири дәл-де, онуң башга бири тарапындан айдылян пикиридиги белленилйәр. Авторың сөзүниң болса шол сөзлеми айдан я-да язан адамың хут өз сөзлеридиги мәлим эдилйәр.

Сораглар ве юмушлар

1.Йөнекей сөзлемлер гурлушы тайдан нәхили топарлара бөлүнйәр.

2. Олары өвретмекде нәхили усуллардан пейдаланмак болар.
3. Гошма сөзлем дийип нәмә айдыляр
4. Дүзмели гошма сөзлемлер өвредиленде нәхили усуллар дан пейдаланмак болар
5. Эерженңли гошма сөзлемдийип нәмә айдыляр

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Хәзирки заман түркмен дили, Синтаксис. Ашгабат. 1961

Эне дили боюнча гечирилйән язув ишлери

Планы

1. **Диктантлар ве оларың гөрнүшлери**
2. **Дүшүндиришли язув.**

Даянч дүшүнжелери: Диктантлар оларың гөрнүшлери, тексти үйтгедилмейән диктантлар, дуйдурыш ве дүшүндиришли диктантлар, барлаг диктанты, тексти үйтгедилйән диктант, сайланып язылян диктант, эркин диктант, дүшүндиришли язувың гечирилиш методы.

Окувчыларың эне дилиниң язув дүзгүнинден алан билимлерини беркитмек, теорияданөвренeнлерини практикада уланмагы башармак эндигини бермек үчин дүрли-дүрли гөрнүшдәки өвредижилик ве барлаг хәсиетдәки ишлер гечирилйәр: тайяр тексти гөчүрмек, диктанат, дүшүндиришли язув, беяннама ве ш. м. Шу бөлүмде екарда агзалан ишлериң эсасы гөрнүшлериниң үстүнде duруп гечмелидирис.

1. Диктантлар.

Диктант орфографиясыны ве пунктуацияны грамматик ве орфографик кадаларың эсасында аңлы-дүшүнжели өвретмеги үпжүн эдйәр. Диктант мугаллым тарапындан айдыляндыгы үчин, тайяр тексти гөчүрмекден я-да өзбашдак ерине етирилйән ишлерден тапавутланяр. Шунуң ялы хем диктант белли, чәкли вагтың ичинде ерине етирилйәндиги үчин, чаганың үнсүни бир ере жемлемегини ве көп ягдайда гыссаглы ишлемегини талап эдйәр. Шуңа гөрә, диктант яздырыланда, онуң гечирилиш дүзгүнини талаба лайык ерине етирмеклик зерурдыр. Ол дүзгүнлериң азажык бозулмагы окувчыларың үнсүниң даргамагына элтер, мунуң өзи сапагың максадына етмән галмагына себәп болар.

Әхли окув материаллары ялы диктант үчин сайланып алынян текстлериң тербиечилик ве өвредижилик тараплары хемише гөз өңүнде тутулмалыдыр.

Диктант үчин хөдүрленйән текст орфограммадан долы болса, окувчылары тиз ядадып, басым иризер. Шунуң ялы хем текстде орфограмма герегинден аз болса, окувчылары өзүне чекмез, сапак пассив гечер. Шонуң үчин мугаллым текстлериң орфограммаларының орта ягдайда болмагы үчин чалышмалыдыр.

Сайланып алынян текстлер битеви айры-айры сөзлемлер я-да бөлөк-бөлек текстлерден дүзүлип билнер.

Диктант языланда, хаял язян окувчыларың хаял ишлемеклерини тиз ек этмегиң чәрелерини тапмак зерурдыр. Кәбир мугаллымың эдиши ялы, диктантда әхли окувчылары хаял язянлара эертжек болмаклык билен разылашмакметодиканың талапларыны гөс-гөни бозмаклыкдыр.

Мугаллым диктантың хер гөрнүшини гечжек боланда, оларың максадыны, олары ишлемек үчин хайсы методы я приемы сайлап алжакдыгыны үө7нден кесгитлемелидир.

Гечирилйән диктантларың текстиниң кәбири үйтгетдирилмән яздырылса, энчемесиниң текстине өзгериш гиризмеклик талап эдилйәр.

Ашакдакы диктантларың гөрнүшлериниң хер бириниң үстүнде айратын дуруп гечелиң.

1. *Тексти үйтгедилмейән диктантлар.* Бу хили диктантлара дуйдырыш, дүшүндиришли ве барлаг диктантлары дегишлидир.

а) Д у й д у р ы ш в е д ү ш ү н д и р и ш л и д и к т а н т л а р . Дуйдурыш ве дүшүндиришли диктантлар яздырылыш тайдан меңзеш болса-да, мазмун тайдан бир-биринден тапавутланяр. Буларың биринжисинде кын сөзлер язылманка дерңелйәр, ондан соң диктант яздырыляр. Эмма дүшүндиришли диктантда, онуң терсине, илки текст яздырыляр, онуң ызы билен кын орфограммалар ве дынгы белгилери дерңелйәр.

Дуйдурыш диктантың текстиндәки орфограммасы, дынгы белгилери язылмасындан өң, анализленйәндиги үчин, окувчылары гызыкландырмаяр, механики суратда язылмагына себәп боляр. Шонуң үчин диктантларың бу гөрнүшинден пейдаланмак максада лайык хасапланмаяр.

Дүшүндиришли диктант өң гечилен кадалара дегишли боляр. Язылан тексти чагалар дерңейәрлер, орфограмманың ве пунктуаион белгиниң хайсы када эсасында языландыгыны айдып берйәрлер. Бу иш окувчыларың гечилен кадалары хемише ятларында сакламакларыны, теориядан өврененлерини практикада уланмагы башармакларына себәп боляр.

Бу диктант ики хили гечирилйәр. Эсасан дүшүндиришли диктант гечириленде, бир окувчы тагтаның янына чыкарыляр, мугаллым тексти окаяр, тагтаның янына чыкан окувчы оны язяр. Бейлекилер болса өз депдерлерине язярлар. Мунда депдерлерине язянлар тагтада язяндан гөчүртмели дәлдир. Мугаллым окувчыларына тагта язянлара серетмезлиги эндик этдирйәр. Депдере тагтадан чалт языляр. тагтада ишлейән чага язып болянча, бейлекилери ишсиз галмазлыклары, тагта серетмезликлери үчин мугаллым язылян текст барада пикир этдирмек максады билен, олара дүрли юмуш табшыряр.

Мугаллым диктант үчин тайярлан сөзлемини яздырып болансоң, тагтаның янына чыкан окувчы олары барладяр, оларың дегишли орфограммаларыны, дынгы белгилерини анализ этдирйәр. Шейлелик билен текстде гойберилен ялңышлар хем дүзедилйәр. Депдере язан чагалар болса өз текстлерини тагтадакылар билен деңешдирип, ялңышларыны тапярлар.

Диктант дерңеленде, тагтаның янындакы окувча сораг бермәге, орфограмма ве дынгы белгилериниң язылышының себәбини сорамага бейлеки чагалар хем гатнашдырыляр. Мугаллым шейле этмек аркалы окувчыларың өзбашдак

пикирленмеклерини сапага актив гатнашмакларыныны, сөзлейиш диллерини өсдүрмеги, көпчүлик арасында өз пикирини чекинмән айтмагы өвредип билер.

Дүшүндиришли диктантың башга бир гөрнүши тексти хемме окувчының депдерине яздырмакдан ыбаратдыр. Бу иш көпленч екары класларда гечирилйәр. Дегишли сөзлем я-да сөзлемлер язылансоң, бир окувчы өз язаныны дүшүндирйәр.

Дүшүндиришли диктант яздырыланда, мугаллымың айдан сөзүниң кәбирини окувчылара гайталадып айтдырмагы хем мүмкиндир.

Диктантың дүшүндиришли гөрнүши эне дили сапагының бир бөлеги хөкмүде уланмалыдыр. Мугаллым өй ишиниң ерине етирилишини барлажак я-да гечилен каданы беркитжек боланда, бу хили диктанты уланмалыдыр.

б) Барлаг диктанты. Бу диктант диңе окувчыларың билимини барламак үчин дәл-де, өвредилжек максады билен хем гечирилйәр. Кәбир мугаллым чагаларың өй ишини ерине етиришини барламак үчин хем уланяр.

Барлаг диктанты окувчыларың билимине баха бермек я-да оларың алан билимини барламак үчин гечириленде, онуң хер клас үчин белли сөз формасы бар. Оны азалдып я-да артдырмак болмаяр. Эмма мугаллым гөнүкме хәсиетли, өвредижилик ниети билан гечирйән барлаг диктантының сөзүни герегиче алып билер.

Чагаларың билимине баха бермек я-да алан билимлерини барламак үчин гечирилйән диктант мугаллым тарапындан барланып, ялңышлар хасаба алнып классифирцирлененден соң, көпчүлик болуп, класда барланыляр. Гойберилен ялңышлыкларың себәби йүзе чыкарыляр. Орфограмма ве пунктуацион белгилерине дегишли кадалар гайталаняр.

Мугаллым өң яздыран текстини кәвагт гайтадан яздырмагы хем гурамалыдыр. Мунда чагаларың жогапкәрчилиги артар, оларың ялңыш гойбермезлик үичн үнслерини жемлемеклерине себәп боляр. Бу иш окувчыларың орфография ве пунктуацион кадаларыны өзлешдирмекде газанан үстүнликлерини кесгитлемәге хем мүмкинчилик дөредер.

Барлаг диктанты үчин сайланып алынян текст, екарда белленип гечилиши ялы, битеви я-да айры-айры текстлерден хем дүзүлип билер. Багланышыклы текстден дүзүлен диктантларың манысына чагаларың дүшүнмеги зерурдыр, шонуң үчин диктант яздырылмазындан өң, мугаллы онуң мазмуны билен окувчылары танышдырмагы максат эдинип, дүшнүли эдип окап берйәр.

Текст окаланда, түркмен эдеби дилиниң орфоэпик нормасы долы сакланмалыдыр. Мунда дүшүндирилип айдылян сеслери айдылышы ялы окамалыдыр. Шунуң ялы хем узын чекимлилери айдылышы ялы айтмак, биринжи богунда додак чекимлилериң бири гелен сөзлерде додакландырылып айдылмалы чекимлилер сингармонизмиң кадасына лайыклыкда айтмак меселеси мыдама диен ялы гөз өңүнде тутулмалыдыр.

Диктант яздырыланда, гысга сөзлемлери ызыны өз интонациясы билен айтмалыдыр. Эмма сөзлем гаты узак болса, оны манысына ве интонациясына зыян бермез ялы эдип, бөлекләп окап бермек мүмкиндир.

Сөзлеми көп гезек гайталап айдып яздырмалы дәлдир. Онуң айдылышының гаты чалт, ченден аша хаял болмагына ел бермек болмаз. Онуң ортача темпде айдылмагыны газанмак угрунда чалышмалыдыр.

Барлаг диктанты язылярка, мугаллымың айданларыны чагаларың гайталап айтмакларына ел бермели дәлдир, чүнки бейле эдилмеги ишиң гидиш темпиниң бозулмагына себәп болар.

Диктантың гечирилйән вагтында, чагалара сораг бермәге я-да орфограммалары комментирлемәге ругсат эдилмейәр.

Текстиң ичинде гечилмедик када дегишли сөз я-да кын орфограмма бир болса, дикиант яздырылманка, олара дегишли дүшүндириш берилмелидир.

Диктант яздырылып гутарандан соң, мугаллым дүшнүкли эдип, оны окап берйәр. Окувчылар өз диктантларыныны шонуң билен бирликде барлап чыкярлар. Мугаллым лкап болан бадына, барлаг депдерлери чалтлык билен йыгналяр.

2.*Тексти үйтгетйән диктант.* Диктантың бу гөрнүши үч хили боляр. Сайланып языляң диктант, эркин диктант, дөредижикли диктант.

а) *Сайланып языляң диктант.* Мугаллым гечилен кадалары беркитмек, шол барада чагаларың билимлерини барламак үчин диктантың бу гөрнүшини гечирйәр. Бу хили диктантың гечирилиши шейле гураляр. Мугаллым орфографик я-да грамматик каданы чагалара гайталадяр. Ондан соң дегишли тексти сайхаллы окап берйәр. Окувчылар тексиң хеммесини дәл-де, герек орфограмманы, пунктуацион белгини сайлап аляр.

Бу диктант гечириленде, мугаллам сөзлемиң арасыны үзмән окаяр.

Сайланып языляң диктантың оңайлы тарапы — онда көп орфограмманың үстүнде ишләп боляндыгындан ыбаратдыр. Мундан башга-да, бу диктантда чагалар сөзлери механики тертипде дәл-де, аңлы-дүшүнжели язярлар. Сайлап алан хер бир сөзүниң ве формасының нәме эсасында шейле язяндыгына гөз етирйәрлер. Бу болса окувчыларың пикирленмек, өзбашдак ишлемек эндиклерини өсдүрйәр.

б) *Эркин диктант.* Диктантың бу гөрнүшине түрмен дилинде чыкян методик китапларда (аркайын) ве (агзында) диктант дийилйәр. Бу терминиң икиси-де диктантың бу гөрнүшиниң мазмуны билен багланышмаяр. Ол сөзлериң икиси хем көпленч ахлак ве пикир тайдан (психия тайдан) болан дынчлыгы аңладяр. Шу себәплере гөрә, (эркин) сөзүни уланмагы аматлы тапдык. Чүнки бу хили диктант языланда, мугаллым тексти окаяр, чагалар болса оны өз эрки-ислеги боюнча үйтгедип язяр. Мунда окувчы текстиң аңладян манысына зыЯн етирмели дәлдир.

Эркин диктант чагаларда яткешлик, үнслерини бир ере жемлемек эндиклерини тербиелейәр. Оларың сөзлейиш дилиниң өсмеги себәп боляр.

Диктантың бу гөрнүши еке орфография билен пунктуацион белгилерине дегишли болмаяр, көп ягдайда беяннама хәсиетине хем эе болуняр. Мунең өзи эркин диктантың әхмиетиниң улыдыгына шаядлык эдйәр.

Чагалар эркин диктантда мүмкин болдугыча, кын сөзлериң дерегине язув еңил сөзлери уланмага ымтылярлар. Шонуң үчин герек еринде чагалары кын сөзлери язмага хем угрукдырмалыдыр.

Диктантың нетижеси анализлененде, мугаллым окувчыларың үстүникли ве кемчиликли тарапларынын хем беллемелидир. Текстде болмадык сөзлем я-да эпизотлары оңайлы дүзен окувчыларың хем габат гелмеги мүмкин, шунуң ялы ягдай класда йөрүте белленилип гечилмелидир.

Эркин диктантың беяннама меңзейәндиги ве чагаларың сөзлейиш дилиниң өсмегиндәки ролуны екарда белледик шонуң үчин кәбир эркин диктентда сөзлейиш дилине я-да эдебията берилйән сагатлардан хем сарп этмек мүмкиндир.

в) Дөредижиликли диктант. Бу хили диктантда чага мугаллымың окап берйән текстине дегишли өзгеришлери гиркизйәр. Ол ики ел билен амала ашырыляр.

Биринжиден. Яздырыляң текстдәки сөзлем агзаларының сөзлери артдырыляр (сөзлемде уланыляң атларың үө7нден сыпат я-да ишлигиң өңүден халлары гетирмек ве. ш. м.)

Окувчылар бу хили юмушы ерине етиренлеринде, гошулян сөзи еринде гоймазлыклары я-да дүйбүнден уланмазлыклары хем мүмкин. Шунуң ялы болмазлыгы үчин дикдант гечирилмезинден өң, дегишли нусга ишленилип, чагалара гөркезилмеги зерурдыр.

Ялңышлар дерңеленде, ялңыш уланылян сөзлериң сөзлемде сөзлериң тертибиниң бозулян ерлеиринң үстүнде дурмалыдыр. Чагалара стилистик , грамматик ве орфографик ялңышларың себәплери гөркезилмелидир

Икинжиден., дөредижиликли диктантда мугаллым сөзлериң формаларыны үйтгедип язмагы табшыряр (йөңкеме, дүшүм, заман ве ш. м. гошулмалары). Бу хили табшырыклар көпленч аңсат ве еңил формадакы сөзлери кын ве чылшырымлы гөрнүше гечирмек үчин.

Башга бир ягдайда болса тексти гетирилен сөзи үйтгетмек формасына элтип, олар сөзлемде гетирмеклик хем табшырыляр.

Диктантың бу гөрнүшини ерине етирмек чагалара еңил дүшмейәр. Онда-да көп орфограммаларың үстүнде ишлемәге себәп боляндыгы үчин, сапага окувчыларың актив гатнашмагыны үпжин эдйәр.

2. Дүшүндиришли язув.

Эне дили мугаллымының эсасы ишлериниң бири окувчыларың язувда гойберйән ялңышларының өңүни алмакдыр. Шу максады амала ашырмакда дүшүндиришли язувың ролы мөхүмдир.

Дүшүндиришли язув чагаларың алан билимлерини беркидйәр, чуңлашдыряр. Олары орфографик ве пункпуацион кадаларының талапларыны билмәге дуйгур эдйәр. Окувчылара грамматик ве пунктуацион кадалардан алан теоретики билимлерини дурмушда уланмагы өвредйәр.

Язув ишиниң бу гөрнүши окувчыларың сөзлейиш дилини өсдүрип, оларың өз пикирлерини ачык беян этмеклиги башармакларыны өвредйәр. Шунуң ялы хем оларың яткешлигини, үнслеринидыккатларыны кәмиллешдирмәге-де улы көмек эдйәр.

Бу прием эне дилинден гечиленлери хер сапакда гайталанып дурмаклыга себәп боляр. Грамматик ве орфографик кадаларының эсасларының хер сапакда ятланмагы оларың говы өзлешдирилмегине мүмкинчилик берйәр.

Дүшүндиришли язув сапак процесинде чагаларың билимлерини йүзе чыкарып, гечиленлери оларың нәхили өзлешдирендиклерини анык-ламакда улы роль ойнаяр.

Практикада дүшүндиришли язувың дүрли гөрнүши уланыляр. Долы дәл дүшүндиришли язув,долы дүшүндиришли язув, сайланып дүшүндирилйән язув, барлаг хәсиетли дүшүндиришли язув.

Дүшүндиришли язув илкибада чагалара еңил дүшмейәр. Шу дөвүрде долы дәл дүшүндиришли язув гечирилйәр. Чагаларың бу барадакы эндиклери өсүп уградыгыча, тексти долы комментирлемәге гечмек мүмкиндир. Бу ишлериң ызындан сайланып дүшүндирилйән язувы уланмак болар.

Долы дәл дүшүндиришли язувда чагалар белли бир када дегишли өз үнслерини-пикирлерини жемлемели болярлар. Эмма долы дүшүндиришли язув көп кадалары билмеклиги талап эдйәр. Шонуң үчин окувчылар дүшүндиришли язувың тәрлерини эле аландан соң, долы дүшүндиришли язувы уланмаклык маслахат берилйәр.

Сайланып дүшүндирилйән язувда дүрли-дүрли кадалардан иң кын орфограммалары сайлап алмак гөз өңүнде тутуляр. Шоунң үчин окувчы тексти дыккат билен ызарламалы, бейлеки елдашларына гойберилмеги мүмкин болан ялңышлар барада дуйдурыш бермели боляр. Шу ягдайлардан угур алып, язувың

бу гөрнүшини окувчыларың соватлылыгы өсенде гечирмеклик маслахат берилйәр.

Бу хили язувы барлаг диктантының өң янында я-да программаның белли темасы, белли бөлүми гутарандан соң уланмак мүмкиндир.

Сапак довамында дүшүндиришли язува 5-10 минутдан 20-е0 минута ченли вагт сарп этмек болар.

Дүшүндиришли язувың гечирилиш методы. Мугаллым дүшүндирилжек сөзлери илки бир гезек лкап берйәр. Оны дүшүндирмеги ики окувча табшыряр. Оларың бири тексти дүшүндирмели боляр. Бейлекиси болса биринжи окувчының башармадык я-да кынчылыга дүшен ягдайында дүшүндирйәр.

Мугаллымың бир гезек айдып берен сөзлемини окувчы дүшүндирип башлаяр. Шу дөврүрде мугаллым сөзлеми 2-е гайталап окаяр. Дүшүндирйән окувчы отуран еринден сөзлемиң сөзлерини нәхили язмалыдыгыны оларың язув дүзгүнини ве ш. м. гаты сес билен айдып дүшүндирйәр~ мысал үчин, мугаллым шу ашакы сөзлеми окаяр: Бизиң колхозымыз пагта планыны долдурды (орфографик кадасы, йөңкеме ве дүшүм гошулмасыны дүшүндирмек гөз өңүнде тутуляр).

- Окувчы:

Бизиң - ат чалышмасы, элик дүшүм билен үйтгәпдир.

Колхозымыз - гысгалдылан гошма сөз, шоңа гөрә, онуң икинжи богнунда гиң додак чекимли языляр, (-ымыз)- менлик йөңкемәниң көплүк саны.

Планыны - жынс ат, оллук йөңкемәниң ве еңиш дүшүминиң гошулмаларыны кабул эдипдир.

Долдурды - тәсирини гечирйән ишлигиң өтен заман формасының оллук йөңкемесиниң бирлик саны~ ишлигиң биринжи богунда додак чекимли боланы үчин, онуң бейлеки богунларындакы чекимлилер хем додакланып айдыляр, эмма диңе биринжи ве икинжи богнуң чекимлиси додакландырылып языляр.

Окувчылар иш процесинде габат гелйән кынчылыклара я дүрли сөзлериң язувына дегишли өз сорагларыны дүшүндиришден соң бермелидир. Шунуң ялы хем бейлеки окувчылар дүшүндирйән окувчыдан дүшүнмедик ерлерини сорап билерлер.

Биринжи сөзлем дүшүндириленден соң, башга сөзлеме гечилйәр, муны дүшүндирмек үчин башга окувча йүзленилйәр.

Дүшүндиришли язувың хер бир гөрнүшиниң үстүнде гысгача дуруп гечелиң.

Долы дәл дүшүндиришли язув. Дүшүндиришли язувы гечирмек бирбада окувчылара, хут мугаллымың өзүне хем еңил дүшмейәр. Бу көп орфограммалары дүшүндирмеги ве энчеме кадалары билмеги талап эдйәр.

Долы дәл дүшүндиришли язув диңе бир када я-да бир типли орфограмма дегишли боляндыгы үчин, окувчылара аграм салмаяр. Бу хили дүшүндиришли язув көпленч тәзе гечиленлери беркитмек максады билен гечирилйәр.

Дүшүндиришли язувың илки өвредилйән дөврүнде, мугаллым белли схема я-да нусга эсасында чагалары ишлетмелидир.

Долы дүшүндиришли язув. Белли тема, программаның бөлүми гутарандан соң, алнан билимлери беркитмек, умумылашдырмак максады гөз өңүнде тутулып, дүшүндиришли язувың бу гөрнүши гечирилйәр.

Тексти долы дүшүндирмек аркалы ятдан чыкян я кәбир окувчыларың көп ялңыш гойберйән кадалары гайталаняр. Илки дөврүрлерде текст гүйчли окувчылара комментирледилйәр. Соңабака бу ише әхли клас чекилмелидир.

Бу хили дүшүндиришли язувдв мугаллым ики окувчыны чагырып, оларың бирине кын орфограммалары, бейлекисине хем пунктуацион белгилери дүшүндирмеги табшырып билер.

Сайланып дүшүндирилйән язув. Бу хили дүшүндиришли язув окувчыларың соватлылыгы артып, язув кадаларыны говы өзлешдирен дөврлеринде гечирилйәр.

Мугаллым текстиң хеммесини дәл-де, кын орфограммалары дүшүндирмеги табшыряр. Орфограмманың кынлыгыны чагаларың өзлери кесгитлемели болярлар. Бу иш чагалара хайсы сөзлериң кын дүшйәндигине гөз етирмек үчин мугаллыма көмек эдйәр. Ондан башга-да, язувың бу гөрнүши чагалара өзбашдак ишлемәге итеклейәр.

Дүшүндирйән окувчының дүшүндирмедик сөзүниң язувында чагалар кынчылык чексе, шол сөзүң дегишди харпыны ташлап гидип, дүшүндириш гутарандан соң, дүшүнмедик ерини сорап язмага ругсат берилйәр.

Барлаг дүшүндиришли язув. Бу хили дүшүндиришли язув чагаларың алан билимлерини барламак, шунуң билен бирликде алан билимлерини беркитмек, гайталамак максады билен, дил я-да язув аркалы гечирилйәр.

Дүшүндириш дилден гечириленде, окувчы диңе язув кадасыны дилден айдяр, шол када эсасында дегишли сөзи нәхили языляндыгыны чагаларың өзлери чөзмели болярлар. Бу ерде еке кадалары ятдан билмек етерлик болман, теорияден өврениленлерини иш йүзүнде уланмагы башармак хем зерурдыр.

Дүшүндириш язув үсти билен беян эдиленде, мугаллым 1-2 сөзлеми класа яздыряр. Окувчылар болса бейлеки дүшүндиришли язувларда дилден айдыланларың дүшүндиришлерини язып беян эдйәрлер. Язувың бу гөрнүши VII-VIII класларда уланмак маслахат берилйәр.

Сөзлеми клас тагтасына язып, кәбир сөзүң харпыны я-да сөзлемиң дынгы белгисини ташлап, кәбир окувча оны язув аркалы, башгалара болса дилден дүшүндирмеги табшырмак мүмкиндир.

Сораглар ве юмушлар.

1. Окувчылара язув ишлериниң нәхили әхмиети бар:

2. Диктантың нәхили гөрнүшлери бар?

3. Сайлап яздырылян диктантың нәхили гөрнүшлери бар?

4. Дүшүндиришли язувың гечирилиш методы.

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Еке тәк талаплар ве баха нормалары. Ашгабат,1993.

Орфографияны өвретмегиң ёллары

План

1. Дүрс язувың эсасы принциплери.

2. Дүрс язувың принциплери ве орфографияны өвренмек методларының оңа эсасланышы.

3. Орфографик режим ве онуң әхмиети.

4. Орфографияны өвретмегиң эсасы усуллары.

5. Орфография кадаларыны өвретмегиң еллары

Даянч дүшүнжелери: Орфография барада дүшүнже, дүрс язувың эсасы принциплери, фонетик принцип, морфологик принцип, тарыхы принцип.

Мекдепде окадылян өвренмеклик улы әхмиете эедир. Орфография язув дилиниң эсасы звеноларының биридир. Орфография тайдан догры болан язув шол дилде арагатнашык этмәге оңайлы шерт дөредйәр. Соватлы язып билмеклик адамың дурмушында герекли затларың биридир. Язувдакы кадаларың бир берк принцпиниң болмагы практики тайдан өрән әхмиетлидир.

Дүрс язувы оңат өвренмек билен догры окамак ве язмак болар. Хер бир орфография соватсызлыгы, язувда болан кемчиликлер язылан зады дүшүниксиз эдйәр ве онуң терсине догры язылан зат окув принцпинде окувчының өсмегине гиң ел ачяр.

Дүрс язувың эсасы принциплери. Язувда уланылян белгилер (харплар) окувчыларың гнрмек үсти билен олара өз зехинлерини орнашдырмагы үчин өрән әхмиетлидир. Бизиң хәзирки язувымыз сеслериң хемме гөрнүшлерини гөркезип билмейәр. Ол мүмкин хем дәл, үчин сеслериң гаты көп гүрнүшлери бар. Шунуң үчин бизиң орфографиямызда сеслери язмага зерур болан харплар кабул эдилди. Орфографияның өз сөзлериниң язылыш системасыны гөркезйәр. Сөзлериң догры язылышының белли бир тертибе салмакда Ашгабатда болуп гечен 1- нжи лингивистик гурултай (1936 й.) ве 2- нжи лингвистик гурултай (1954 й.) улы роль ойнады. Ол язувдакы көп агзалалыклары ве баш-башдаклыклары ек этди. Түркмен дилиниң хәзирки язувының эсасында үч принцип гойландыр:

1. Фонетики принципи. - Бу принцип боюнча сөзлемиң язылышы оларың айдылышына эсасланяр. Меселем: гитмек- гидйәр. Шу ерде сөздәки сеслериң эшидилишине эсасланып, биринжисинде т язылса, икинжисинде д языляр. Я-да тутмак - тутяр - бу ерде болса эшидилишине гөрә т языляр ве ш. м-лер.

2. Морфология принципи. - Бу пирнцип боюнча сөзлериң язылышында оларың ясалышы назарда тутулып, геплешикде болан үйтгешиклери назарда тутулмаяр, ягны сөзүң аслына ве онуң гошулмасына эсасланыляр.

Меселем: гашшак - гачжак, ишшек - ичжек, онна - онда, аллым - алдым ве ш. м-лер. Шу сөзлериң илкинжилериниң шейле язылмагы морфологик принципиниң сакланмагындан гелип чыкяр, чүнки грамматикада икинжи сөзлердәки: **-жак, -жек, -да, -де, -ды, -ди** гошулмалары лрун алыпдырлар. Мундан башга-да сөзүң аслы үйтгедилмән сакланяр.

3. Тарыхы принцип. Бу принцип боюнча сөзлер өң нәхили язылан болса, хәзир хем эдил шонуң ялы язылярлар.

Оларың айдылышы үйтгесе-де, язылышы шол өңки болшуна галяр.

Меселем: грамматика ве ш. м.-лер айдылышлары башга хилирәк хем болса, оларың аслындакы язылышы үйтгедилмейәр. Мундан башга-да түркмен дилиндәки, аст, үст, каст сөзлери хем сөңларында т сеси эшидилмесе-де, тарыхы принцип боюнча язылярлар. Эмма көп сөзлериң язылышында тарыхы принцип сакланмаяр.

Меселем: Сапар, хасса диен ялы сөзлерде тарыхы принцип сакланмаяр. Оларың язылышында түркмен геплешигинде уланылышы эсасланыляр. Шонуң үчин көп сөзлер тарыхы принципден фонетик принципе гечипдирлер.

Дүрс язувың принциплери ве орфографияны өвренмек методларының оңа эсасланышы. Орфография кадаларыны өвренмеклик ве дүрс язувы оңат өзлеш-

дирмеклик грамматиканы билмеклик билен берк багланышыклыдыр, чүнки грамматиканың хер бир бөлүми гечилен махалында, онуң ичинде душ гелйән сөз үйтгейишлериниң дүрс язувы хем грамматика кадаларына эсасланып гечилйәр. Графика системасы эсасан 1- нжи класда окувчылара окув-язув өвредилйән дөвүрде өзлешдирилйәр. Шейле-де болса, сөзлердәки сеслериң чылшырымлы үйтгейишлери екаркы класларда өвренилйәр. Башлангыч класларда орфографияның диңе садажа гөрнүшлери өвредилйәр. Шол хили садажа гөрнүшлери сөзлемиң илки сөзүниң улы харп билен башланышы, харпларың ашак-екарык чыкарып язылышлары, о, ө харпларының еке биринжи богнунда язылышы, е, е, ю, я ялы язув харпларының язув кадасы, у, ү харпларының язув дүзгүни билен элементар суратда танышдырмаклык ве айдылышы билен язылышы меңзеш болмадык садажа сөзлериң дүрс язувы ялы затлар гирйәр.

Екаркы класларда болса ол кадаларың сөз үйтгетмек ве сөз ясамак билен багланшыклы хас чылшырымлы ерлерини өвредилйәр. Бу класларда дүрс язувы өзлешдирмек сөзлериң айдылышы билен багланшыклы алнып барыляр. Шу класларда көпленч фонетика ве морфология принциплерине эсасланыляр. Көп ерлерде сөзлериң догры язылып-язылмазлыгы оларың манысына хем баглы боляр. Шонуң үчин-де сөзүң дашаркы тарапы (формасы), ичерки тарапы (манысы) билеликде өвредилйәр. Мугаллым окувчылара сөзлериң догры айдылышыны өвретмеклиге үнс бермелидир. Чүнки оларың язылышының догры болмаклыгы догры айдылышына хем баглыдыр.

Меселем, *атмосфера, диктатура* ве ш. м. сөзлериң догры язылмагы оларың догры айдылмагына баглыдыр. Шуларың бирнәчелериниң бир сөзден ясаланларыны догры язмагы башармак үчин, оларың ясалыш елларына ве манылы бөлеклере догры бөлмеклиге хем даяныляр. Меселем, *идея, идеализм* ве ш. м.-лер.

Окувчының долы соватлылыгыны грамматиканың хемме бөлүмлери ишленилип гечиленден соң иш процесинде газанмак болар. Мундан башга-да долы соватлы болмаклык орфографияда белли берк кануның болмагы билен хем багланшыклыдыр. Окувчыларың көпленч орфография ялңышлыклары сөзлери фонетика ве морфология тайдан анализ эдип билмезликлеринден гелип чыкяр. Дүрс язува айры-айры моментлерини дүшүндирйән орфография кадалары көп көмек эдйәрлер. Ол кадалар сөзлериң язылышыны өвредйәрлер. Шонуң үчин-де окувчылар белли бир язув ишине башламаздан өң, ел гөркезме берйән кадалары берк өзлешдирмелидир. Ол кадалар йөне ят тутулса, хич бир пейда бермейәр. Шонуң үчин-де олары дүшүнип ятламак хас оңайлыдыр. Кадалар айры-айры формаларың язылышларына окувчыларың үнсүни чекйәр. Оларың үнси хер бир өвренилйән язув кадасының үстүнде етерлик суратда жемленсе, олар догры язылмагы эндик эдип билер. Соңабака окувчылар хер бир сөзи язжак боланларында, хөкман каданы ятлажак болуп дурман, эндик эдишлери эсасында өзлери догры язмагы башармалыдырлар. Алнан эндиклерден ве оларың берк болмагындан эдилйән эсасы талап хем шудур. Кәбир сөзлер хич бир када боюн эгмейәрлер. Шейле сөзлери ят тутдурмак эсасында догры өвретмек мүмкин.

Меселем, айырма белгисиниң уланылышы, *Мерьем, несье, тирьек, чәрьек, эзьет, тутаньерли* ве ш. м.-лер.

Орфографик режим ве онуң әхмиети. Окувчыларың соватлылыгыны артдырмак үчин, мекдепде орфография режиминиң әхмиети улыдыр. Шонуң үчин-де орфография режимини сакламак еке бир эне дили мугаллымының везипеси болман, хемме мугаллымларың везипесидир. Диймек, бейлеки предмет мугаллымлары хем математика, тарых ве ш. м.-лер өз яздыран ишлерини систематик суратда барлап, онда болан хер бир овнук ялңышлыклары хем дүзетмән гоймалы дәлдир. Мекдеп практикасындан белли болшы ялы, бу ише диңе эне дили мугаллымының везипеси диәип дүшүнилйәр, эмма бу нәдогрыдыр. Еке бир класда яздырылан ишлер дәл, эйсем

хер бир документиң ялңышсыз язылмагына чалышмак умумы мекдеп ишгәрлериниң хеммесиниң везипесидир. Мекдепде орфография режимини сакламак угрунда хемме мугаллымлар гөреш алып бармалыдыр. Шу ишлерде умумы елбашчылык эне дили мугаллымының үстүне дүшйәр. Системалы суратда контроллык этмеги мекдебиң директоры ве окув мүдүри алып бармалы. Умуман, окувчыларың язян ишлеринде хич бир ялңыш дүзедилмән галмалы дәлдир.

Орфография гөнүкмелери үчин герекли материал ве ондан эдилйән талаплар. Орфография гөнүкмелери үчин алынян материаллар мазмун тайындан дүшүникли болмалыдыр. Хер бир орфография кадасының өз өңүнде гойян максадына гарап, алынян материаллар дүрли болуп билер. Шонуң үчин-де нәхили орфография кадалары өвредилжек болса, онуң үчин алынян материал хем шол када дегишли сөзлери ве сөз формаларыны өз ичине алмалыдыр. Алынян материалларың аңсатлык кынлык тарапына хем үнс бермелидир. Дүрс язувың айры-айры гөрнүшлери өвредиленде, илкибада аңсат мысаллар, соң чылшырымлы мысаллар ишледилмәге гечилмелидир.

Орфографияны өвретмегиң эсасы методлары. Хер бир текст ишленмәге башланмаздан өң, грамматика ве орфография тайдан онуң ичиндәки сөзлериң дерңелмеги герек. Ишиң бу гөрнүши ылайта-да язувы кын болан сөзлер үчин уланыляр. Текст ишленмәге башланманка, текстдәки кын сөзлер клас тагтасында бөлеклере бңлөнип, асыл сөз хайсы, гошулма хайсы, ол нәхили гошулма дийип, сөзлер дерңелип гечилйәр. Шонуң нетижесинде озалкы өвренилен грамматика кадаларына эсасланып, окувчылар хер бөлегиң нәхили языляндыгыны билйәрлер. Кәвагт белли-белли кадалары йөне ят тутып гитмек хем догры гелйәр. Чүнки бейле кадалары сөзи анализ этмек билен өвренмек болмаяр. Шейле болса, орфографияны өвренмекде шу ашакдакы методлары уланмак боляр:

1. Өвренилен кадалар эсасында хер дүрли ишлери ерине етирмек ве шол ишлерде сөзлери анализ этмеги көмекчи метод хөкмүнде уланмак.

2. Анализ эдилмеги мүмкин болмадык сөзлер ве оларың үсти билен каданы дүшүндирмек мүмкин болмадык ерде ят тутдырып, пикирде сакламак.

Меселем, о, ө харплары хемме ерлерде эшидилсе хем, биринжи богунда язылярлар. Булары анализ этмек елы билен дүшүндирмек мүмкин дәл. Шонуң үчинде буларың шейле уланыляндыгы хакындакы каданы ят тутмак пейдалы болар.

3. Кадалары мүмкин болдугыча гысга, өрән анык, дүшнүкли эдип дүшүндирмели. Оны дүшүндирмек үчин алынян мысаллар шу каданы өзлешдирмәге мүмкинчилик бермелидир. Ягны када гирйән бирнәче пунктлар гаржашдырылмалы дәлдир.

Меселем, дар чекимлилериң дүшүп галышыны дүшүндирен вагтда, илки билен эсасы каданы дүшүндирип, ондан соң ол кададан чыкян ягдайларына гечмели.

4. Белли бир орфография кадасы өвренилен вагтда, шол язув дүзгүнине дегишли үйтгешмелери бир-биринден айырман, оларың жемини назарда тутмалы.

Меселем, екарда гөркезилен чекимлилериң дүшүп галмиагы үчин алнан сөзлериң морфология ве фонетика белгилерини назарда тутмалы. Фонетика белгилери: дүшүп галмагы сесиң өңүнден дымык чекимсизиң гелмеги, сөзүң чекимличиниң узын айдылмагы, биринжи богнуң япык болмагы.

Морфология белгиси: алнан сөзүң дүйп сөз болмагы, онуң ызына гошулян ясайжы, йөңкеме я-да дүшүм гошулмасының болмагы.

Орфография боюнча гөркезме эсбаплар.Орфографияны өвренмекде гөркезме эсбапларың улы әхмиети бардыр. Гөркезме эсбапллары: орфография таблицаларындан, дивардан асылып гоюлян сөлүклерден ыбарат боляр. Орфография таблицалары нешир эдилмедик болса, картон кагыза мугаллымың өзи язып гойяр. Орфография таблицалары айры-айры сөзлериң дүшүм гошулмаларыны, сөзлерде сеслериң үйтгейшини, сөз ясайжы ве сөз үйтгедижи гошулмаларының язылышларыны гөркезйәр. Сөзүң белли

бир бөлегиниң нәхили язылмалыдыгына окувчыларың үнсүни чекмек үчин, шол бөлек (гошулма) башга реңк билен языляр.

Орфография материалыны гайталамак.Орфографиядан өвредилен эсасы кадалар вагтал-вагтал гайталанмалыдыр. Эсасан хем окувчыларың көп ялңыш гойберйән кадалары гайталанылмалыдыр. Гайталамак иши хер бир темадан соң, программаның белли бир бөлүми гутарандан соң, хер бир чәръегиң ахырында, йылың башында ахырында гечирилйәр. Йылың башында гечирилйән гайталамакда ашакы класларың материалының хем кынрак ерлери алыняр. Орфография боюнча кынрак темалар шу ашакдакылардан ыбаратдыр. Ассимиллешен сеслериң язув дүзгүни, гошма сөзлериң язув дүзгүнлери, дымыкларың ачыга өврүлишлериниң язув дүзгүни, инче ве егын сөзлере гошулма гошулмагың язув дүзгүни, додак чекимлилериң язув дүзгүнлери, дар чекимлилериң дүшүп галышлары ве ш. м.-лер.

Орфография гөнүкмелериниң йыгындысы. Окувчыларың орфографиядан алан билимлерини беркитмекде орфография гөнүкмелериниң йыгындысы китабының ролы улудыр. Шу йыгынды орфографиядан гечмели ишлериң гөрнүшлерини өз ичине аляр. Орфография гөнүкмелериниң йыгындысы көпленч юмуш бермек үчин уланыляр. Ондан башга-да окувчылары класда ишлетмекде-де шол китапдан пейдаланыляр.Хер бир орофграфия кадасы гечиленден соң, шол йыгынды боюнча бирнәче гөнүкмелери ерине етирмек окувчылара табшырыляр.

Ол китапда грмматика китабында алынмадык кәбир кадалар.барада-да маглумат берилйәр. Грамматикадан алнан билимлериң үстүни етирмекде, гөнүкмелер ишлемекде гөнүкмелер йыгындысы улы әхмиете эедир.

Орфография кадаларыны өвретмегиң ёллары. Орфография дүрс язув кадаларының системасыдыр. Ол айры-айры сөзлериң ве сөз бөлеклериниң (гошулмаларың) дүрс язувыны өвредйәр. Орфография кадаларыны оңат билмек умумы соватлылыгың мөхүм элементлериниң бири болуп, окувчыларың медени өсүши үчин герекли шертлериң биридир.

Эне дилиниң программасы окувчылара дүрс язувы өвретмек ишине улы орун берйәр. Мунуң өзи төтәнден болман, догры язмагы башармагың дурмушда улы әхмиетиниң бардыгыны гөркезйәр.

Орфография кадаларыны өвренмек үчин, окувчылар дүрли гөнүкмелери ерине етирмелидирлер. Шонуң үчин-де бу иш класда ве өй табшырыгы хөкмүнде систематик алнып барылмалыдыр. Түркмен дилиниң орфографиясы эне дилиниң хәзирки программасында практики ишлери көп гечирмеклиги талап эдйәр. Мунуң өзи окувчыларың орфография боюнча алан билимлерини парктики ишинде, агны язув үсти билен өз пикирини беян этмекде уланмагы башармагыны гөз өңүнде тутяр.

Окувчыларың бу хили практики эндиклери көп дүрли язув ишлериниң үсти билен газаныляр.

Догры язмагы өвренмек үчин, элбетде, ятдан ве гөчүрип язмак боюнча энчеме практики ишлери ерине етирмек герек. Шу практики ишлери гечмезден өң, гечилйән орфография кадасы окувчылара анык мысаллар үсти билен оңат дүшүндирмелидир, чүнки окувчының табшыран практики иши (гөнүкме ишлемеклиги) догры ерине етирмеги башармагы шол каданы билши билен берк багланышыклы боляр.

Практики иш нетижели ве окувчылар үчин гызыклы болар ялы, гөнүкме хөкмүнде табшырылян текст дүшнүкли болмалы ве ол дегишли орфограммалары өз ичине алмалыдыр. Берилйән гөнүкмелер, текстлер хәзирки дурмуш билен багланшыклы болуп, олар окувчылара говы тербие бермеклиги үпжүн этмелидир. Бу хили текстлер грамматика китапларындан алыняр. Эгер-де гөнүкме үчин берлен текстлерде етерлик орфограмма болмаса, онда олары эдеби окув китапларындан хем-де эдеби эсерлерден сайлап алып болар.

Окувчыларың практики иши оңат ерине етирилмеклери, алан билимлерини дурмушда уланмагы башармаклары ве өзбашдак иш эндиклерини эле алмаклары язув ишлериниң дүрли гөрнүшлерини гечирмек аркалы газаныляр.

Практики ишлери (язув ишлерини) гечирмегиң ве орфографияны өвренмегиң еллары көп дүрли болуп, олары ербе-ер уланмак мугаллымың эсасы везипесидир. Шейле хем болса, бирнәче мугаллымлар олардан долы суратда пейдаланмаярлар. Башлангыч ве екаркы класларда язувдан эсасы гечирилйән ишлер ятдан язув (диктант) хем дүрли юмушлары өз ичине алян текстлери гөчүрип язмакдан ыбарат боляр. Элбетде, окувчылара орфография кадаларыны өвретмек ве оларың язув дилини өсдүрмек үчин, екарда гөркезилен ишлер көп көмек эдйәр.

Орфографиядан иш гөрнүшлериниң иң эсасындан бири-де гөчүрип язмакдыр. Себәби гөчүрип язмак окувчыларың гөрүп өзлешдириш дуйгуларыны догры ела салмак билен эллериң херекет эдишлерини эндик этдирйәр. Гөчүрип язмак окувчыларың язув эндиклерини беркидйәр. Ол башлангыч хем 5-8- нжи класларда гечилйәр.

Буслаевиң пикириче, гөчүрип язмак башлангыч класларда алнып барылмалыдыр. Ушинский хем гөчүрип язмак ишиниң тарапдары болупдыр. Шейле хем болса, ол шу ишиң мөчбери улы болмалы дәл дийип айдяр.

Бу ишиң өзи хайсы класда гечирилсе-де формал, механики шекилде гечирилмән, аңлы-дүшүнжели суратда алнып барылмалыдыр. Окувчылар гөчүрип язян язув ишлериниң диңе форма тарапына үнс бермән, мугаллымың елбашчылыгы астында материалың мазмунына хем үнс бермелидирлер. Шейле хем болса, бу иши кәбир мугаллымлар нәдогры (айратын хем башлангыч клас мугаллымлары) механики формада уланярлар.

Плансыз, максатсыз гечирилйән язув иши диңе гечилйән материалы механики формада өзлешдирмеклиге ве сөзлериң язув дүзгүнлериниң ятда сакланылмазлыгына алып баряр.

Гысгача айданда, шунуң ялы сапагың окувчылара берйән тәзеликлеринден, берйән зыяны көп. Мундан башга-да окувчыларың язува болан хөвеслерине хем зыян берйәр.

Гөчүрип язмак үсти билен окувчылар дүрс язувы-да өвренйәрлер.

Хер бир гөчүрип язмак иши окувчылардан белли бир орфография кадасының долы суратда аңлы-дүшүнжели дережеде өзлешдирилмегини талап этмелидир. Гөчүрип язян вагтларында хаты догры ве овадан эдип язмаклыгы мугаллым хемише өз окувчыларындан талап этмелидир.

Гөчүрип язмагың әхмиети еке бир ары-айры кадалары өвренмекден ыбарат дәл, белки, умуман, сөзлери догры язмагы өвренмекден ыбарат болмалыдыр. Гөчүрип язан вагтда, окувчының аңында шол язылен сөзлериң айры бөлеклери ве оларың нәхили язылyндыклары хакындакы дүшүнже гиңелмелидир.

Язувың хайсы гөрнүши болмагына гарамаздан, язув иши окувчының дүрс язув эндигини өсдүрмек билен онуң пикирленмегини-де өсдүрмелидир. Онуң үчин екары класларда гечирилйән гөчүрип язмак иши окувчыны пикирленмәге межбур этмелидир.

Гөчүрип язмагы максимал дережеде аңлы0дүшүнжели гечирмек үчин, гөчүрилжек текст хакында мугаллымың өңүнден пикирленмеги герек. Окувчылар гөрүлжек текстлериң манысына илки оңат дүшүнип, соңра оны язмага гечмелидирлер. Гөчүрилип язмак үчин берилйән текстиң ичинде гечилйән тема билен багланшыклы орфограммалар көп болмалыдыр. Гөчүрип язмак үчин алынян гөнүкмелер диңе грамматика китабындан алынман, окувчылары гызыкландырар ялы, чепер эдебиятлардан, газет-журналлардан хем алынмалыдыр.

Сораглар ве юмушлар.

1. Орфография нәме?
2. Дүрс язувың нәхили гөрнүшлери бар?

3. Дүрс язувың фонетик принципи диенде нәмә дүшүнйәрсиңиз.
4. Морфологик принцип эсасында язылса нәме гөз өңүнде тутулмалы.
5. Орфография кадаларыны өвретмегиң ёллары.

ПЕДАЛАНЫЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. Ахаллы С., Гараев Н., Машаков Х. Энее дилини окатмак методикасы. Ашгабат, 1967.

2. Гараев Н. Орфографик ялңышлар ве олары дүзетмегиң еллары. Ашгабат, 1987.

3. Garaýew N., Garaýew Y. Mekdebpde türkmen dilini okatmagyň usulyýeti.Aşgabat, 2004.

4. Гурбанов А. Текәев Я. Орта мекдепде эне дилини окатмагың методикасындан очерклер. Ашгабат, 1959.

5. Еке тәк талаплар ве баха нормалары. Ашгабат,1993.